

О. КАРИМОВА, Н. ИСМАТОВА, Ш. САРИҚОВ, О. АМОНОВА

ӨЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Өзбекстан Республикасы Халыққа білім беру министрлігі жалпы орта білім беретін мектептердің 8-сыныбы үшін оқулық ретінде ұсынған

"**Нуқуқ ва Јағијат**" баспасы
Ташкент – 2019

UO'K 372.83(075)
ВВК 67.0(50*)
О'-21

Авторлар ўжымы:

О. Каримова
Н. Исмадова
Ш. Сариков
О. Омонова

Е.Сариковтың әдістемелік редакторлығы бойынша.

Пікір жазғандар:

- А. А. Дадашева** — Ўзбекистон Республикасидаги Юридик Академияси кафедраси раҳбари, заҳ ғылымдарының кандидаты, доцент.
- Н. З. Хакимов** — Республикалық білім орталығының әдіскері;
- О. И. Орзиев** — Ташкент қаласы, Юнусабат ауданы, №265 мектептің құқық пәні оқытушысы;
- Қ.У. Ехсонов** — Ташкент қаласы, Яшнабат ауданы, №231 мектептің құқық пәні оқытушысы.









Республикалық мақсатты кітап қорының қаржысы есебінен басылды.

ISBN 978-9943-5874-2-7

© «**Нуқуқ ва Җамият**» ЖШҚ
формасындағы баспа, 2019

ОҚУЛЫҚТЫ ПАЙДАЛАНУ БОЙЫНША ЖАЛПЫ НҮСҚАУЛАР

Әрбір тақырыпқа тиесілі материалдар мына бөлімдерге бөлінген және белгілі тәртіппен, оқулық беттеріне орналастырылған.

1. Оқулықтың реттік нөмірі мен тақырыптың атауы.
2. Тақырыпқа тиесілі, үйде пікірлеуге арналған негізгі мәтін.
-  3. Оқушылардың белсенділігін арттыратын және пікірталасқа үндейтін көрнекілік материалдар, сұрақтар мен тапсырмалар.
-  4. Тақырып бойынша тірек атаулардың сипаттамасы.
-  5. Меңгерген білімдерді нығайту, қайталау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар мен тапсырмалар.
-  6. Тақырып бойынша қисынды пікірге сүйене отырып, топтарға бөлініп шығармашылық жұмыспен шұғылдануға арналған тапсырмалар.
-  7. Тақырыпқа қатысты тарихи мәліметтер.
-  8. Практикаға қатысты тапсырмалар.
-  9. Шолу жасауға арналған мәтіндер, үзінділер, құқықтық құжаттардың баптары.
-  10. Тақырыпқа қатысты қосымша мәліметтер мен үзінділер.



Өзбекстан Республикасының Конституциясынан алынған баптар.



Өзбекстан Республикасының Еңбек туралы кодексiнен алынған баптар.



Өзбекстан Республикасының Қылмыстық кодексiнен алынған баптар.

1- тақырып

Өзбекстан Республикасы — тәуелсіз мемлекет



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Жоғарыдағы суреттерді пайдаланып «соңғы жылдары елімізде атқарылып жатқан үлкен реформалар адам, халық мүддесін ойлап жүзеге асырылуда» деген пікірге түсінік бер.
2. Еліміз тәуелсіз мемлекет болмай басқа мемлекеттерге тәуелді болғанда халқымыздың, әрбір адамның, сенің

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

және біздің мүддеміз, құқық және еркіндіктеріміз, ұлттық құндылықтарымыз қазіргідей қадірленетін бе еді? Тәуелсіздік халқымызға не берді?

3. *Еліміздің барлық аумақтарында соңғы жылдары көптеген "Халықты қабылдау бөлмелерінің" ашылу себебі неде? Олардың қызметі жайлы нелерді білесің? Олар кімге қызмет етеді? Ол жерге кім, не үшін жүгінеді?*
4. *«Құқықтық сауатсыздық» дегенді қалай түсінесің?*
5. *Заңдарды білмегеніңе өкінген жағдайларың болды ма?*
6. *Өз құқыңды білу саған пайда келтірген жағдайларға мысал келтір.*

Елімізде соңғы жылдары осындай өзгерістер, жаңарулар байқалуда. Бұл өзгерістердің сан алуандылығына, көлемінің кең екеніне таңғаласың. Қысқа уақытта бой көтерген ғимараттар мен зәулім сарайлар, жұмыс бастаған зауыттар және фабрикалар, пайдалануға тапсырылып жатқан білім беру және денсаулық сақтау мекемелері, демалыс, спорт, өнер, мәдениет орындарының барлығы халық үшін, сен және біз үшін құрылуда.

Соңғы жылдары, тәуелсіздік алған дәуірден, әсіресе, қазіргі кезде алғаш рет азаттықтың не екенін аңғартатын идея — адам мүддесін мемлекетіміз қызметінің негізіне айналдыру идеясы алға тартылуда.

Әрбір адамның еркін де тәуелсіз өмір сүріп, өзінің мүмкіншілігі мен қабілетін толық жарыққа шығаруы үшін барша қолайлылыққа ие мекенде жасап, тіршілік ету – ежелден адамзаттың арманы болып келген. Адамның осынау арманын орындау, ол жасаған мемлекеттің шынында еркін де бақытты өмірді қамтамасыз ете алуы үшін бұл елде тұрақты экономикалық-әлеуметтік және саяси-құқықтық жағдай болуы керек. Мұндай жағдайда адамның құқы мен бостандығына деген назар ең жоғары деңгейде болуға тиіс. Өйткені, адам өзін тәуелсіз де бақытты сезінуі үшін ең алдымен оның құқы мен бостандығы қамтамасыз етілген болуы шарт.

Әрбір қоғамның негізгі өлшемі саналатын адам құқы халықаралық құқықтың объекті ретінде 1948 жылы «Адам құқының жалпы дүние жүзілік Декларациясының» қабылдануымен ресми түрде мойындалған. БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған осы құжаттың тарихи маңызы алғаш рет дүние жүзі қауымдастығының адам және оның құқын қорғауды халықаралық проблема дәрежесінде тануы болды. Тәуелсіз мемлекеттердің қатарында Өзбекстан Республикасы да белгілі құқық және міндеттерге ие. Бұлардың арасында ең маңыздысы және үстемі еліміз аумағында адам құқы мен

еркіндігін қамтамасыз ету еліміздің азаматын шын мәнінде еркін және тәуелсіз тұлғаға айналдыру.

Еліміздің барлық аумағында жұмыс бастаған Халықты қабылдау бөлмелері, мемлекеттік кеңселердің халықтың ділгірлігі мен арыздары бойынша жер-жерлерде жұмыс бастағаны, табысы аз отбасыларға ерекше қамқорлық жасалынып, жастардың тәлім-тәрбиесіне, оларды жұмыспен қамтамасыз етуге қаратылып жатқан назар, жалпы осылардың барлығы елімізде халық мүддесі үстем екенін айқын дәлелдейді. Ең негізгісі, адамның құқы мен еркіндігін қамтамасыз ету еліміздегі үлкен реформалардың негізгі идеясы, мақсаты етіп белгіленеді.

Адам мүддесін, құқық және еркіндігін қамтамасыз етумен мемлекеттің тәуелсіздігі арасында тікелей және үздіксіз байланыс бар.

Тәуелсіздікке жеткен соң Өзбекстан Республикасы:

- дербестікке, өзінің аумағы мен шекарасына ие болу құқығына;
- жеке адамдарды азаматтыққа қабылдау және азаматтықтан айыру құқына;
- өзінің негізгі заңын — Конституциясын, кодекстері мен заңдарын қабылдау құқына;
- заң шығарушы, атқарушы және сотқа билікке ие болу құқына;
- өзінің қарулы күштерін құру құқына;
- халықаралық құқық субъекті ретінде шетелдермен тәуелсіз байланыстар орнату құқына;
- өзіне меншікті мүлікке ие болу, бюджет, салық және қаржы жүйелерін ұйымдастыру құқына;
- өзіне меншікті қазына мен ақша бірлігін — ұлттық валютаны енгізу құқына;
- өзіндік сот жүйесін құру және сот істерін тәуелсіз жүргізу құқына;
- өзінің елтаңбасына, туына, әнұраны мен астанасына ие болу құқына;
- мемлекеттік тілге ие болу құқына;
- өзіндік даму жолын, өзінің аталуын, өзінің әкімшілік құрылысын өзі белгілей алу құқына;
- жалпыхалықтық сұрақ (референдум) өткізу, сондай-ақ билік

және басқару органдарының құрамын белгілеу құқына ие болды.

Бұлардан байқайтынымыз, тәуелсіздік Өзбекстан Республикасына көптеген тартып алынбайтын құқықтарды берді. Бұл құқықтар бүкіл мемлекет көлеміндегі құқықтар болып табылады.

Тәуелсіздік Өзбекстан Республикасы мен оның әрбір азаматы арасындағы қатынастарға да өз әсерін тигізбей қойған жоқ.

Тәуелсіз адам дегенде, біз өз елінде еркін де бақытты ғұмыр кешіру үшін барша қажетті құқықтарға ие, оларды бөгетсіз пайдалана алатын тұлғаны түсінеміз. Барлық адамдардың, елдегі барша азаматтардың тең құқылы болуы мен бостандығын мемлекет қамтамасыз етеді. Бірақ өзіне меншікті азаматтардың құқыы мен бостандығын қорғау үшін, оларды тәуелсіз ету үшін мемлекеттің өзі де тәуелсіз болуға тиісті. Өйткені нағыз тәуелсіз мемлекет қана өз азаматтарының мүддесіне негізделіп, олардың тыныш, алаңсыз да бақытты өмір сүруін қамтамасыз ететін әлеуметтік-құқықтық жағдайды жасай алады. Тәуелсіз мемлекет қана жеке адамның құқы мен бостандығын үстем деп танитын заңдар жинағын жарата алады, осынау заңдылыққа сүйене отырып, өзіне меншікті азаматтардың ертеңгі күнге деген сенімін қамтамасыз ете алады.

Президентіміз Шавкат Мирзияевтың бастамасымен 2017-2021 жылдарда Өзбекстанды дамытудың 5 үстем бағыты бойынша Әрекеттер стратегиясының қабылдануы елімізде сені мен біздің, әрбір азаматтың, бүкіл Өзбекстан халқының бейбіт өмірін, сондай-ақ құқы және еркіндігін қамтамасыз ету бойынша түбегейлі реформаларды жүзеге асыруға түрткі берді. Әрекеттер стратегиясының «Заң үстемдігін қамтамасыз ету және сот-құқық жүйесін одан әрі реформалау» деп аталған 2-бағытында «Азаматтардың құқық және еркіндігін сенімді қорғау кепілдіктерін нығайту» ерекше белгіленгені де мемлекетіміздің адам мүддесі, құқық және еркіндігіне қаратылып жатқан жоғары назардың айқын дәлелі.

Егер тәуелсіз еліміз басқа елдерге бағынышты болмай, өзіндік саясатын жүргізу, өзінің тағдырын өзі белгілей алу құқына ие болса, онда біз, әрбір азамат осы тәуелсіздіктің арқасында берілген құқымызды пайдаланып, еркін де бақытты өмір сүру мүмкіндігіне ие боламыз.

Тәуелсіздіктің арқасында сендердің де білім алуларыңа, кемелденулеріңе, шығармашылықпен айналасуларыңа, спортпен шұғылдануларыңа, мамандықты керек ететін медициналық көмек

алуларына мүмкіншіліктер жасалды. Сендер отанымызда жақсы тұрмыс кешіруге және құқықтарыңды орынды пайдалануға, қолайлы жағдайларға ие болдыңдар. Ал мемлекет бұл жағдайларды жаратып беріп, кепілдейді.

Шолу жаса!



Азаматтар өз құқы мен еркіндігін пайдаланғанда басқа тұлғалардың, мемлекет пен қоғамның заңды мүдделеріне, құқық және еркіндігіне зиянын тигізбеуі шарт.

20- бап.

Шығармашылық жұмыс

1. *Өз құқықтарыңның тізімін жаса.*
2. *Өз міндеттеріңнің тізімін жаса.*
3. *«Тәуелсіздік» сөзіне берілген сипаттаманы дәптеріңе жазып, оны түсіндіріп бер.*
4. *Сен құқықтық білім дәрежеңе қанағаттанасың ба?*
5. *Неліктен адам құқын қамтамасыз ету мемлекет үшін негізгі міндет болып саналады? Бұл міндетті орындау үшін мемлекетіміз қандай шараларды іске асырып жатыр?*

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Елімізде жүзеге асырылып жатқан реформалардың негізгі идеясы — мақсаты не?
2. Мемлекеттің адам мүддесі үшін жүзеге асырылып жатқан істерге өзің жасап жатқан аумығыңнан мысал айт.
3. Соңғы кезде адамның құқы мен бостандығына жоғары назар аударылып жатқанының себебі неде?
4. «Адам құқықтары бүкіләлемдік декларациясының» қабылдануының маңызы туралы айт.
5. Тәуелсіздік Өзбекстан Республикасына қандай құқықтар берді?
6. “Тәуелсіз адам” дегенде сен қандай адамды түсінесің?
7. Мемлекеттің тәуелсіз болуы оның әрбір азаматы үшін қаншалықты маңызға ие?
8. Адам құқы мен бостандығына кепіл болу туралы Конституциямызда не делінген?

Біздің қызметіміз ең маңызды конституциялық ережеге — әлеуметтік әділдік қағидатын қамтамасыз етуге бағытталуы шарт.

Әлеуметтік әділдік — саяси көзқарастары, жынысы, ұлты, тілі және діни нанымдарына қарамастан, заң алдында барлық азаматтардың теңдігін қамтамасыз ету.

Шавкат Мирзияев

I ТАРАУ

ТҰЛҒА, ҚОҒАМ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ



Тұлға

Қоғам

Мемлекет

Мемлекет функциялары

Мемлекеттің басқару формалары

Саяси тәртіп



2- тақырып

Тұлға



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Суреттерде бейнеленген адамдар жеке, материалдық, рухани тұрғыдан бір-бірінен қаншалықты айырмашылығы бар деп ойлайсың?
2. Сенің пікіріңше, суреттердегі адамдардың жалпы қандай ұқсастығы бар?

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

3. *Неге адамдар туылғанында бірдей мүмкіндік және сипаттарға ие болады, бірақ есейген сайын бір-бірінен ерекшеленеді?*
4. *Адамның өз отбасында, мектепте, жоғары оқу орнында немесе жұмыс орнында қаншалықты беделге, абыройға ие болуы неге байланысты деп ойлайсың?*
5. *Әрқандай адам үшін ең қадірлі зат немесе предметтерді сана.*
6. *Жеке санаттағы адамдарға қадірлі, бірақ басқалар үшін аса маңызды емес заттарға мысал келтір.*
7. *Ұлттық және жалпыадамилық құндылықтарға мысал келтір. Осы құндылықтардың адам үшін маңызы жоғары болатыны адамда қандай түсінік оятады?*

Адам әрбір тірі жан сияқты табиғаттың ажыралмас бөлігі, элементі. Дегенмен адам табиғаттағы басқа жанды ағзалардан көптеген қырларымен ерекшеленеді. Адам — табиғаттағы ең дамыған, саналысы саналады. Ол басқалар сияқты тән мен жанға ие. Адамда жануарларда болғанындай табиғи сұраныстары, осы сұраныстарды қанағаттандыру үшін ұмтылысы кезінде инстинг деп аталатын қыры бар. Адамның жануарлардан айырмашылығы осымен аяқталады. Яғни, адам саналы, ақылды жан ретінде көптеген қырларын көрсетеді. Мұндай ерекшелік тек адамға ғана берілген.

Әрбір адам — индивид. Ол әйел немесе ер, жасы үлкен, бойы аласа-биік, азғын яки семіз деп аталатын жалпы ерекшеліктерге, тамақ, су, баспана, киім сияқты қажеттерге, ата-анаға, жеке пікірге, сағыныш, махаббат сияқты сезімдерде бейнеленетін түсініктерге ие. Адамның мұндай қырлары барлығына бірдей тән. Яғни адам туылуы және есеюі кезінде сан-қырлы қалыптаса бастайды. Міне осы индивид, адам қалай тұлғаға айналуы, яғни адамның тұлға ретінде қалыптасу үдерісі адамзатты ежелден қызықтырған.

Сонымен, адам қалай тұлғаға айналады? Қайсы адамды біз тұлға деп атауымыз мүмкін?

Тұлға да әрине адам, индивид. Бірақ тұлғада табиғи ерекшеліктер,

сұраныстар, ой-сезімдерден тыс бірқатар маңызды қырлары бар. Мысалы, тұлға үшін бірқатар құндылықтар маңызды. Бұл құндылықтарға мысал ретінде өзінің үйі — жанұясы, мемлекеті — Отаны, махалласы — көрші-қолаңы, оқу орны — сыныптастары немесе курстастары, жұмыс орны — әріптестері сияқтыларды айтуға болады. Бұл құндылықтарға қол жеткізу, оларды сақтау және құрметтеу өмірінің мақсаты, мазмұны болып қызмет етеді. Тұлғаға өмір сүру қағидалары, айналасындағылармен қарым-қатынас ережелері, өзі өмір сүріп жатқан, қызметіндегі ортада абырой-беделге ие болу сияқты қасиеттер тән.

Тұлға өзінің сезімі мен қалауын тежей алады. Мұнда сана мен жігер басым. Тұлға ішкі әлемін біледі, түсінеді және білгілі жүйеге сала алады.

Тұлға өз-өзін және өмірін құрады. Мұнда ол өзін және айналасындағы жағдайды өзгертеді, қалыптастырады. Тұлға тек өзімен ғана емес, айналасындағыларға жіті мән береді. Ол махалла, Отан, мемлекет, қоғам туралы ойлайды, олардың тағдырына алаңдап қамқорлық жасайды. Адамның қаншалықты тұлға болып қалыптасқанының өлшемі мен өлшеуі ретінде оның жеке өмірі мен қай дәрежеде айналасындағы басқа адамдарға, Отанына және өмірге әсер етіп жатқанын айтуға болады.

Біз Әмір Темір, Жалолиддин Мангуберді, Әлішер Науаи, Захириддин Мухаммад Бабыр сияқты бабаларымызды жайлы айтқанда оларды ұлы тұлға деп ұлықтауымыз да тұлға деген түсініктің қаншалықты маңызды екенін білдіреді.

Адамның тұлға болып қалыптасуында жанұяның, мектептің, көрші-қолаңның, махалла және достардың алар орны ерекше. Жанұя бала үшін ең бастапқы негізді қаласа, балабақшасы, мектеп немесе басқа да білім беретін мекемелер қажетті білім, дағды және біліктілікті береді. Көрші-қолаң және махалла дәстүрлер, әдет-ғұрптармен таныстырады, айналасындағылармен дұрыс қарым-қатынас жасауды үйретеді. Адамның қандай тұлғаға айналуы көп тұрғыдан мемлекеттің жас ұрпақтың тәлім-тәрбиесіне қаратылған саясатына байланысты. Өзбекстанда соңғы жылдары Шавкат Мирзияевтың бастамасымен жүзеге асырылып жатқан реформалардың ең маңызды бағыттарының

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

бірі жас ұрпақтың тәлім-тәрбиесіне, болашақта бейбіт өмірі мен дамыған мемлекетті құратын тұлғалар болып жетілуіне қаратылған. Реформалардың тікелей назары тұлға, оның еркіндігі, мүддесі, арман-



Тұлға дегенде өзіне тән ерекшеліктерге, арман-тілегі, ұмтылысы, білімге, дағдыға, біліктілікке ие, рухани жан дүниесі бай адам түсініледі.

тілегі, ұмтылысына қаратылған.

Тұлға ретінде қалыптасқан адам жетерлі дәрежеде ақылға, түсінікке, білімге, зейінге, күш-қуатқа, тәжірибеге, кәсіби қабілетке, ғылыми біліктілікке, физиологиялық және рухани саламаттыққа, яғни адам капиталы деген байлыққа ие болуы керек.

Адамның рухани байлығы — оның көзқарасы, құлқы, әдебі, мәдениеті сияқты рухани дүниесіне байланысты қырлары адам капиталының негізін құраушылар саналады.

Елімізде жүзеге асырылып жатқан реформалардың негізгі мақсаты осы адам капиталын дамыту етіп белгіленгені текке емес. Өйткені адам капиталы — еліміздің әлемдік аренадағы бәсекеге төзімділігін қамтамасыз ететін факторлардың бірі. Бұл соңғы жылдары мемлекетіміздің қабылдап жатқан жаңа заң құжаттарында да өз бейнесін табуда.

Сен, өсіп-өніп тұлға ретінде қалыптасып жатқанда өзінде Отанға деген махаббатты қалыптастыруың керек. Сендегі отансүйгіштік рух пен мемлекеттің сенің жеке кемелденуің бойынша қамқорлығы сен және отан арасындағы мақсаттардан және ұмтылыстардың тұтастығынан дерек береді. Міне, осы тұтастық сенің тұлғалығыңның болашағы, сен сияқты жас ұрпақтың кемелденуі, ал бұлар өз кезегінде отанның болашақтағы дамуының кепілі. Себебі Отан болашағы сендердей жас ұрпақтың қолында.

Шығармашылық жұмыс

Өмір жолыңды талда. Мұнда:

1. Өткен өміріңді дәуірлерге бөліп ал. а) сәбилік ғұмыр; б) мектепке дейінгі болған кезең; д) бастауыш сыныптардағы дәуір; е) жоғары сыныптардағы дәуір.

2. *Әрбір дәуірдегі өзіңнің мүмкіндігіңді бағалап жаз. Әрбір дәуірде сен тұлға деп аталуға қай дәрежеде лайықты болдың?*
3. *Сенің кемел тұлға аталуың үшін саған жетпейтіні не?*
4. *Болашақтағы өміріңді дәуірлерге бөл: а) мектеп дәуірі; б) мектептен кейінгі білім алатын дәуір (колледж, жоғары оқу орны және т.б.); д) еңбек ететін дәуір; е) қарттық дәуір.*
5. *Бұл дәуірлер бойынша да дәл жоғарыдағыдай талдау және бағалауды жазбаша түрде жүзеге асыр.*
6. *Сен қашан өзіңді жетік тұлға деп санайсың?*
7. *Бұл жетістікке қол жеткізу үшін қайсы кезеңде де не істеуің керек болады?*
8. *Жұмыстың нәтижесін сыныптастарыңның жұмысымен салыстыр.*

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. *Адамның оны басқа тірі жандардан ерекшелендіріп тұратын қырларын сана.*
2. *Ой-толқу және қалаулардың адам өміріндегі орны қандай?*
3. *Адам тұлға ретінде қалыптасуына қандай факторлар әсер етеді?*
4. *Тұлға үшін құндылықтардың қандай маңызы бар?*
5. *Тұлға үшін маңызды құндылықтарға мысал келтір.*
6. *Тұлғаның қылыптасуында мемлекеттің қандай орны бар?*
7. *Мемлекетіміз жас ұрпақтың жетік тұлға болып кемелденуі үшін қандай мүмкіндіктер жаратуда? Бұл мүмкіндіктерге мысал келтір.*
8. *Өзбекстанда Президентіміздің бастамасымен жүзеге асырылып жатқан үлкен реформалардың нысаны адам, оның мүддесі, жас ұрпақты жетік тұлға етіп кемелдендіру етіп белгіленгені сені, сенің достарыңды неге шақырады?*
9. *Адам капиталының адамның тұлғаға айналуындағы маңызын түсіндір.*
10. *Қандай тарихи тұлғаларды «ұлы тұлғалар» деп атауға болады? Сен мұндай тұлғалардан кімдерді айта аласың?*

3- тақырып

Қоғам



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Сен қоғам дегенде нені түсінесің?
2. Өзіңді қоғам мүшесі деп білесің бе?
3. “Қоғам” мен “ұжым” арасындағы айырмашылықты қалай түсіндіресің ?
4. Суреттерде бейнеленген адамдардың бәрін қоғам мүшелері деп айтуға бола ма? Мұнда кейбір адамдардың, шетел азаматтары екеніне назар аудар.
5. Суреттерге қарап, мұндағы әрбір жеке тұлғаға сипаттама беруге әрекет ет. Мұнда олардың арасындағы ұқсастық пен ерекшелік жақтарын атап көрсет.
6. Нәресте туылғанда біз әдетте "қоғамның жаңа мүшесі дүниеге келді" деп айтамыз. Бұл пікір қаншалықты дұрыс? Пікіріңді дәлелде.

7. “Қоғам” мен “халық” атауларының қайсы жағдайларда қолданылатынына мысалдар келтір.
8. Суреттердегі әр түрлі топтағы адамдарды не және қандай фактор біріктіріп тұрады деп ойлайсың?

Сен «қоғам» деген сөзді өмірінде жиі естігенсің. Мысалы, көптеген фирмалардың атына қоса «жауапкершілігі шектеулі қоғам» деп жазылған болады. Мұндай фирмаларды бірнеше адам бірлесе кәсіпкерлікпен шұғылданду үшін ұйымдастырады. Яғни олар бірге қызмет көрсету үшін шағын қоғам құрады. «Тұтынушылар қоғамы», «Көзі зағиптар қоғамы», «Философтар қоғамы» сияқты атауларды да естіген шығарсыңдар. Осы қоғамдарда өз кезегінде тұтынушылар өз құқықтарын бірлесіп қорғау үшін, көзі нашар көретіндер бірге өндіріс немесе шығармашылық қызметімен шұғылданду үшін, философ ғалымдар философия саласындағы күрделі сұрақтарға бірге жауап табу, ынтымақтастықта ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін бірігеді.

Аталмыш қоғамдардың қайсы бірін алсаң да, белгілі бір адамдар ұжымының нақты мақсаттарды жүзеге асыру үшін өзара біріккенін көреміз. Бірақ бұл қоғамдардың әрқайсысы осы сөздің тар мағынасындағы қоғамға мысал бола алады.

«Қоғам» деген түсініктің кең де толық мағынасын үйрену үшін сенің өміріңнен тағы бір мысал келтіреміз. Үлкендер саған немесе сенің достарыңа: «Өсіп-ұлғайып, бейбіт те жасампаз қоғамымыздың лайықты мүшесі болып ер жет», – деп тілек айтқанына көп рет куә болғансың. Иә, мұндағы сөз қандай қоғам туралы айтылып жатыр? Сендер мен біз, үлкенді-кішіміз, бәріміз – оның мүшесі болып, сөздің кең мағынасында дәл осы қоғаммен танысамыз.

Ең көне замандарда – алғашқы қауымдық құрылыс кезінде адамдар арасында өзгеше бір ережелер болған. Адамдар алғаш тобыр, топ ұжымдары мен тайпаларға біріккенде өздеріне жолбасшы, ру басшысын тағайындаған. Еңбек құралдарының жетілдірілуінің барысы еңбек бөлінісін әкеп шығарады және адамдар арасында топтарға бөлінуге алып келеді. Сондықтан да негізгі мақсаты мен жұмысы

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

жекеменшік қатынастары мен мүлік иелері мүддесін қорғаудан тұратын адамдардың арнайы топтары пайда болады.

Міне осы пайда болған топтар немесе адамдардан құралған ұжымдар кең мағынада алғашқы, қарапайым түрдегі көрінісі.

Қоғам – адамдардың бірге өмір сүру үшін біріккен белгілі күрделі құрылым. Бұл құрылым, оған кірген мүшелер, яғни адамдардың жай тобы, яки жинағы емес, белгілі ережелерге негізделіп біріккен ұжым. Адамдар өз қажеті үшін керекті құрал-саймандарды қалай шығарса, жасап алса, өмірі үшін қажет болған әлеуметтік жағдайды да өздері жасайды. Адам қоғам мүшесі болатын болса, осы әлеуметтік жағдай аясында өмір сүреді.



Қоғам — белгілі бір аумақта тұратын, өзінің мұқтажы мен мүддесіне сай біріккен белгілі бір түрдегі ұжым.

Қоғам әртүрлі адамдар тобының қарапайым жиынтығы яки ұжымы емес. Қоғам – күрделі әлеуметтік құрылым. Адамдардың тіршілігі, ең алдымен, өндіріс, тұрмыс қажеттіліктерін қамтамасыз ететін тұтынушы бұйымдарын жасау және оларды өзара айырбастаумен байланысты белгілі ортақ қызметтің негізінде жасалады.

Басқаша айтқанда, қоғам биологиялық заңдар емес, сонымен бірге адамдардың әлеуметтік заңдар үстемділік еткен, жоғары жетілдірілген ортақ бірлігі.



Қоғам – арабша сөз болып, жинақталған, ұжым, біріккен деген мағынаны білдіреді.

Кез келген ұжым қоғам бола бермейді. Дегенмен қалаған қоғам ұжым болып саналады. Қоғам күрделі тірі құрылым болып өзгеріп, дамып отырады.

Қоғамды құрайтын адамдар көп яки кем, бай немесе кедей, тең құқықты яки тең құқықты емес, ұқсас яки әр түрлі болуына қарамастан, оның мүшелері саналады. Яғни қоғам адамсыз, адам қоғамсыз өмір сүре алмайды.



1. Қоғамға берілген үш сипаттаманы оқы және:

- 1) олардың арасындағы айырмашылықты тап;
 - 2) олардағы жалпы қырларды бейнеле;
 - 3) не үшін қоғамға үш түрлі сипат берілген деп ойлайсың?
- А) Қоғам — белгілі аумақта жасайтын өз мүдделерін бірге қорғайтын және сұраныстарын бірге қанағаттандыру үшін біріккен адамдардың ұжымы .
- Б) Қоғам — дәрежесі, әлеуметтік келіп шығуы және қызығуына орай біріккен адамдар.
- В) Қоғам — бірер-бір мақсат жолында тұрақты әрекеттегі ұжым.

2. Төменде жазылған элементтерден қайсы бірі қатыспаса да қоғам құрылуы мүмкін?

– Халық, экономика, мәдениет, мемлекет, идея, құқық, заң.

Жауабыңды негізде. Мұнда қоғамға берілген түрлі сипаттарға жүгін.

Суретте бейнеленген адамдардың тобын қоғам деуге болады ма? Не үшін?



Әбу Әли ибн Сина – атақты ғалым, табиғаттанушы, философ, агроном, тілтанушы, математик, музыкатанушы, құқықтанушы, жазушы әрі ақын.

Ибн Сина әлемге «Шайх-ур-райс» («Ғалымдар басшысы») деген атпен әйгілі болған. Ибн

Әбу Әли ибн Сина
(980 -1037)

Сина құқықтануға тиісті бірнеше идеялар мен (980 -1037) ой-пікірлердің авторы. Оның қоғам мен азаматтық, мемлекетті басқаруға қатысты идеялары өте құнды. Оның ғылыми-мәдени мұрасы 450-ден астам. Соның 160-қа жуығы бізге дейін жетіп келген.

Шолу жаса!



Жанұя қоғамның негізгі буыны, сондай-ақ қоғам мен мемлекет қорғауында болу құқығына ие.

Неке екі жақтың ерікті разылығы және тең құқықтылығына негізделеді.

63-бап.

Шығармашылық жұмыс



5-6 адам жиналып, топтарға бөлініңдер.

- 1. Форманы әрбір топ жеке талдасын.*
- 2. Әр екі шеңбердің бір-бірімен қиылысуы нені білдіреді?*
- 3. Үш шеңбердің бір-бірімен бірден қиылысуы ше?*
- 4. Әрқайсы топ сызбаны пайдаланып, «қоғам» сөзін сипаттауға әрекет жасасын.*

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Алғашқы қауымдық құрылыс дәуірінде адамдар қалай күн кешірген?
2. “Кез келген қоғам ұжымға жатады” деген пікірді негіздеп бер.
3. «Кез келген ұжым қоғам бола бермейді» деген пікірді дәлелдендер.
4. Қоғам үшін экономикалық қатынастардың маңызы жайлы айтып бер.
5. Өзіңнің қоғамдағы рөліңді күшейту үшін келешекте нелерге қол жеткізуді қалайсың?
6. “Қоғамды басқарусыз елестетіп болмайды” деген көзқарасқа сен қалай қарайсың? Пікіріңді негіздеп бер.
7. “Қоғам – әлеуметтік қоғамдар кешені, жиынтығы” деген анықтаманың астарында нелер жатыр деп ойлайсың?

4- тақырып

Мемлекет



1



2



3



4



5



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Суреттерде Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік әнұранын орындап жатқан жастар, Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік жалауы мен елтаңбасы бейнеленген. Неліктен әнұран, жалау, елтаңба атауларының алдында мемлекет деген сөз бірлесіп қолданылады. Бұл пікіріңді сыныптастарыңмен ортақтас.
2. Сен өмір сүріп отырған аймағыңда қандай экономикалық немесе әлеуметтік ділгірліктер болса да, олардың шешімі сол жердегі билікке байланысты болады. Мұның себебі неде деп ойлайсың? Жауап беруде үкімет мемлекеттің жергілікті басқару органы болып табылатынын есепке алыңдар.
3. Еліміздегі заңдарды кім жасайды және олардың орындалуын кім бақылайды? Осы заңдар қай дәрежеде бар болуы және оларға қай дәрежеде мойынсұнылу керек? Осы заңдарсыз жасауға бола ма? .
4. Ақшаны кім айналымға енгізеді және ақша айналымын кім

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

- бақылап отырады? Мұндай бақылау қай дәрежеде қажет?*
5. *Сен өміріңде мемлекеттің ықпалын қалай сезінесің?*
 6. *Жалпы мемлекетсіз қалай өмір сүру мүмкіндігін елестет. Мұндайда сен қандай борыш пен міндеттерден азат боласың, сондай-ақ қандай ділгірліктерге тап боласың?*
 7. *“Мемлекет” пен “қоғам” ұғымдары бір түрлі ме, әлде айырмашылығы бар ма? Бұл ұғымдардың қайсысы кеңірек мағыналы деп ойлайсың?*
 8. *Неліктен біз “біздің мемлекетіміз” деген сөзді қолданамыз?*

Құқықтану ілімінде «мемлекет», «қоғам» ұғымдары бар. Бірақ мемлекет пен қоғам ұғымдары бірдей емес. Мемлекет – қоғамның жетілдірілген саяси институты. Қоғам дамудың кемелденген белгілі дәуірінде пайда болған. Яғни, қоғам – мемлекеттің анасы. Мемлекет қоғамның «перзенті», оның өнімі. Ондай жағдайда, қоғам қандай болса, мемлекет те сондай болады. Және керісінше, қоғам өз дамуында қандай басқыштардан өтсе, мемлекет те осыған лайық түрде өзгеріп, кемелденіп бара береді. Бұл – заңдылық.

Мемлекеттердің қалыптасуы бұл – адамзаттың алғашқы қауымдық құрылымынан өркениетке карай бет бұруы болды. Әлемде алғашқы өркендеген мемлекеттер Ежелгі Шығыста біздің эрамыздан бұрынғы IV—III мың жылдықтар дәуіріне тура келеді. Орталық Азия аумағында біздің эрамыздан бұрынғы I мың жылдықтың басында алғашқы мемлекеттік бірлестіктер пайда бола бастаған.



Біздің эрамыздан бұрынғы I мың жылдықтың бірінші жартысында, VII—VI ғасырларда Өзбекстан аумағында алғашқы мемлекеттік бірлестіктері Ежелгі Хорезм, Ежелгі Бақтрия, Соғдиана пайда болған ғасырда-ақ елімізде мемлекеттік негіздері үзілді-кесілді қалыптасты. Хорезм мемлекеттік бірлестігі — одағы аумағына Сырдариядан Орта Ауғанстанға дейінгі жерлер кірген. Хорезм мемлекетінің орталығы Көзеліқыр (Хорезм) қаласы болған.

Қоғам алдымен әлеуметтік билік, яғни барлық адамдардың билігімен басқарылған. Адамдар әр түрлі руларға бірігіп, сол руда пайда

болған маңызды мәселелерді бірге шешкен. Ру жұмыстарын басқаруға барлығы араласқан. Бұл демократия, яғни халық билігінің бірінші қарапайым түрі – алғашқы демократия еді.

Өндірістің өсуі, дамуы нәтижесінде біртіндеп қоғамда саяси қарым-қатынастар пайда болды.

Қоғам билігінің (алғашқы демократия) орнына жеке адамдар билігі пайда болды. Қоғам байлар мен кедейлерге, кейінірек басқарушылар (билеушілер) мен бағынушыларға бөлінді.

Сөйтіп, басқарушылардың саяси билігі ретінде мемлекет пайда болды. Оған дейін адамзат өте ұзақ тарихи дәуірді басып өтті. Мемлекет пайда болған соң, адамдардың өмірі түбегейлі өзгерді.

Мемлекет қоғам дамуының белгілі басқышында пайда болып, өзінің қалыптасуы мен дамуында ұзақ және күрделі жолды басып өткен. Алғашқы басқышта мемлекеттік басқару ең алдымен мәжбүрлеуге негізделген.

Бірақ бірте-бірте мүдделері жалпы болған адамдар одағы, осы мүдделерге жету, бірге жұмыс істеу үшін нақты ереже-талаптарға қажеттілік артты. Міне осы қажеттіліктің себебінен одақтың барлық мүшелеріне міндетті болған құқық-тәртіп ережелері – заңдар пайда бола бастады. Ал бұл бірыңғай аумақта біріккен адамдарға қатысты әділетті үстемдік жасау мүмкіндік туғызды. Осы құқық-тәртіп үкіметтің жетілуіне көмектесті. Нәтижеде қазіргі мемлекет қалыптаса бастады. Осы мемлекетті былай сипаттауға болады: Мемлекет нақты құқық- тәртіп негізінде ұйымдасқан, бірыңғай аумақта үстемдік орнатқан және бірыңғай өкіметке мойынсұнған адамдар одағы. Алайда бұл сипаттама мемлекеттің бүгінгі күндегі барлық белгілерін қамтымайды. Мемлекетті толық сипаттау үшін оның ерекше белгілерін үйрену қажет болады.

Мемлекеттің алғашқы қауымдық, тайпалық қоғамнан айырмашылық белгілері төмендегілер:

1. Мемлекет болған қоғамда азаматтар белгілі бір аумаққа бірігеді.
2. Мемлекет өз қызметін іске асыруы үшін күрделі жүйеден пайда болған басқару аппаратына (әскерлер, полиция, сот, прокуратура, кеден және басқалар) ие болады және соның көмегімен өзінің барлық азаматтары

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

үшін міндетті мемлекет билігін жүзеге асырады.

3. Мемлекет билігін толық іске асыру үшін заңдар мен нормативтік құжаттар қабылдайды. Яғни мемлекет болған жерде құқық та болады.

4. Өз қызметін жүргізу, қажетті қаражаттардың орнын өтеу үшін қаржылық қорларға ие болады. Салықтар мен басқа төлемдер жиналады. Яғни өз бюджетіне ие болады.

5. Мемлекет өз қызметін толық іске асыруы үшін ол егемендікке, тәуелсіздікке ие болуға тиіс.

Демек, мемлекет өзіне тән белгілерге ие және егер, олардың біреуі болмаса, біз мұндай ұйымды мемлекет дей алмаймыз деп қорытынды шығаруға болады.



Мемлекет – мәжбүрлеу, яғни билігі бар, өз азаматтары, аумақта тұратын барлық адамдардың мүддесін қорғайтын, басқа мемлекеттермен саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынас жасай алатын тәуелсіз саяси ұйым.



Әмір Темір
(1336-1405)

Бабамыз Әмір Темір орта ғасырларда құрған мемлекеттің оны қарапайым қоғамнан ажыратып тұратын барлық белгілері болған.

Әмір Темір Гурган ибн Әмір Тарағай Бахадур – ірі мемлекет қайраткері, жеңілмес қолбасшы, орта ғасырлардағы ең үлкен мемлекет құрған сәулеткер, сыртқы қарым-қатынастарда ең әділетті де тиімді жолды таба білген басшы, соғыс өнері мен заңдарын жасаған атақты әскербасы.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Мемлекет және салтанат үш нәрседен: мүлік, қазына және әскерлерден тұрады. Ақылды уәзір олардың барлығын іскерлік қабілеті арқылы реттеп отырады.

(Әмір Темір)



Халық мемлекеттік кеңселерге емес, мемлекеттік кеңселер халыққа қызмет етуі керек.

Шавкат Мирзияев

Президентіміздің жоғарыдағы қысқа және нақты пікірінде мемлекеттің мәні, оның міндетті шарты, мемлекеттік кеңселердің статусы мен міндеттері жинақталған. Сен осыны ескеріп:

1. Жанұяндағы үлкендерден соңғы жылдарға дейін қарапайым азамат мемлекеттік кеңселерге өтініш жасамақшы болса қандай қиыншылықтарға тап болғанын сұрап біл.

2. Еліміздің барлық аумақтарында жұмыс бастаған «Халықты қабылдау бөлмелерінің» міндеті туралы мәлімет тап.

3. Мемлекеттік қызметтер орталықтарының қызметі Президентіміздің жоғарыда айтылған пікірінің іс жүзіндегі дәлелі екеніне негізде.

Шығармашылық жұмыс

1. *Шартты мемлекет ойлап тап. Оған ат қой.*
2. *Мемлекетіңді жоғарыда аталған бес белгі бойынша талда.*
3. *Егер бұл белгілерден біреуі яки екеуі болмаса, қандай жағдайдың туындау мүмкіндігін модельдендіріп көр және мұның салдарын елестетуге әрекет ет.*

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Мемлекет пен қоғам ұғымдарының ұқсас және өзгеше жақтарын атап көрсет.
2. Қоғам мемлекетсіз бола ала ма? Керісінше, мемлекет қоғамсыз болуы мүмкін бе?
3. Мемлекеттің пайда болуы адамзатқа не берді?
4. Мемлекетіміз аумағында алғашқы мемлекеттік бірлестіктер қашан пайда бола бастаған?
5. Алғашқы мемлекетікке талдау жаса.
6. Мемлекетшіліктің дамуы мен кемелденуіне не әсер етеді?
7. Бастапқы басқышта мемлекеттер өз қызметін неге сүйеніп жүргізген?
8. Мемлекеттің негізгі белгілерін санап бер.

5- тақырып

Мемлекет функциялары



1



3



4



2



5

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Жанұянда зейнетақы, стипендия және мемлекет жәрдем-ақыларын алатындар бар ма? Бұл төлемдерді кім іске асырады?
2. Қазір жер-жерлерде Мемлекеттік қызметтер орталықтары жұмыс істеуде. Бұл орталықтар қандай қызмет көрсетуін білесің бе? Мемлекет тарапынан бұл орталықтар арқылы тұрғындарға көрсетілетін қызметтерге бірнеше мысал айт.
3. Қалаңның (қыстағыңның) көшелерінде жүргеніңде бұл жолдарды кім құрған және жөндеген деп ойлап көрдің бе? Неліктен мұндай жұмыстар іске асырылады деп ойлайсың?
4. Милиция, сот, прокуратура мекемелері болмаса қандай жағдай болуы мүмкін? Сен мұндай жағдайда өмір сүруді қалайсың ба?
5. Күнделікті өміріңнен мемлекетпен байланысты болған жағдайларға мысалдар келтір.
6. Мемлекетсіз шешуі қиын болған ділгірліктерге мысалдар келтір.

Кез келген мемлекет өз қызметінің негізгі бағыттарын белгілейді. Бұл бағыттар оның негізгі міндеттерінен келіп шығады.

Мемлекеттің болуы, оның қажеттілігі, мемлекеттің функцияларында өз көрінісін табады. Мемлекет өз қызметінде бірнеше функцияларды (қызмет бағыттарын) іске асырады.



Мемлекеттің функциялары – мемлекет қызметінің негізгі бағыты болып, оларда мемлекеттің әлеуметтік қырлары көрініс табады.

Бұл функциялар мемлекеттің ішінде яки сыртында жүзеге асырылады, сондықтан оларды сыртқы және ішкі функцияларға бөлуге болады.

Мемлекеттің қызметтерін үйренген кезде бұл қызметтерді жүйелеу (топтастыру) қолайлы. Жүйелеуді мына белгілер бойынша жүзеге асыру мақсатқа сай.

1. Әрекет ету орны бойынша:
 - ішкі;
 - сыртқы.
2. Әрекет ету мерзімі бойынша:
 - тұрақты;
 - уақытша.
3. Әлеуметтік тұрғыдан маңыздылығы бойынша:
 - негізгі;
 - негізгі емес.
4. Жүзеге асырудың құқықтық түрі бойынша:
 - құқықты тудырушы;
 - құқықты атқарушы;
 - сотқа жататын.

Біз әрекет ету орны бойынша жүргізілетін жүйелеуді егжей-тегжейлі үйреніп шығамыз. Мұның себебі сол, құқықтану пәнінде дәл осы белгіге қарай жүйелеудің маңызы орасан зор деп табылады.

Мемлекеттің ішкі қызметтеріне елдің ішінде жүзеге асырылып жатқан қызметтер енеді. Ал елдің сыртында жүзеге асырылатын қызметтер мемлекеттің сыртқы қызметтерін құрайды.

Егер мемлекет өз қызметтерін атқармақ болса, бұл жағдай одан бірнеше міндеттердің орындалуын талап етеді. Нақ осы міндеттердің орындалу кезегі бойынша мемлекеттің өз қызметтерін жүзеге

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

асыруға келтіреді. Мемлекеттің атқаратын міндеттерін де салалар бойынша бірнеше түрге жіктеуге болады. Мұнда мемлекеттің ішкі функцияларына байланысты міндеттер төмендегілерден құралады.

Экономикалық міндеттер:

- ◆ Экономикалық саясат жасау және экономикаға әсер ету;
- ◆ Экономиканың мемлекет секторы (зауыт-фабрикалар, электростансалар, кендерді) басқару;
- ◆ Базар қатынастарының құқықтық негіздері мен баға саясатын жолға қою.

Әлеуметтік міндеттер:

- ◆ Тұрғындардың көмекке мұқтаж бөлігін қорғау;
- ◆ Денсаулық сақтау және білім беру жүйесін қолдап-қуаттау;
- ◆ Тұрғындарды әлеуметтік жеміспен қамтамасыз ету.

Саяси-құқықтық міндеттер:

- ◆ Азаматтардың құқын және еркіндігін қорғау;
- ◆ Заңдылық және тәртіпті қамтамасыз ету;
- ◆ Тыныштық пен ұлтаралық татулықты сақтау

Рухани-ағарту міндеттер:

- ◆ Ғылым-білім, білім беруді дамыту;
- ◆ Ұлттық мәдениет және өнерді дамыту.

Қаржылай міндеттер:

- ◆ Салық жүйесі мен кедендік бақылау;
- ◆ Ақша айырбастау бойынша бақылау;
- ◆ Қаржы саласындағы басқа қызметтер.

Қауіпсіздік пен қорғаныс бойынша міндеттер:

- ◆ Тұрғындардың құқын және еркіндігін қамтамасыз ету;
- ◆ Табиғатты қорғау;
- ◆ Мүлк қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- ◆ Құқықтық тәртіп орнату.

МЕМЛЕКЕТТИҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ



Басқа мемлекеттермен өзара қатынастар жасау мемлекеттің сыртқы функцияларын белгілейді.

Кез келген мемлекет әлемдегі басқа мемлекеттермен әртүрлі байланыстарды ретке келтіруге мәжбүр. Сонда ғана оны әлем қауымдастығы мойындауы мүмкін. Бұл байланыстарға төмендегілерді енгізуге болады:

1. Дипломатиялық байланыстар; 2. Сауда-саттық байланыстары;
3. Мәдени байланыстар; 4. Әскери байланыс және басқалар.

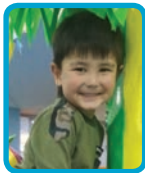
Сонымен қатар мемлекет халықаралық ұйымдармен де өзара байланыстарды жолға қоюға тиіс. Халықаралық ұйымдар қатарына Біріккен Ұлттар Ұйымы, Дүниежүзілік сауда ұйымы және басқаларды енгізуге болады.

Бұл халықаралық ұйымдардың ең беделділеріне Өзбекстан Республикасы толық мүше болып енген.

Шолу жаса!

Мемлекеттің болуы, оның қажеттілігі мемлекеттің функцияларында өз бейнесін табады

ӨЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ



1. Суреттерде бейнеленген адамдардың қайсы топқа кіретіндігін анықтауға әрекет жаса.

2. Осы топтағы адамдарға қатысты мемлекет қандай функцияларды жүзеге асырады?

3. Бұл тұрғыда ол қандай міндеттерді орындайды?

Шығармашылық жұмыс

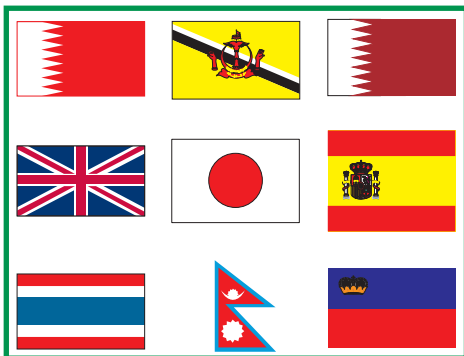
1. Ойыңдағы шартты мемлекетте азаматтарың үшін қандай жағдай жасаған болар едің?
2. Бұл жағдайларды жасау үшін сенің мемлекетің қандай міндеттерді орындауы керек болатын еді?
3. Бұл міндеттерді орындау мемлекетіңе қандай функцияларды орындау мүмкіндігін беретін еді?
4. Мемлекетіңді қандай халықаралық ұйымдарға мүше еткен болар едің? Неліктен?

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Мемлекеттің функциясы сөзінің маңызын түсіндіріп бер.
2. Мемлекет функцияларының түрлерін бөліп көрсет.
3. Мемлекеттің негізгі міндеттерін атап көрсет.
4. Мемлекеттің міндеттерін маңызды және аса маңызды емес деп бөлуге бола ма?
5. Күнделікті өміріңнен мемлекеттің өз міндетін атқарып жатқандырына мысал келтір.
6. Мемлекеттің өз функцияларын орындауы үшін сен өзің қандай көмек бере аласың?

6- тақырып

Мемлекеттің басқару формасы



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Суреттердегі жалаулар қай мемлекеттерге тиесілі?
2. Осы елдердің мемлекет басшыларының аты-жөнін айтыңдар.
3. Жалаулары сол жақта келтірілген елдердің мемлекеттік басқару жүйесінде қандай жалпылық бар екенін білесің бе? Оң жақтағы елдердің ше?
4. Монархия және республика сөздерімен таныссың ба? Бұл сөздер нені білдіреді?
5. Бұл сөздер сен білген қайсы мемлекеттің аттарымен қоса айтылады?
6. Тарихтан саған белгілі болған монархия және республикалық мемлекеттерді есіңе түсіріп, оларды атап беруге әрекет етіп көр.
7. Өзбекстанның мемлекеттік басқару жүйесіне қатысты жоғарыда келтірілген атаулардың қайсы бірі қолданылады? Егер ойлап көрген болсаң қандай қорытындыға келдің?

Мемлекет төмендегі негіздерге қарай түрлерге бөлінеді:

басқару формасы; аумақтық құрылымы; саяси тәртіп (режим).

Басқару формасына қарай мемлекеттер монархия және республика түрлеріне бөлінеді.



Мемлекет түрлері дегенде, мемлекеттің басқару, аумақтық құрылысы және саяси тәртібі жағынан қандай формаларда болуы түсініледі.

Басқару түрі дегенде, мемлекет билігі, оның мекемелері, халқымен өзара қатынастары, халықтың сол мекемелерді қалыптастыруға қатысу дәрежесі түсініледі.

Монархия – жоғары өкімет, жалғыз билік – мемлекет басшысының қолына шоғырланатын және бұл өкімет билігі ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп берілетін мемлекетті басқару формасы.



Монархия – грекше сөз болып, жеке билік мағынасын білдіреді.

Өзбекстан аумағында тарихта болған монархия басқаруына мысал етіп Темурилер дәуіріндегі мемлекетшілікті атауға болады.

Ұлы сайыпқыран Әмір Темір мен Темурилер дәуірі мемлекет басқаруы және құқықтың дамуында жаңа дәуір болды.

Әмір Темір мемлекет басқаруы саласында өткендегі саяси басқару тәжірибелерін кең пайдаланды. Оның тарихи қызметі мемлекетшіліктің басқару жүйесі, ішкі және сыртқы саясатының тәртіп-ережелері, құқықтық негіздерін жаңа тарихи жағдайда жетілдіруден құралған. Мемлекет басқару жүйесі ислам заң-ережелеріне негізделген. Қазы мен соттар Әмір Темірдің өзіне есеп беріп отырған. Темір қатаң тәртіпті және заңдарды өз жинақтарында көрсеткен.

Монархияның негізгі белгілері төмендегілерден құралады:

1) монарх мемлекетті жекешелендіреді, сыртқы және ішкі саясатта мемлекет басшысы ретінде алаңға шығады;

2) монарх мемлекетті жеке өзі басқарады;

3) монархтың билігі қасиетті және құдай берген деп жарияланады;

4) монарх өз қызметінде тәуелсіз;

5) билікті орнату, қабылдаудың арнайы тәртібі болады;

6) өмірбақилық басқару;

7) монарх өз басқаруының нәтижесіне заң бойынша жауапты емес.

Монархияның толық және шектелген (яки парламенттік) формалары болады.

Егер монарх өз мемлекет басқаруында оның басқа бір кеңсесімен шектелмесе, мұндай монархия толық монархия деп аталады.

Егер монархияның билігі Конституция негізінде жүзеге асатын бір кеңсемен шектелсе, ондай монархия – шектелген, конституциялық, парламенттік басқару формасындағы монархия болады (мәселен, Ұлыбритания, Дания, Норвегия, Швеция).

Республика мемлекет басқаруында өкіметтің жоғары кеңселері белгілі мерзімге сайланады.

Республика формасындағы басқаруға ие мемлекеттің негізгі белгілері төмендегідей:

- өкімет жоғары кеңселерінің сайлануы;
- өкімет өкілеттігінің бөлінуі;
- өкімет жоғары кеңселерінің өз қаулыларын сайланған мерзімі кезінде қабылдауы;
- заңдардың орындалуын бақылаушы кеңсе болған соттардың беделінің артуы;
- азаматтардың мемлекет істерін басқаруға қатыса алуы.

Республикалар президенттік республика, парламенттік республика, аралас формадағы республика түрлеріне бөлінеді.



“Республика” сөзі грекше “жалпы жұмыс” мағынасын білдіреді.

Президенттік республикада мемлекетті тікелей халық сайлайтын және өте көп өкілетке ие Президент басқарады. Ол атқарушы өкіметті тікелей басқарады.

Президенттік республикаға мысал ретінде АҚШ, Бразилия, Аргентина мен Мексика сияқты мемлекеттерді келтіруге болады.

Республика формасындағы басқарудың тағы бір көрінісі — аралас басқару. Мұндай басқаруда президенттік және парламенттік республикалар элементтері аралас болады.

Парламенттік республикаға мысал ретінде Италия, Германия, Португалия, Греция, Ирландия мен Үндістан сынды мемлекеттерді келтіруге болады.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ



Кемел мемлекет оның тұрғындары өзара көмектесуге, адамгершілікке, адамилық мейір-шапағатқа, оның ең құнды байлық екенін аңғаруға, жақсылыққа негізделуі керек.

Фараби



Кестені саяси тәртіптің белгілерін көрсетіп толтыр.

<i>Мемлекеттің аты</i>	<i>Монархия</i>	<i>Республика</i>
<i>Украина</i>		
<i>Швеция</i>		
<i>Мексика</i>		
<i>Франция</i>		
<i>Кувейт</i>		
<i>Польша</i>		
<i>Нигерия</i>		
<i>Иран</i>		
<i>Ауғанстан</i>		
<i>Бельгия</i>		
<i>Исландия</i>		
<i>Дания</i>		
<i>Сауд Арабиясы</i>		
<i>Марокко</i>		
<i>Чили</i>		
<i>Куба</i>		

Шолу жаса!

Мемлекет жұмыстарының 9 үлесін кеңес, шара және мәслихат арқылы, қалған бір үлесі қылышпен орындалуын түсіндім.

(Ә. ТЕМІР)

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Егер биліктің айналасында әділдік болмаса, ол ыдырайды.

(Әбу Бакр Харезми)

Шығармашылық жұмыс

Төмендегі кестені дәптеріңе сыз және мемлекет басқару белгілері негізінде толтыр.

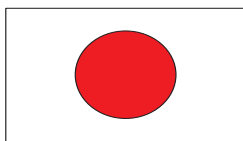
<i>Монархиялық басқару</i>	<i>Республикалық басқару</i>
<p>Үлгі: –монарх мемлекетті меншік-тендіреді. Сыртқы және ішкі саясатта мемлекет басшысы ретінде алаңға шығады.</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p>	<p>Үлгі: –өкіметтің жоғары мекемелері сайлап қойылады.</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p>

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтартар және тапсырмалар

1. Мемлекеттің түрлерге бөлінуінде не негіз етіп алынады?
2. Басқару формасы дегенде нені түсінесіңер? (Бұл сөздердің түсіндірмелі сөздіктегі мағынасына назар аудар).
3. “Монархия” сөзінің түсіндірмелі мағынасы бұл атаудың мәніне сай келе ме?
4. “Толық монархия” мен “шектелген монархия” атауларының айырмашылық және ұқсас жақтарын атап көрсет.
5. Темурилер мемлекеті кезінде басқару қандай негізде жолға қойылған еді?
6. “Республика” сөзінің түсіндірме сөздіктегі мағынасы бұл атаудың мәнін қай дәрежеде көрсете алады?
7. Республиканың қандай түрлері бар?
8. Олардың айырмашылық пен ұқсас жақтарын атап бер.

7- тақырып

Мемлекеттің құрылу формасы



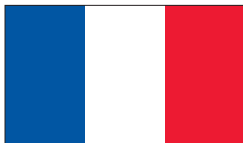
Унитарлық



Федеративтік



Конфедеративтік



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Суретке қарап "унитарлық", "федеративтік" және "конфедеративтік" сөз атауларын түсіндіруге әрекет ет.
2. Ресей Федерациясының неліктен бұлай аталуы жөнінде не дейсің? Бұл сұраққа өз пікіріңді білдіруге әрекет ет.
3. Еуропа Одағы деген атау саған таныс па? Бұл атаудың, мағынасын шамалап болса да айтып беруге әрекет ет.
4. Венгрия, Латвия, Польша секілді мемлекеттердің аты аталғанда неліктен федерация яки конфедерация сөзі қосылып айтылмауының себебін анықтауға әрекет етіп көр.
5. Өзбекстан Республикасын сен қайсы мемлекеттер қатарында атап өткен болар едің? Неліктен?

Мемлекеттер құрылысы жағынан қарапайым (унитарлы) және күрделі (федеративтік, конфедеративтік) болуы мүмкін.

Унитарлық мемлекетте бүкіл мемлекет көлемінде жалпы жүйеге ие болған заңдылық, атқарушы және сотқа жататын кеңселер болады.

Унитарлық мемлекеттің белгілері:

- ◆ біріңғай конституцияға, біріңғай заң шығару жүйесіне;
- ◆ біріңғай армияға ие болу;
- ◆ біріңғай ақша бірлігіне ие болу;

- ◆ құрамдық бөлімдер, яғни құқықтық-нормативтік бөлімге ие болу;
- ◆ барлық құқықтық-нормативтік бірліктер үшін ортақ салық және несие саясатының енгізілгені ;
- ◆ бірыңғай азаматтықтың енгізілгені.



Мемлекеттің құрылыс түрі – оның әкімшілік-аумақтық жағынан ұйымдастырылуы.



Унитар – латынша сөз болып, қарапайым, жеке деген мағынаны білдіреді.

**Бірыңғай заңдылық жүйесі
Бірыңғай азаматтық
Бірыңғай ақша бірлігі
Бірыңғай салық және несие
саясаты
Дербес армия**

Федеративтік мемлекеттің унитарлық мемлекеттен айырмасы сол, ол — күрделі мемлекеттік құрылыс болып саналады. Федеративтік мемлекет бірнеше мемлекеттердің бірігуінен құрылады. Олардың субъектілері штат, өлке, республика, әмірліктер деп аталуы мүмкін. Федерация субъектілерінің өз әкімшілік-аумақтық бөлімдері болады. Бұл мемлекеттер өзара біріккеннен кейін федерация мүшелері есептеліп, негізгі өкімет өкілдіктері федерацияның орталық мекемелеріне беріледі.



Федеративтік мемлекет – бірнеше мемлекеттердің бірігуінен пайда болған күрделі, одақтас мемлекет.

Федеративтік мемлекеттің белгілері төмендегілер:

- ◆ федерация аумағы оның субъектілерінің аумағының жиындысынан тұрады;
- ◆ жоғары заң шығарушы, атқарушы және сот билігі федерал мемлекет кеңселеріне тиесілі болады;

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

- ◆ федерацияның жалпы конституциясы оның субъектілері мен федерацияның аумақтың қатынастарын белгілейді;
- ◆ федерация субъектілерінің әрбірі жеке-жеке өзінің конституциясына, заң шығарушы, атқарушы және сот органдарына ие болады;
- ◆ федерацияның жоғары заң шығарушы кеңсесі екі палаталы болады. Мұнда жоғары палата федерация мүшелерінің мүддесін белгілейді.

Бүгінде әлемде 20-дан астам федеративтік мемлекет бар.



Әйтсе де Федерация және оның субъектілері арасындағы қарым-қатынастар әрқашан да оңтайлы бола бермейді. Мұны ыдырап кеткен Кеңес Одағы, Чехословакия, Югославия секілді федерациялар мысалында көруімізге болады. Енді, мемлекеттер әртүрлі мақсаттарды көздеп, өз егемендігі мен тәуелсіздігін сақтай отырып бірігуі де мүмкін. Бұл жағдайда мұндай одақ Конфедерация деп аталады. Конфедерацияда дербес аумақ, жеке азаматтық болмайды. Әрбір мемлекет халықаралық құқықтың тең құқықты субъекті болады.



Конфедерация (латынша – одақ, бірлестік) өз егемендігі мен тәуелсіздігін сақтай отырып белгілі мақсатқа жету.

Конфедерацияның белгілері төмендегілер:

- ◆ тәуелсіз мемлекеттер белгілі мақсаттарға жету үшін бірігеді;
- ◆ конфедерация берік болмаған құрылым;
- ◆ біріңғай аумақ болмайды (конфедерацияның аумағы оның мүшелері болған мемлекеттердің аумағынан құралады);
- ◆ жалпы азаматтық болмайды;
- ◆ конфедерация мүшелеріне еркін шығу құқы болады ;
- ◆ конфедерация мүшелері одақ билігі заң құжаттарын мойындамауы немесе қолданбау құқына ие болады (нулификация жасау);
- ◆ Конфедерация онша көп болмаған мәселелерді шешеді;
- ◆ конфедерацияның қаржысы оның мүшелерінің қалауындағы жарналардан құралады.

Конфедерация заңдарын тән алмау құқы

*Тәуелсіз
мемлекет*

**Белгілі мақсаттарға қол жеткізу
үшін бірігеді**

Берік болмаған құрылым

Біртұтас аумақ болмайды

Өте шектелген мәселелерді

шешу құқы Мүшелерінің ерікті

жарналарынан

кұралған инвестиция

Орталық өкіметке жарна төлеуі

еріктілігі

Ерікті бөлініп шығу құқы

Ерікті бірігуі

Дербес аумақ

*Өз
азаматтығы*

Шолу жаса!

Мемлекеттің құрылымдық түрі оның әкімшілік-аумақтық құрылысы болып табылады.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Шығармашылық жұмыс

1. Ойыңдағы шартты мемлекетіңнің құрылымдық формасын анықта.
2. Сыныптастарыңмен әр түрлі құрылымдық түрдегі мемлекеттер құрастыр.
3. Құрылымдық түрлеріне қарай бірдей мемлекеттерге ие болған оқушылар бірігіп, үш топқа бөлініңдер.
4. Әрбір топ өзі таңдаған құрылымдық түрлерінің ерекшеліктерін айтып берсін.
5. Альтернативтегі топтар керісінше бұл құрылыс формасының кемшіліктерін көрсетсін.

Шығармашылық жұмыс

Төмендегі кестені дәптеріңе сыз, ата-анаң немесе үлкендер көмегімен оны толтыр.

Мемлекеттер	Басқару формасы	Құрылу формасы
Өзбекстан	республика	унитар
Ресей		
АҚШ		
Иран		
Испания		
Бразилия		
Қазақстан		
Ұлыбритания		

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Мемлекеттің құрылымдық түрлерін атап көрсет.
2. Мемлекеттердің құрылыстары әртүрлі болады. Мұның себебі не деп ойлайсыңдар?
3. Унитарлық мемлекеттерге мысал келтір.
4. Федеративтік мемлекеттерге мысал келтір.
5. Конфедеративтік мемлекеттерге мысал келтір.
6. Федеративтік және конфедеративтік мемлекеттердің кейде ыдырап кетуіне не себеп болады деп ойлайсың?

8- тақырып

Саяси тәртіп (режим). Мемлекеттік органдар. Мемлекет механизмі.

Мемлекеттің формалары



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. *Демократия сөзін көп рет естіген болсаң керек. Оның мәні неде деп ойлайсың?*
2. *“Антидемократиялық” атауының мағынасын түсіндіріп беруге әрекет ет. Мұндағы сөздің құрамына назар аудар.*
3. *Фашистер туралы көп оқығансың яки фильмдер көргенсің. Фашистердің құлқынан қорытынды шығарып, фашизм туралы өз пікіріңді білдір.*
4. *Бұрынғы Одақты, көбінесе, тоталитарлық мемлекет деп атауын естіген болсаң керек. Бұл нені білдіретіні жайлы ойланғансың ба? Пікіріңді баяндап бер.*
5. *Сызбаға қарай нені түсінгеніңді айт.*
6. *Сызбадағы атаулар бойынша, әрбір мемлекет формасына анықтама беруге әрекет ет.*

Мемлекет билігін жүзеге асыру әдістерінің жиынтығы **саяси тәртіп** деп аталады. Мемлекеттегі саяси жағдай, яғни қоғамдағы саяси бостандық дәрежесін осы саяси тәртіп белгілейді. Бірер бір мемлекеттегі саяси тәртіп туралы айтқанда, бірінші кезекте осы мемлекет үкіметінің қалай құрылғаны, адам құқы мен еркіндігінің қалай қамтамасыз етілгені, саяси пікірлердің түрлілігі, халықтың әлеуметтік белсенділігі ескеріледі. Мемлекеттегі заңдылық, қылмысқа қарсы

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

күрес және тәртіптегі істерде жүзеге асырылуда қолданылатын әдістер де саяси тәртіпті анықтайтын белгілері болып табылады.



Билік басында тұрған саяси күштердің мемлекетті басқарудағы қолданатын әдістерінің жиынтығы саяси тәртіп деп аталады.

Саяси тәртіп негізінен екі түрлі болады:

1. **Демократиялық;**
2. **Антидемократиялық.**

Демократиялық тәртіп жағдайында адамның саяси және азаматтық құқықтары құрметтеледі. Азаматтар мемлекеттік билік мекемелерін құруға және олардың қызметіне белсене қатысады. Демократиялық биліктің жалғыз қайнар көзі халық.



“Демократия” – грекше “халық билігі” – деген мағынаны білдіреді.

Егер мемлекетте демократиялық тәртіп үстем болса, бұл мемлекетте азаматтар барлық құқық пен еркіндіктерді толық пайдаланады, мемлекет оған жан-жақты кепілдік береді және қорғайды.



*Адамның саяси және азаматтық құқықтары тән алынып, құрметтелетін, мемлекет басқаруы азшылықтың көпшілікке мойынсұнуы принципі негізінде жүзеге асырылатын және азшылықтың мүдделері қорғалатын саяси демократиялық тәртіп — **демократиялық саяси тәртіп** деп аталады.
– саяси тәртіп деп аталады.*

Демократиялық тәртіптің белгілері:

- 1) жеке тұлғаның экономикалық жағынан еркін болуы;
- 2) адам мен азамат құқықтары мен еркіндігінің тән алынуы және кепілдік берілуі;
- 3) мемлекет басқаруы азшылықтың көпшілікке мойынсұнуы принципі негізінде жүзеге асырылады;
- 4) билік өкілеттіктерінің бөлінуі;
- 5) әлеуметтік өмірде пікірлердің саналуандығы (плюрализм), әлеуметтік саяси бірлестіктердің көптігі;
- 6) заң үстемдігі.

Демократиялық мемлекетте идеялық және саяси сан түрлілік конституция тарапынан қолдап-қуатталынып, саяси партиялардың қызметіне рұқсат етіледі. Саяси партиялар жоғары және жергілікті билік кеңселеріне депутаттарды сайлауға қатысу арқылы өздері мүмкіндігінше көбірек мүшелерін билік мекемелеріне енгізуге әрекет етеді. Демократиялық сайлауда жеңген саяси партиялар өкіметті құру және сол арқылы өз саясатын жүргізу құқығына ие болады.

Тікелей және өкілдік демократиялар ерекшеленеді. Тікелей демократияда негізгі қаулыларды барлық азаматтар тікелей референдумдарда, сайлауларда және жиналыстарда қабылдайды. Ал өкілдік демократияда қаулыларды сайлауда құралған саяси органдар – заң шығаратын мекемелер (Сенат, Заң шығару палатасы) жергілікті кеңестер қабылдайды.

Демократияға қайшы тәртіп – **антидемократиялық тәртіп** деп аталады. Бұл тәртіптегі мемлекет кеңселері билігін жүзеге асырғанда демократиялық принциптерді орындамайды. Керісінше, оларды үнемі жояды яки жиі бұзады. Өз-өзінен белгілі болуынша, мұндай тәртіпте азаматтардың құқық пен еркіндігі аяқасты болады, дәрежі түрде бұзылады, кейде өте жауыздықпен оппозиция жойылады. Кейде парламент секілді демократиялық институттар жойылады.

Антидемократиялық тәртіптің ішінде фашистік және тоталитарлық тәртіптерді ерекше көрсету мақсатқа сай келеді.



Демократияға қайшы тәртіп – антидемократия.

Фашистік режим үстемдік еткен мемлекетте кез келген оппозиция жойылады. Бір ұлттың билігі жарияланады. Басқа аумақтарды басып алуға әрекет күшейеді. 1933-1945 жылдары фашистік Германия және сол дәуірдегі фашистер Италиясы фашистік тәртіптегі мемлекеттерге мысал бола алады.

Жеке партияның үстемдігі, құқық пен еркіндігінің аяқасты болатын кері қасиеттерге ие болған тәртіп тоталитарлық тәртіп дейіледі. Тоталитарлық тәртіпте өзгеше пікірлеуге қарсы күрес жүргізіледі, сайлаушылардың сайлауда баламалы депутаттарды сайлау мүмкіндіктері болмайды. Тоталитарлық мемлекетке мысал ретінде Бұрынғы Кеңес Одағын келтіруге болады.

Мемлекет басқаруын жүзеге асыру арнаулы кеңселер тарапынан

жүзеге асырылады және бұл кеңселер құқықтану ғылымында мемлекет мүшелері деп енгізіледі.



Мемлекеттік мекеме – заңға сәйкес өзінің жүйесіне, әлеуметтік өмірдің белгілі саласын басқару бойынша анық бір белгіленген өкілеттікке ие болған мемлекеттік мекеме яки кеңсе.

Мемлекеттік мекемелер мына түрлерге бөлінеді:

а) өкілдік органдар; заң шығарушы, жергілікті халық депутаттар кеңесі;
 б) атқарушы органдар; мемлекет басшылығы (президент, монарх), өкімет, министрлік және мемлекеттік комитеттер, құқықты қорғау мекемелері (прокуратура, ішкі істер министрлігі және басқалар);
 в) жергілікті мекемелер (облыс, аудан және қала әкімдері);
 г) Сот және Конституциялық бақылау мекемелері: Конституциялық сот, Жоғарғы Сот және жалпы соттар, Жоғары Шаруашылық соты және оның облыстық (қалалық бөлімдері). Мемлекет басқаруын жүзеге асыратын барлық мемлекет мекемелері тұтас жүйені құрайды және бұл жүйені мемлекет механизмі деп енгізіледі.



Мемлекет механизмі – қоғамды басқару және халық мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын мемлекет мекемелерінің тұтас құрамы.

Демек, мемлекеттік органдар мемлекет механизмінің құрамдық бөлігі болып, олар әлеуметтік өмірдің белгілі саласын басқару бойынша қажетті өкілетке ие. Әрбір мемлекеттік орган басқа мемлекеттік органдармен, яғни мемлекет механизмінің басқа құрамдық бөлімдерімен тығыз байланыста болады.



Өзбекстан Республикасында демократия жалпыадамилық қағидаттарға негізделеді, соған орай адам, оның өмірі, еркіндігі, ар-намысы, қадір-қасиеті және басқа да дербес құқықтары жоғары құндылық саналады.

Демократиялық құқық және еркіндік Конституция және заңдармен қорғалады.

13-бап

1. Конституциямыздың жоғарыда айтылған бабының мазмұнын өміршең мысалдармен түсіндіруге әрекет жаса.

2. Өзің жасайтын аумақтағы Халықты қабылдау бөлмелерінің қызметі, республикалық және облыстық мемлекеттік органдардың «Көшпелі қабылдауларын» ұйымдастыруының еліміздегі демократиялық реформалардың үлгісі екенін дәлелдеуге әрекет жаса.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Патша өзін әділдікпен әрлендіруі керек, халық мұндай патшаға құрмет көрсетуі керек. (Абдуллах Муқни)

Шығармашылық жұмыс

1. Ойыңдағы шартты мемлекетіңде қандай саяси тәртіп болғандарын анықта. Мұнда сыныптастарыңның ойындағы шартты мемлекеттеріндегі саяси тәртіптердің әртүрлі болуын қамтамасыз етуге әрекет ет.
2. Саяси тәртібі жазынан бір түрлі болған шартты мемлекеттері бар топ баламалы (альтернативті) топқа өз мемлекетіндегі саяси тәртіпті түсіндіріп бер.
3. Баламалы топ бұл мемлекеттің кемшіліктерін табуға әрекет етсін.
4. Шартты мемлекетіңнің мемлекеттік құрамына қандай мемлекет мекемелері кіруін жазып көрсет.

Пысықтау мен қайталау үшін арналған сұрақтар және тапсырмалар

1. Саяси тәртіп деген не?
2. Саяси тәртіп түрлерін айтып бер.
3. “Демократия” сөзінің сөздіктегі мағынасы мен «демократия» атауының мәнін салыстыруға әрекет ет.
4. Демократиялық тәртіптің негізгі белгілерін атап өт.
5. Демократиялық тәртіп үстемдік еткен мемлекеттегі азаматтардың жағдайын түсіндіріп бер. Осындай мемлекеттерге мысал келтір.
6. Фашизм жөнінде не білесің?
7. Бұрынғы Кеңес Одағында азаматтардың саяси еркіндігі қандай жағдайда еді? Құқықтары ше?
8. Сен мемлекет мекемесі дегенде нені түсінесің?
9. Мемлекет механизмі мен мемлекет мекемелері ұғымдарының арасында қандай байланыс бар?
10. Мемлекет мекемелерінің түрлерін атап өт.

Тарау бойынша жалпы қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар

Атауларға сай сипаттамаларды белгіле.

- | | |
|--------------------------------|---------------------------------|
| <u>1. Саяси тәртіп</u> | <u>5. Мемлекет органдар</u> |
| <u>2. Мемлекет</u> | <u>6. Мемлекеттің формалары</u> |
| <u>3. Қоғам</u> | <u>7. Мемлекеттің құрылымы</u> |
| <u>4. Мемлекет функциялары</u> | <u>8. Мемлекет механизмі</u> |

а) – оның әкімшілік-аумақтық құрылысы.

б) – мемлекет билігін жүзеге асыру әдістері жүйесі.

в) – белгілі аумақта тұратын, өз қажеттілігі мен мүдделеріне қарай біріккен тұлғалардың белгілі түрде құрылған ұжымы.

г) – бұқаралық мемлекет билігі, оның мекемелері, халықтың бұл мекемелердің жетілдірілуінде қатысу дәрежесі.

д) – мемлекет қызметінің негізгі бағыттары болып, оларда мемлекеттің әлеуметтік жақтары іске асырылады.

е) — заңға сәйкес өз жүйесіне, әлеуметтік өмірдің белгілі саласын басқару бойынша анық белгіленген өкілеттікке ие болған мемлекеттік кеңсе немесе мекеме.

ж) – қоғамды басқару және халық мүддесін қорғауды жүзеге асыратын мемлекет мекемелерінің тұтас құрылымы.

з) – билікке ие, өз аумағындағы адамдардың мүдделерін қорғайтын, халықаралық қарым-қатынастарды жүзеге асыратын тәуелсіз саяси ұйым.

Тарау бойынша үлгі тесттер

1. «Адам құқықтарының жалпы әлемдік декларациясы» қашан қабылданған?

- а) 1948 жылғы 10 декабрь күні; б) 1946 жылғы 10 декабрь;
в) 1991 жылғы 18 ноябрь күні; г) 1945 жылғы 18 ноябрь .

2. Өзбекстан Республикасы Конституциясының кіріспе бөлімі не деп аталады?

- а) Негізгі қағидаттар; б) Кіріспе;
в) I Бөлім; г) Соңғы сөз.

3. Мемлекеттік билікті жүзеге асырудың әдістері мен тәсілдерінің жүйесі заң негізінде қалай аталады?

- а) Мемлекеттің басқару түрі; б) Мемлекеттік құрылу түрі;
в) Мемлекеттің қызметі; г) Саяси режим.

4. «Суверенитет» деген сөз қандай мағынаны білдіреді?

- а) Мемлекеттің өзінің ішкі тұрмысында басқа мемлекеттерден тәуелсіздігін;
б) Мемлекеттің өзінің ішкі тұрмысы мен сыртқы байланыстарында басқа мемлекеттерден тәуелсіздігін;
в) Мемлекеттің өзінің ішкі тұрмысында және басқа мемлекеттермен қарым-қатынасындағы тәуелділігін;
г) Мемлекеттің басқа мемлекеттің құрамына кіргендігін.

5. Өзбекстан Республикасының тәуелсіздігі қашан жарияланды?

- а) 1990 жылғы 20 июнь күні; б) 1991 жылғы 31 август ;
в) 1992 жылғы 10 декабрь күні; г) 1992 жылғы 8 декабрь күні.

6. «Демократия» деген сөз қандай мағынаны білдіреді?

- а) Халық өкіметі; б) Президенттік басқару;
в) Дара билік; г) Тәуелсіздік.

7. Конституцияда баянды етілгендей, Өзбекстан бұл – ...

- а) егеменді демократиялық республика;
б) тәуелсіз демократиялық республика;
в) тәуелсіз халықтық-демократиялық республика;
г) егеменді және тәуелсіз демократиялық республика.

8. Басқару формасы бойынша мемлекеттердің қандай түрі бар?

- а) Монархия, Унитарлы; б) Республика, Федерация;
в) Монархия, Республика; г) Федерация, Конфедерация.

«Халық мемлекеттік органдарға емес, мемлекеттік органдар халыққа қызмет етуі керек» деген қағидат барлық буындағы басшылардың қызметінде негізгі ережеге айналуы керек.

Шавкат Мирзияев

II ТАРАУ

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ



Құқықтық мемлекет

Азаматтық қоғам

Өзбекстандағы азаматтық қоғамның негіздері

Өзбекстан Республикасындағы құқықтық реформалар

Жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті



9- тақырып

Азаматтық қоғам



Әбу Насыр Фараби өзінің «Білімді адамдар қаласы» шығармасында, «Талхису навомиси Афлотун» («Афлатун заңдарының мәні») атты шығармаға негізделіп былай дейді:

«Афлатунның айтуынша, ең қиын іс — заңды енгізу. Заңға күмәнмен қарау және заңға қарсы шағым жасау ең оңай іс. Халық заңдарға қажеттілік сезінуі және оларды зерттеуі қажет, өйткені олар кейін халықтың өзіне пайда келтіреді».

Әділетті қоғамның негізгі жолдарын Фараби төмендегідей баяндап берген:

- ◆ Білімді (12 қасиетке ие) мемлекет басшысы мен үкімет мүшелерінің болуы.

- ◆ Заң-ережелердің болуы және оларға мемлекет басшыларының, барша халықтың мойынсұнуы.

- ◆ Ғылым мен білімнің өркендеуі.

- ◆ Жақсы тәртіп және мінез-құлықтың адамдар бойында қалыптасуы.

- ◆ Мемлекеттің соғыс және басқыншылықтарға қарсы болуы, мемлекетте бейбітшілік, тұрақтылық орнатылуы.

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. «Білімді адамдар қаласы» шығармасында Әбу Насыр Фарабидің әділетті қоғамның негізгі белгілері қазіргі заман қоғамында болса, мұндай қоғамда жасайтын азаматтарды бақытты азамат деуге бола ма?
2. «Азаматтық қоғам» атауын көп естігенсің. Осы атау нені білдіретіні туралы ойлап көрдің бе? Осы атаудың мағынасын шамалап айтып бер.
3. «Азаматтық қоғам әрқандай қоғам мүшелерінің ежелгі арманы» деген ой көп айтылады. Осы пікірдің шындығын Әбу Насыр Фарабидің шығармасынан алынған үзіндіні пайдаланып дәлелде.

Қоғам және азаматтық қоғам. Азамат және азаматтық жөніндегі ұғымдар пайда болған дәуірлерден бастап азаматтардың ортақ бірлестігі ретінде қоғам түсінігі пайда болды. Бұл түсінік, ең алдымен, Шығыста, соның ішінде, ертедегі Вавилонда «Хамурапи заңдары», көне Тұранда «Авесто» саяси және құқықтық-ақылақтық іліміне байланысты отқа табынушылық, яғни зардуштилік дәуірінде, одан кейін ертедегі Эллада және Римде пайда болды.

Азаматтық қоғамды көз алдына елестетуді оңайлату үшін оның негізгі белгілерін санап шығу мақсатқа сай. Азаматтық қоғамның негізгі белгілерінің құрамына мыналар кіреді:

- меншіктің әртүрлі нысандарының бар болуы;
- меншіктің барлық түрлеріне бірдей қатынаста болу, яғни меншік түрлерінің заң аясында теңдігі;
- еркін еңбек ету және кәсіп таңдау үшін қолайлы жағдайлар бар;
- кәсіпкерлікпен айналысу үшін түрлі қолайлы жағдайлардың жаратылғаны;
- саяси еркіндіктердің болуы;
- пікірлердің әртүрлілігі, ақпарат алу бостандығының бар болуы;
- адамның құқықтары мен еркіндігінің қорғауға мүлтіксіз кепіл болуы;
- өзін-өзін басқару органдарының жетілгенділігі;
 - әділетті құқықтық биліктің бар болуы;
 - заң үстемдігінің қамсыздандырылғаны.

3

Азаматтық қоғам – жетік азаматтардан, яғни тығыз байланыста болған, сондай-ақ құлықтық, құқықтық және саяси мәдениетке ие болған адамдардан тұратын қоғам.

Демек, азаматтық қоғам – жетік азаматтардан, яғни тығыз байланыста болған және құлықтық мәдениетке негізделетін құқықтық және саяси мәдениетке ие адамдардан құралған қоғам. Азаматтық қоғам тек қана мемлекеттің ғана күшімен емес, сонымен бірге оның мүшелері болатын азаматтарының өздері арқылы орныққан және қалыптасқан қоғам болып табылады. Мұндай қоғам өзі жоғары дәрежеде ұйымдасуымен мемлекеттің күшті ықпалын талап етпейді.

Керісінше, мемлекет мұндай қоғамның бақылауында болуы керек, себебі мемлекет – азаматтық қоғамның «жалданған қызметкері». Мұндай қоғам тек өзінің саяси, мәдени өмірімен бірге экономикалық, әлеуметтік өмірін де өзі басқарады.

Барлық қоғамдар да азаматтық қоғам емес. Азаматтық қоғам жоғары дәрежедегі әлеуметтік даму белгісі десек дұрыс болады.

Азаматтық қоғамды толық елестету үшін оның қасиеттерін білудің маңызы аса зор бар. Азаматтық қоғамның қасиеттері экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани салаларда айқын байқалады.

Азаматтық қоғамның қасиеттері мыналар арқылы байқалады:

Экономика саласында: беймемлекеттік бейкоммерциялық ұйымдардың, серіктестердің, акционерлік компаниялардың, корпорациялардың, фирмалардың болуы, сондай-ақ олардың жемісті қызмет етуі үшін қолайлы жағдайлардың жаратылуы.

Әлеуметтік-саяси салада: азаматтар, жанұялар, саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар, өзін-өзі басқару органдары, беймемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік қайшылықтарды заң шеңберінен шықпай жою мүмкіншілігі, жергілікті халықтың пікірін үйрену, қалыптастыру және білдіру үшін жағдайлардың бар болуы.

Рухани салада: сөз және пікір айту еркіндігі, ождан бостандығы, шығармашылық бірлестіктердің тәуелсіздігі, ғылыми бірлестіктердің тәуелсіздігі, рухани қауіп-қатерден қорғанис табудың камсыздырылғаны.

Қазіргі азаматтық қоғам жағдайындағы өмір міндетті түрде құқыққа сүйенген ғұмыр болуы керек. Өйткені азаматтық қоғамдағы құқық жоғары дәрежеде дамыған болуға тиісті. Сондықтан азаматтық қоғам жағдайында жеке адамның басқа адамдармен немесе мемлекетпен қарым-қатынасы заңды нормаларға негізделген болуы, яғни бұл қарым-қатынастардың құқық аясында жүзеге асырылуы керек.

Азаматтық қоғам мемлекеттің басымынсыз, заң шеңберінде пайда болған белгілі азаматтық қоғамның ерікті өзін-өзі басқару деп түсініледі. Осы азаматтық қоғамды дамыту республикамызда жүзеге асырылып жатқан реформалардың негізгі мақсаты.

Өзбекстанда азаматтық қоғамның төмендегі белгілері бар:

1. Саяси партиялар және әлеуметтік-саяси әрекеттер. 2. Қоғамдық құрылымдар. 3. Беймемлекеттік бейкоммерциялық ұйымдар. 4. Тәлім-тәрбие мекемелері. 5. Діни ұйымдар. 6. Ұлттық мәдени орталықтар. 7. Жұртшылық пікірін үйрену ұйымдары. 8. Жанұя және оның мүддесін бейнелейтін арнайы ұйымдар. 9. Азаматтардың өзін-өзі басқару органдары. 10. Бұқаралық ақпарат құралдары. 11. Демократиялық сайлау жүйесі.

Бүгінде елімізде азаматтық институттардың рөлі мен маңызын

арттыруға, азаматтардың ең маңызды әлеуметтік-экономикалық проблемаларын шешуге бағытталған заң құжаттар қабылданғаны және қабылданып жатқаны, мыңдаған беймемлекеттік бейкоммерциялық ұйымдардың жұмыс істеп жатқаны, атап айтқанда, саяси партиялар, кәсіподақ ұйымдары, Өзбекстан әйелдер комитеті, «Соғлом авлод учун», «Нуроний» қорлары, «Ижод» қоры, Өзбекстан жастар одағының қызметі елімізде азаматтық қоғамның дамып жатқанының айқын дәлелі. 2018 жылғы 1 шілдеде елімізде Әділет министрлігіне тіркелген азаматтық қоғам институттарының саны 9,478-ді құрады.

Өзбекстанда азаматтардың өзін-өзі басқару құрылымдары бар, бұлардың ішінде махалла ерекше маңызға ие. Жасап жатқан жеріндегі ұлттық өзін-өзі басқарудың өзіне тән моделіне ие махалла, халқымыздың сан ғасырлық дәстүрлері және әдет-ғұрпына сүйеніп, маңызды ұйымдастырушылық-экономикалық тәрбиеге ие функцияны орындайды.

Елімізде жұмыс істеп жатқан адам құқы бойынша ұйымдар да азаматтық қоғам институттарына мысал болады. Олар төмендегілер: Омбудсман; Адам құқы бойынша ұлттық орталық; «Әлеуметтік пікір» жұртшылық орталығы; Қолданыстағы заң құжаттарын мониторингілеу институты, тағы басқалар.

Президентіміз Шавкат Мирзияевтың «Мемлекетті демократиялық жаңалау үдерісінде азаматтық қоғам институттарының рөлін түбегейлі арттыру іс-шаралары туралы» жарлығы негізінде Өзбекстан Республикасы құзырындағы азаматтық қоғамды дамыту бойынша мәслихат кеңесінің құрылуы «3-сектор» деп аталған азаматтық қоғам институттарын қолдап-қуаттау және елімізде азаматтық қоғам дамуын жаңа басқышқа көтеруде аса маңызға ие болды.

Соңғы жылдары азаматтық қоғам институттарын қалыптастыру және дамытуға қаратылған бір қатар заң құжаттары қабылданды. Бұл заң құжаттарының қабылдануы:

- Азаматтық қоғам институттарын құру және дамыту;
- Олардың тәуелсіздігін және толыққанды жұмыс істеуі заңдылықты жарату; олардың материалдық техникалық базасын жолға қою;
- Олардың әлеуметтік белсенділігін арттыру;
- Олардың мемлекет және билік құрылымдарының қызметіне әсер ететін бақылауын жүзеге асырудағы рөлін арттыруда қызмет етеді.

Құқықтың үстемдігі Өзбекстанда азаматтық қоғамды дамытудың маңызды элементі.

Кеңпейілділік пен ынтымақта жұмыс істеу халқымыздың менталитетіне тән. Өзбекстанда азаматтық қоғамды дамытуда міне, осы ерекшеліктер жетекшілік ететініне сенім білдіруге болады.

Өзбекстанда азаматтық қоғамның дамуын төмендегі негізгі бағыттарда жүзеге асыру мақсатқа сай:

- 1) Жеке мүлікті мемлекеттің иелігінен шығару;
- 2) Көппартиялық жүйені дамыту;
- 3) Өндірісті дамыту;
- 4) Баламалы әлеуметтік бағдарламалар жасау.

Өзбекстанда жастар азаматтық қоғамы әлеуметтік негізінің өзегін құрауы керек.

Азаматтық қоғам жағдайында мемлекет пен тұлға құқықтың тең субъектілері ретінде қызмет етеді. Бұл өз кезегінде құқықтық демократиялық мемлекет жағдайында ғана болуы мүмкін жайт.

Қорыта айтқанда, азаматтық қоғамда мемлекет тарапынан белгілі кепілдіктер жүйесі ұйымдастырылуы керек. Қазірде Өзбекстан Республикасында қабылданып жатқан заң, жарлық және өкімдер тізімі міне осындай жүйеге мысал бола алады.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Әділет — ақыретте қорғаныс, әлемдегі ізгіліктің басталуы *(Әли ибн Абу Талиб)*

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Азаматтық қоғамды қалай түсіндіруге болады?
2. Азаматтық қоғам қандай белгілерімен өзгешеленеді?
3. Азаматтық қоғамның ерекшеліктерін сана.
4. Азаматтық қоғам жағдайында мемлекеттің рөлі қандай?
5. Өзбекстанда азаматтық қоғамның қандай белгілері бар?
6. Өзбекстанда азаматтық қоғамның қандай институттары бар?
7. Өзбекстанда азаматтық қоғамды дамыту бойынша қандай істер жүзеге асырылады?

10- тақырып**Құқықтық мемлекет**

Төмендегі үш түрлі мемлекеттің сипаттамасын оқы және берілген тапсырмаларды орында.

1-мемлекетте: Бірыңғай саяси және экономикалық жүйе болады. Бұл мемлекетте басқару орталықтан жіберілетін қатаң жарлық, бұйрық және жоспарлар арқылы жүзеге асырылады. Бұл құжаттарда экономикалық және әлеуметтік салаларда барлық азамат пен ұйымдардың қандай қызмет көрсетуі айқын белгіленген. Нұсқауларды бұзғаны үшін қандай жаза шаралары қолданылуы да анық көрсетілген.

2-мемлекетте: Дамыту бағдарламасының жоспарларын халық сайлаған парламентте талқыланады және бекітіледі. Жарлықтар және қаулылармен қоса сол парламент қабылдаған заңдар да болады. Бірақ бұл заңдардың орындалуын халық бақыламайды.

3-мемлекетте: Мемлекеттік билік үшке бөлінеді:

- 1) заң шығарушы;
- 2) атқарушы;
- 3) сот билігі;

Мемлекет өз қызметін адам және қоғам мүддесін көздеп, әлеуметтік әділдік және заңдылық принциптері негізінде жүзеге асырады.

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Сен үш мемлекеттің ортақ жақтарын айқындап бере аласың ба? Айырмашылықтарын ше? Оларды бөлек жазыңдар.
2. Сен өмір сүру үшін қай мемлекетті таңдаған болар едің? Неліктен?
3. Сен, әрине, құқықтық мемлекет деген атауды көп естігенсің. Бұл атаудың мағынасы жайлы ойлап көрдің бе?
4. Құқықтық мемлекет атамасының мағынасы туралы не айта аласың?

5. *Сенің құқың бұзылмауы үшін қандай кепілдіктерге ие болуың керек деп ойлайсың?*
6. *Сайлаулар туралы ересектерден естігенсің. Қане, айтшы, сайлауларға не үшін үлкен назар аударылады және үлкендер сайлауларға мәжбүрлемесе де өз қалауымен барады?*

Дүниедегі барлық мемлекеттер бірінен-бірі өте көп қырларымен ерекшеленеді. Бұл айырмашылықтармен бірге олардың ұқсас жақтары да көп. Сондай ұқсас жақтары, яғни ортақ ерекшеліктеріне негізделе отырып мемлекеттерді топтарға бөлуге болады.

Мемлекетті құқық қатысына қарай төмендегі түрлерге бөлуге болады:

1. Этатикалық;
2. Құқықтық мемлекет.

Этатикалық мемлекетте:

- 1) Заңның орнында, көбінесе, шешімді бұйрық және жарлықтар басады;
- 2) Мемлекет өз азаматтарының саяси бірлестіктері мен ұйымдарының бостандығын қатаң шектеп қояды;
- 3) Мемлекет экономикалық-әлеуметтік қатынастарды және тіпті, азаматтардың жеке өмірін өз басқаруы ықпалына алуға тырысады.
- 4) Мемлекет мекемелері мен мансапты кісілерге шектен тыс көп өкілдіктер беріледі.

Этатикалық мемлекетке мысал етіп Куба, Бұрынғы Кеңес Одағын келтіруге болады. Сондай-ақ, барша тоталитарлық және авторитарлық жүйедегі мемлекеттер де мысал бола алады.

Құқықтық мемлекетте мемлекет басшылығы құқықтың жоғарылығына негізделеді. Мұнда мемлекет басқаруы азаматтар мен әлеуметтік қатынастар субъектілерінің құқықтары, бостандықтары және мүдделерін қамтамасыз етуді есепке ала отырып жүзеге асырылады.



Құқықтық мемлекет – құқықтың үстемдігі, сондай-ақ соттың тәуелсіздігі қамтамасыз етілген, адам құқы мен еркіндігі кепілденген, мемлекет билігінің бөліну принципі негізінде жүзеге асырылатын демократиялық мемлекет.

Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілері:

1. Құқықтың үстемдігі.

Мемлекеттегі барлық адамдар – азаматтар, шетел азаматтары, азаматтығы жоқ жеке тұлғалар, лауазымдағы тұлғалардың барлығы заң талаптарына бағынады. Мұнда Конституция құқықтық нормалар жүйесінде жоғары заңдылық күшке ие болады.

2. Адам құқықтары және бостандығының қамтамасыз етілуі және қорғалуы.

Адам, адам өмірі, намысы, кәдірі, құқы мен еркіндігі және мүддесі жоғары құндылық екендігі;

3. Мемлекет пен азаматтың бір-бірінің алдында өзара жауапкершілігі.**4. Биліктің заңдылығы.**

Билік демократиялық сайлаулар жолымен жетілдіріледі. Мемлекет билігі мемлекеттің ішінде және халықаралық көлемде тән алынады;

5. Билік өкілеттіктерінің бөлінуі.

Мемлекет билігі: заң шығарушы, атқарушы және сот әкімшілігіне бөлінеді. Мемлекет билігі өкілдіктері осы үш билік арасында бөлінеді;

6. Соттың тәуелсіздігі.

Соттың қызметіне ешкім араласа алмайды. Соттар тек заң талаптарына мойынсұнады;

7. Құқық қорғайтын мекемелердің тиімді жұмыс істеуі.

Олар адам құқы және бостандығын қажетті дәрежеде қорғайды.

8. Жоғары дәрежедегі құқықтық мәдениет.

Құқықтық мәдениет іс жүзіндегі заңдарды білу, оларды құрметтеу және сақтауда байқалады;

9. Демократияның дамуы және қалыптасуы.

Халық мемлекет басқаруына қатысады, саяси құқықтары және еркіндігіне кепілдік беріледі.

Қорытынды жасап айтатын болсақ:

– құқықтың барлық субъектілерінің, соның ішінде, мемлекеттік органдардың, лауазымды адамдар мен қарапайым азаматтардың заңдарға қатаң мойынсұнуы;

– азамат пен мемлекеттің заң алдында бір-біріне өзара жауапкершілігі;

– саяси, идеологиялық және экономикалық санқырлылық мемлекет тарапынан заңдастырылғаны және кепілденгені;

– азаматтардың құқық және еркіндігі қамтамасыз етілгені және құқықтық мемлекеттің абзалдығынан.

Міне сондықтан да әлемнің ең үздік мемлекеттерінде құқықтық

мемлекет құру үстем міндет етіп белгіленген.

Мемлекеттің үшінші аралық түрі де бар, олар осы екі мемлекет ерекшеліктерін өзінде жинақтаған. Бұл мемлекеттердің кейбіреулері өз ерекшелігі, табиғаты және бағыты бойынша этатикалық мемлекеттерге, ал кейбіреулері құқықтық мемлекетке жақын болса да, кейбір жақтарымен өзгешеленеді.



Өзбекстан Республикасының азаматтары қоғам және мемлекет істерін басқаруға тікелей, сондай-ақ өз өкілдері арқылы қатысу құқына ие. Мұндай қатысу өзін-өзі басқару, референдумдар өткізу және мемлекеттік органдарды демократиялық түрде құру, сонымен қатар мемлекеттік органдардың қызметне үстінен жұртшылық бақылауын дамыту және жетілдіру жолымен жүзеге асырылады.

32-баптан.

1. Конституцияның жоғарыдағы бабы мемлекеттің қайсы түріне сай келеді деп ойлайсың?
2. Осы баптың бірінші және екінші бөлімдері құқықтық мемлекеттің қайсы сипаттарына сай келеді?



Біздің қызметіміз ең маңызды конституциялық ережеге – әлеуметтік әділдік қаңғидатын қамтамасыз етуге қаратылуы шарт.

Қоғамда әлеуметтік әділдікті қамтамасыз ету бойынша негізгі міндетіміз — әділ заңдарды қабылдаудан тұрады.

Шавкат Мирзияев

1. Президентіміздің бұл пікірінде құқықтық мемлекеттің негізгі белгілерінің қайсысы бейнеленген?
2. Құқықтық мемлекет жағдайында әлеуметтік әділдіктің маңызы туралы өз пікіріңді білдір.
3. Айналамыздағы өмірден Президентіміздің жоғарыдағы сөздерін растайтын мысалдарды айт.

Тарау бойынша жалпы сұрақтар мен тапсырмалар

1. Мемлекетті құқыққа деген қатынасына қарай қандай түрлерге бөлу мүмкін?
2. Этатикалық мемлекет қандай мемлекет екендігін сипаттап бер.
3. Қандай мемлекетке құқықтық мемлекет атауын қолдануға болады?
4. Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілерін санап бер.
5. Мемлекеттің аралық түріне енген елдердің өзіне тән қандай сипаты бар?
6. «Азаматтық қоғам» атауының «қоғам» атауынан қандай айырмашылығы бар?
7. Әбу Насыр Фараби «Білімді адамдар қаласы» шығармасында әділетті қоғамды қалай сипаттайды? Осы сипаттаманы азаматтық қоғам белгілерімен салыстырып көр. Пікіріңді баянда.
8. Өзбекстан Республикасында азаматтық қоғамның қандай белгілері қалыптасып келе жатыр?
9. Өзбекстанда азаматтық қоғамның қалыптасуының қандай өзіне тән ерекшеліктері бар?

Атауларға сәйкес сипаттарды белгіле.

- | | |
|-------------------------------|-----------------------------------|
| <u>1. Құқықтық мемлекет</u> | <u>3. Мемлекеттің аралық түрі</u> |
| <u>2. Этатикалық мемлекет</u> | <u>4. Азаматтық қоғам</u> |

а) мемлекет басқаруы бұйрық және жарлықтарға негізделген, азаматтардың және ұйымдардың еркіндіктері шектелген.

б) әрі құқықтық мемлекеттің, әрі этатикалық мемлекеттің белгілерін белгілі дәрежеде жинақтаған.

в) құқықтың үстемдігі қамтамасыз етілген, адамның құқықтары және еркіндіктері кепілденген, билік өкілеттері бөлінген мемлекет.

г) кемел азаматтардан, яғни тығыз байланыста болған және құлықтық, құқықтық және саяси мәдениетке ие адамдардан құралған қоғам.

Тарау бойынша үлгі тесттер

1. Өзбекстан Республикасының «Қоғамдағы құқықтық мәдениетті көтерудің ұлттық бағдарламасы» қашан қабылданған?

- а) 1997 жылғы 29 августа; б) 2001 жылғы 4 январь күні;
в) 1998 жылғы 29 августа; г) 2001 жылғы 18 январь күні.

2. Саяси партиялар құру және олардың ісіне қатысу азаматтардың қандай құқықтарына жатады?

- а) Экономикалық құқықтарына; б) Әлеуметтік құқықтарына;
в) Саяси құқықтарына; г) Жеке құқықтарына.

3. Өзбекстан Республикасының «Саяси партиялар туралы» заңы қашан қабылданған?

- а) 1991 жылғы 1 ноябрь күні; б) 1994 жылғы 18 февраль күні;
в) 1997 жылғы 26 декабрь күні; г) 1996 жылғы 26 декабрь күні.

4. Еліміздегі еңбек етіп жатқан халықтың құқын мемлекеттік ұйымдармен бірлесе қорғайтын, бүкіл бұқара қатынасқан қоғам не деп аталады?

- а) Саяси партия; б) Шығармашылық одақ;
в) Кәсіптік одақтар; г) Ардагерлер қоғамдары.

5. Мемлекеттің құқыққа деген көзқарасына қарай қандай түрлері бар?

- а) Этатикалық түріне; б) Құқықтық түріне;
в) Аралық түріне; г) Конфедерация түріне.

6. Мемлекеттің қысымынсыз, заң шеңберінен шықпай пайда болған белгілі бір адамдар қауымдастығының еркінше өзін-өзі басқаруы ... білдіреді.

- а) құқықтық мемлекетті; б) қоғамды;
в) азаматтық қоғамды; г) еркін елді.

7. Құқықтық мемлекетте мемлекет басқаруы ... негізделеді?

- а) Қатан заңдарға; б) Парламент бақылауына;
в) Атқарушы биліктің қаулыларына; г) Құқықтың үстемдігіне.

8. Негізгі заң деген не?

- а) Конституция; б) Президент жарлығы;
в) Үкіметтің қаулысы; г) Олий Мажлистің заңы.

*Біздің мақсатымыз — халықтың билігін сөз жүзінде емес,
іс жүзінде көрініс табуын қамтамасыз ету. Бұл — біз жасап
жатқан бүгінгі қиын дәуірдің негізгі талабы.
Шавкат Мирзияев*

III ТАРАУ

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТ БАСҚАРУЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ

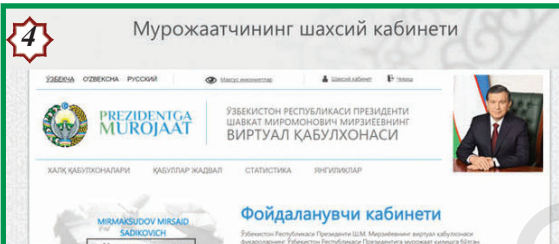


*Тәуелсіз Өзбекстан Республикасында мемлекет басқаруы
Өзбекстан Республикасының Президенті
Өзбекстан Республикасындағы заң шығарушы орган
Өзбекстан Республикасының атқарушы билік органы
Өзбекстан Республикасының сот билігі*



11- тақырып

Өзбекстан Республикасында мемлекет басқаруы



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. 1-, 3- суреттердегі мемлекеттік кеңселер қандай қызметпен шұғылданады деп ойлайсың?
2. Бұл кеңселер кімнің мүддесін көздеп қызмет етеді?
3. Өзбекстан Республикасы Президентінің Халықты қабылдау бөлмелері және Виртуалды қабылдау бөлмелері туралы қандай мәліметке иесің? Оларға кімдер, қандай мәселелермен өтініш жасайды деп ойлайсың?
4. Егер біреу азамат әлеуметтік немесе құқықтық ділгірлікке душар болса, ол бірінші кезекте қайсы мекемеге өтінішпен баруға тиісті? Мұндай ділгірліктерге мысал келтіріп, әрбір жекелеген жағдайда азаматтың қай мекемеге бару керектігін талдап көріңдер.
5. Азаматтардың ділгірліктерінің шешімімен шұғылданатын

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

тағы қандай мемлекеттік мекемелерді білесіңдер?

6. *Егер осындай мекемелер болмағанда азаматтар және ұйымдар қандай қиыншылықтарға тап болатын еді?*

Өзбекстан Республикасында «халық–биліктің бірегей қоры» екендігі оның конституцияда белгіленген. Сол мемлекеттік-құқықтық қызметтің мазмұны конституциялық принциптерге негізделеді. Мемлекет билігінің халық мүддесін көздеп өз қызметін атқаруы конституцияда қатаң белгіленген, сондай-ақ мемлекет билігінің басты міндеті болып табылады.

Мемлекет билігінің қызметі халық әкімшілігін іске асырудың негізгі формаларының бірі саналады. Сол қызметті, ең алдымен, конституция және заңдармен белгіленген тәртіпте мемлекеттің Конституцияда белгіленген органдар және мансапты тұлғалар іске асырады. Сондай-ақ олар да жиі өткізілетін сайлаулар арқылы құрамы жағынан қалыптасып немесе алмасып тұрады.

Тәуелсіз Өзбекстан егемендігінің негізгі құқықтық құжаты –оның негізгі заңы Өзбекстан Республикасы Конституциясы , бұл құжат Өзбекстан Республикасы Жоғары Кеңесінің он екінші шақырылған XI сессиясында, 1992 жылғы 8 желтоқсанда қабылданған.

Өзбекстан Республикасының Конституциясы адамның құқықтары мен бостандықтарына қатысты халықаралық құжаттарды, соның ішінде «Адам құқықтарының жалпы декларациясын», алдыңғы қатарлы елдердің демократиялық құндылықтарды, ұлттық, шығыстық мемлекетті құрудың отанымыз тарихында орын алған бірнеше мың жылдық дәстүрлерін нақтылы түрде көрсетеді.

Еліміздің Конституциясы егеменді Өзбекстан Республикасының әлеуметтік тұрмысының маңызды жақтарын, конституциялық тұрғыдан тәртіпке салудың жалпыға бірдей қағидаттарын нығайтып, мемлекеттік басқарудың маңызын белгілеп берді.

Конституцияда көзделмеген тәртіпте мемлекет билігі өкілеттерін игеру, әкімшілік мекемелері қызметін тоқтатып қою яки жою, әкімшіліктің жаңа тәртіптерін құру, Конституцияға қайшы саналады және заң бойынша жауапқа тартуға негіз болады.

Өзбекстан халқы атынан тек ол сайлаған республика Олий Мажлисі және Президенті қызмет атқаруы мүмкін.

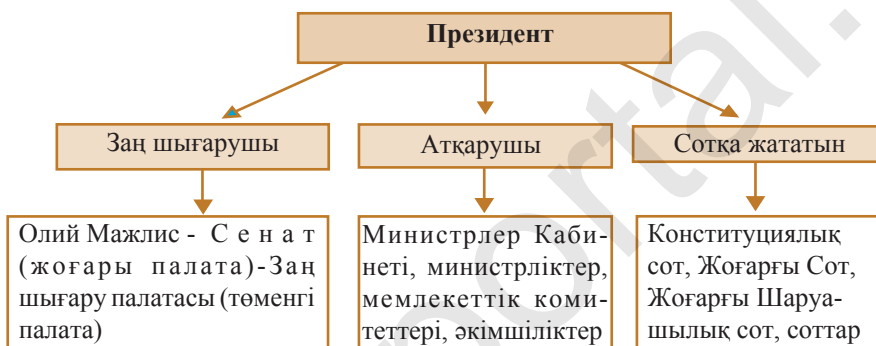
Мемлекет өз қызметін адам және қоғам игілігін көздеп, әлеуметтік әділеттілік және заңдылық принциптері негізінде іске асырады.

Конституция конституциялық құрылымның негізгі шарттарының бірі болған халық әкімшілігін нығайтып береді.

Конституцияда Ўзбекистан Республикасы мемлекеттік биліктің жоғарғы органдарының құрылымы, билікті бөлу қағидасы негізделген



Ўзбекистан Республикасы мемлекет үкіметінің жүйесі әкімшіліктің заң шығарушы, атқарушы және сотқа жататын биліктерге сүйенеді. 11-бап.



Әкімшілік өкілеттерінбөлу қағидасы — құқықтық мемлекеттің ең маңызды белгісі. Бұл қағида дамыған демократиялық мемлекеттердің бәрінде сақтауға тиісті негізгі конституциялық ережелердің бірі . Ол әртүрлі елдердің конституцияларында әншейін белгіленіп қойылған жоқ, ол өкіметтің бір органға жиналуын болдырмауға бағытталған конституциялық ереже. Өйткені, мемлекетшіліктің көп ғасырлық даму тәжірибесінің көрсеткені сол, егер өкімет бір органға жиналса, біреудің өз билігін пайдалануға қолайлы жағдайлар туады.

Билікті үлестірген кезде, мемлекет конституциялық қағидатты қолданып, басқару жүйесінің реформасын жүзеге асырады, сондықтан елімізде мына ережелер қатаң сақталады:

1. Еліміздегі өкіметтің заң шығаратын, атқарушы және сотқа жататын тармақтары бірыңғай мемлекеттік механизм ретінде бір-бірімен байланысты түрде әрекет етсе де, олар сол бір мезгілде тәуелсіз де болмақ.

2. Заң шығаратын, атқарушы және сотқа жататын қызметтерін орындайтын, республикалық көлемдегі мемлекеттік органдар арасында өкіметтің өкілеттігі жөнінде белгілі бір арақатынас бар. Яғни, олардың өкілеттіктері өзара теңдестірілген. Осы тепе-теңдікті сақтау үшін құқықтық реформаларды жүргізіп отырады.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мемлекеттік басқарудың жоғарғы республикалық көлемдегі органдары өздерінің ісін төменгі-жергілікті органдарымен тығыз



Өзбекстан Республикасында сот әкімшілігі заң шығарушы және атқарушы әкімшіліктерден, саяси партиялардан және басқа қоғамдық бірлестіктерден дербес жұмыс жүргізеді.

106-бап.



Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті атқарушы әкімшілікті іске асырады. Министрлер Кабинеті өз қызметінде Өзбекстан Республикасы Президенті және Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің алдында жауапты.

98-бап.

байланыста жүргізеді. Мемлекеттік басқарудың жергілікті органдары қызметінің маңыздылығы сол, олар ең алдымен азаматтармен, азаматтардың өзін-өзі басқару органдарымен, ұйымдарымен тікелей жұмыс істейді Сондықтан да мемлекеттік басқарудың жергілікті органдарына елімізде ерекше көңіл бөлінуде.

Конституцияның жаңа бір демократиялық жағы, қоғам және мемлекет тіршілігінің ең маңызды мәселелері халық талқылауына ұсынылады, жалпы дауысқа (референдумға) қойылады.

Өзбекстан Республикасы Конституциясы және іс жүзіндегі заңдарда мемлекет және бұқара арасындағы тұрақты саяси-құқықтық байланыс белгілеп қойылған.

Соңғы жылдары еліміздің мемлекеттік басқаруында көптеген реформалар жүзеге асырылуда. Мемлекет өміріне қатысты әрбір қаулы халықпен келісіп қабылдануда. Мұнда талдаулар тікелей байланыспен өткізіліп жатқаны аса маңызға ие.

Еліміздің мемлекеттік басқаруында мемлекет қызметкерлері, басшылардан бастап өз бөлмесінде отырмай, жер-жерлерде тұрғындардың қиналған мәселесінің және ділгірліктерінің шешімін табумен айналысуда.

Елімізде халықпен байланыс жасау, олардың өмірлік ділгірліктерін шешу бойынша түбегейлі жаңа жүйе жаратылды, бұл жүйе мемлекет басқаруының маңызды буыны саналады. Бұл жүйенің негізі Өзбекстан Республикасы Президентінің Халықты қабылдау

бөлмелері және Виртуалды қабылдау бөлмелері қызмет етеді.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Басы жоқ ел — жансыз тән сияқты. Жансыз тәннің жағдайы күйреуге жақын.. (Әмір Темір)

Шығармашылық жұмыс

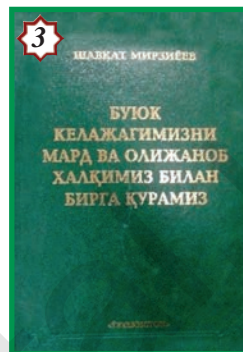
Өзің құрған шартты мемлекетіңнің мемлекеттік басқару жүйесін үкіметтердің бөлінуі қағидаттарына негіздей отырып, схемалы түрде кескінде. Мұнда мемлекеттік басқарудың жоғары мекемелерімен бірге жергілікті мекемелермен өзара байланыстылығын көрсет. Өзіңнің шартты мемлекетіңнің басқару жүйесін сыныптастарыңмен шартты мемлекеттік басқару жүйелерімен салыстыр.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Мемлекеттік басқару дегеніміз не?
2. Мемлекетті басқарудың елдегі азаматтар үшін қандай маңызы бар?
3. Өзбекстан Республикасының Конституциясында мемлекеттік басқаруы жөнінде не деп жазылған?
4. Биліктер бөлінісінің конституциялық қағидаты жөнінде не біле-сің?
5. Еліміздегі мемлекеттік басқару жүйесін реформалаған кезде қандай ережелерді сақтау керек?
6. Заң шығарушы әкімшілігіне нелер енеді? Атқарушы әкімшілігіне ше? Сот әкімшілігіне ше?
7. Олардың негізгі міндеттерін айтып бер.
8. Өзбекстан мемлекет басқаруы жағынан құқықтық мемлекет талаптарына жауап бере алады ма? Жауабыңды негіздеп бер.

12- тақырып

Өзбекстан Республикасының Президенті



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Мемлекетке басшы неліктен қажет деп ойлайсың? Егер белгілі бір мемлекетте мемлекет басшысы мүлдем болмаса бұл мемлекетте қандай жағдай тууы мүмкін екендігін елестете аласың ба? Мұндай жағдайды достарыңмен талқылап, айтылған пікірлерден пайдаланып, «Мемлекет

- үшін үкімет басшысы не үшін қажет?» деген сұраққа жауап беруге әрекет жаса.
2. Жоғарыда Президентіміздің кітабының суреті берілген. Кітаптардың атын зейінмен оқы. Бұл кітаптардың атынан-ақ Президентіміздің сені мен бізге, бүкіл халыққа, Отанға деген көзқарасы, ізгі-тілектері, ұмтылысын аңғару қиын емес. Айтшы, Президентіміздің ізгі әрекеті, қызметі бойынша қандай мәліметке иесің?
 3. Президентіміз өз қызметін сені мен біздің көз алдымызда, ашық-айдын жүзеге асыруда. Міне осыны пайдаланып оның қызметінің аясы еліміз өмірінің қайсы салаларын қамтитынын сана. Мұнда бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған мәліметтерді пайдалан.
 4. Сен Президент сайлауы туралы нелерді білесің? Білгендеріңді сыныптастарыңмен ортақтас.
 5. Президент өз қызметін қандай құқықтық құжаттар негізінде атқарады деп ойлайсың?

Біздің елімізде Президент мемлекеттік басшысы болып саналады. Президентті халқымыз тікелей сайланғандықтан мемлекеттің атынан, халықтың атынан жұмыс жүргізу Президенттің бірінші өкілеті саналады.



«Президент» деген сөз латын тілінен алынған, оның мағынасы, алдыңғы қатарда отырушы.

Өзбекстан Республикасының Президенті Өзбекстан Республикасының азаматтары тарапынан жалпы, тең және тікелей сайлау құқы негізінде жасырын дауыс беру жолымен бес жыл мерзімге сайланады. Президентті сайлау тәртібі Өзбекстан Республикасының заңымен белгіленеді.

Өзбекстан Республикасының Президенті мемлекет басшысы және мемлекет үкіметі органдарының келісіліп қызмет атқаруын, сондай-ақ ынтымақтастығын қамтамасыз етеді. Президент Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисі жиналысында ант қабылдаған кезден бастап, өз лауазымына кіріскен саналады.



Президент Өзбекистан Республикасы Олий Мажлисінің жиналысында төмендегі антты қабылдаған кезден бастап өз лауазымын бастаған саналады:

«Өзбекистан халқына адал еңбек етуге, республиканың Конституциясы мен заңдарына қатаң мойынсұнуға, азаматтардың құқықтары мен еркіндіктеріне кепілдік беруге, Өзбекистан Республикасы Президентіне жүктелген міндеттерді ожданмен орындауға салтанатты түрде ант етемін».

92- бап.

Президенттің тұлғасы дербес және заңмен қорғалады. Өзбекистан Республикасының Президенті Конституцияға және заңдарға негізделіп, сондай-ақ оларды атқару бойынша республиканың бүкіл аумағында міндетті болған жарлықтар, қаулылар және бұйрықтар шығарады.

Өзбекистан Республикасы Президентінің өкілеттері:

- азаматтардың құқық және еркіндіктері қамтамасыз етілуі және Өзбекистан Республикасы заңдылығының кепілі;
- мемлекеттің тәуелсіздігі және қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша іс-шараларды атқарады;
- Өзбекистан Республикасының атынан мемлекеттің ішінде және халықаралық көлемде келіссөздер жасайды, келісімшарттар мен келісімдерге қол қояды, сондай-ақ олардың орындалуын қамтамасыз етеді;

— Премьер-министрдің кандидатын Олий Мажлиске бекітуге ұсынады, Министрлер Кабинетінің құрамын бекітеді;

— Бас прокурор және оның орынбасарларын лауазымға қояды және лауазымынан босатады;

— Олий Мажлис Сенатына Конституциялық, Жоғары соттардың төрағаларын, олардың орынбасарлары, Орталық банк төрағалығына үміткерлерды ұсынады;

— Өзбекстан Республикасы азаматтығына қабылдау және одан шығару мәселелерін шешеді;

— Мемлекеттык сыйлықтармен және құрметті атақтармен марапаттайды;

— Өзбекстан Республикасы Президенті, сонымен қатар, Конституция және заңдарда белгіленген бірқатар маңызды өкілеттерді жүзеге асырады.

Өкілетінің аяқталуымен отставкаға шыққан Президент өмір бойы Сенат мүшесі лауазымын иелейді.

Президент Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштерінің Жоғары Бас Қолбасшысы саналады. Ол Қарулы Күштердің қолбасшыларын міндетке тағайындайды және міндетінен босатады, әскери атақтар береді.

Президент қажет болғанда бүкіл мемлекет бойынша немесе кейбір аумақтарда төтенше жағдай немесе соғысты жариялау құқына да ие. Мұнда 3 күн мерзімде мұндай шешім Олий Мажлиске бекіту үшін ұсынылады.

Заң шығару палатасы немесе Сенат құрамында олардың қалыпты қызметіне қауіп төндіретін, шешімі табылмайтын келіспеушіліктер туғанда немесе олар бірнеше рет Өзбекстан Республикасының Конституциясына қайшы қаулылар қабылдаған жағдайда, Өзбекстан Республикасы Президентінің Өзбекстан Республикасы Конституциялық сотымен кеңесіп қабылдаған қаулысы негізінде Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің Заң шығару палатасы, Сенаты таратылуы мүмкін.



Президент өз міндетін орындап жатқан дәуірінде басқа ақы төленетін лауазымды иеленуі, өкілдік органының депутаты болуы, іскерлік қызметімен айналысу мүмкін емес.

91-бан.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Егер күш-қуатымыз күдік туғызатын болса, біз құрған ғимараттарға қараңыздар. (Өмір Темір)

Шығармашылық жұмыс

Өзбекстан Республикасының Конституциясын пайдаланып кестені толтыр:

Өзбекстан Республикасы Президенті өкілеттері	Өзбекстан Республикасының Президентті болуға қандай тұлғалар сайлана алады?

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Өзбекстан Республикасы Президенті өз қызметін қашаннан бастап атқаруы мүмкін?
2. Өзбекстан Президенті лауазымына қандай азаматтар сайланады?
3. Республикамызда Президенттікке сайлау қалай өткізіледі?
4. Өзбекстан Республикасы Президентінің өкілеттерін санап бер.
5. Өзбекстан Республикасының Президенті қандай заңды құжаттар шығарады?
6. Өкілеті аяқталған Президент қандай қызметпен айналысады?
7. Президент Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштерінде қандай дәрежеге ие?
8. Төтенше жағдайлар туындағанда Президент қандай өкілеттерін пайдаланады?
9. Қандай жағдайларда және қандай тәртіппен Олий Мажлистің Заң шығару палатасы және Сенаты таратылып жіберіледі?

13- тақырып

Өзбекстан Республикасындағы заң шығарушы орган



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Парламент, парламентаризм сияқты атауларды көп естігенсің. Олар туралы білгендеріңді баяндауға әрекет жаса.
2. АҚШ Конгресі және Сенаты, Ресей Федерациясының Мемлекеттік Думасы және Федерация Кеңесі сияқты атаулардың нені білдіруі туралы ойлап көрдің бе? Бұл атаулар бойынша білгендеріңді немесе түсінгеніңді сыныптастарыңмен ортақтас.
3. Сенің пікіріңше, қажетті заңдарды негізгі жұмысы заң әзірлеу болған профессионал депутаттар жазуы керек пе немесе негізгі жұмыс орнынан бір жылда бірнеше рет заң шығару үшін уақыт бөліп, уақытша заң шығарумен шұғылданушы депутаттар ма?
4. Еліміздің Олий Мажлисіне ең соңғы сайлаулар қашан болғанын естей аласың ба? Оған отбасыңнан кім қатысқан? Олар кімді депутат етіп сайланған?

Мемлекет және қоғам басқаруының сайлау арқылы демократиялық негізде ұйымдастырылуы, халықтық сайлау жолымен өкілдік мекемелер орнатып, оларға өз өкілдерін сайлау, сайланатын мекемелер қызметінің бағыттарын белгілеу мүмкіндігіне азаматтық қоғамның шынайы мән-мазмұны жинақталған. Өзбекстан Республикасының Олий Мажлисі – мемлекет әкімшілігінің жоғары өкілдік мекемесі, ол заң шығаратын әкімшілікті іске асырады.

Заң шығарушы билігі жүзеге асырушы Олий Мажлисті екі палаталы негізінде — Заң шығару палатасы және Сенаттан құраудан көзделген басты мақсаттар мыналар:

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

- Олий Мажлис әрекеті барысындағы өзара қарым-қатынаста болу және мүдделердің тепе-теңдігі жүйесін қалыптастыру;
- Заң саласындағы ізденімпаздықтың сапасын елеулі дәрежеде арттыру;



Өзбекстан Республикасының Олий Мажлисі – жоғары өкілдік мекемесі, заң шығаратын билікті іске асырады.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисі екі палатадан – Заң шығару палатасы (төменгі палата) және Сенаттан (жоғары палатадан) құралады.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисі Заң шығару палатасы және Сенатының өкілеттік мерзімі – бес жыл.

76-бап.

— жалпы мемлекеттік пен аумақтық мүдделердің үйлесімділігіне жету.

Парламенттің Заң шығарушы палатасы мен Сенатының мәртебелері, өкілеттері мен әрекеттері сәйкесінше «Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің Заң шығаратын палатасы туралы» конституциялық заңында және «Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің Сенаты туралы» конституциялық заңында анық белгіленіп қойылған.

Бұл палаталардың құрамын қалыптастыру олардың алдына қойылған мақсаттар мен мәселелерге сәйкестендіріп, заңнамада көзделген жолмен белгіленген.

Сенат аумақтар мүдделерін қамтиды, сондықтан мұнда оның құрамына негізінен жергілікті Халық депутаттары Кенестерінің өкілдері кіреді. Сенат – **парламенттің жоғарғы палатасы** деп те аталады. **Заң шығарушы палата** өзінің қызметін тәжірибе негізінде жүзеге асырады да, оның құрамына заңдар мен заңдық құжаттар жасауға біліктілігі, тәжірибесі мен дағдысы бар, жоғары санатты мамандар кіреді. Заң шығарушы палата **парламенттің төменгі палатасы** деп те аталады.

Мемлекетіміз Конституциясының 77-бабы бойынша, Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің заң шығару палатасы заңға сәйкес сайланатын бір жүз елу депутаттан құралған. Сондай-ақ заң шығару

палатасының бір жүз елу депутатынан – бір жүз отыз бесі аумақтық бір мандатты сайлау округтары бойынша көппартиялық негізінде жалпы, тең және тікелей сайлау құқы негізінде жасырын дауыс беру жолымен сайланады.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисiнiң Сенаты аумақтық өкiлдiк палатасы, ол 100 Сенат мүшелерiнен (сенаторлардан) құралады. Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисi Сенатының мүшелерi, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесi, облыстар, аудандар және қалалар мемлекет әкiмшiлiгi өкiлдiк мекемелерi депутаттарының тиiстi құрама мәжiлiстерiнде сол депутаттар арасынан жасырын дауыс беру жолымен Қарақалпақстан Республикасы, облыстар және Ташкент қаласынан тең мөлшерде – алты адамнан сайланады. Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисi Сенатының он алты мүшесi ғылым, өнер, әдебиет, өндiрiс саласында және мемлекет пен қоғам қызметiнiң басқа салаларында үлкен iс жүзiндiк тәжiрибеге ие болған, сондай-ақ ерекше қызмет көрсеткен ең абыройлы азаматтар арасынан Өзбекстан Республикасы Президентi тағайындайды.

Сайлау күнi жиырма бес жасқа толған және кем дегенде бес жыл Өзбекстан Республикасы аумағында тиянақты жасап жатқан Өзбекстан Республикасы азаматы Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисiнiң Заң шығару палатасы депутаты, Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисiнiң Сенаты мүшесi болуы мүмкiн. Депутаттық кандидаттыққа қойылатын талаптар заңмен белгiленедi.

Белгiлi бiр тұлға бiр мезгiлдiң өзiнде Заң шығару палатасы депутаты және Сенат мүшесi болуы мүмкiн емес.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисiнiң Заң шығару палатасы өз құрамынан Заң шығару палатасының Спикерi және оның орынбасарларын сайлайды. Сенат өз құрамынан Сенат Төрағасы және оның орынбасарларын сайлайды. Сенат Төрағасы Өзбекстан Республикасы Президентiнiң ұсынысы бойынша сайланады.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисiнiң Заң шығару палатасы депутаты және Сенаты мүшесi дербес құқынан пайдаланады. Олар Заң шығару палатасы немесе Сенаттың разылығынсыз қылмыстық жауапқа тартылуы, тұтқында ұсталуы, қамауға алынуы немесе сот тәртібiнде

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

берілетін әкімшілік шараларына тартылуы мүмкін емес.

Олий Мажлис қызметінің ұйымдастыру формасы — сессия. Олий Мажлис сессиясының негізін оның мәжілістері құрайды. Сессия мәжілістерінің арасында Олий Мажлистің комитеттері, комиссиялары тағы басқа да органдарының мәжілістері өткізіледі. Олий Мажлис сессиясы бір жылда екі реттен кем шақырылмайды.

Олий Мажлистің депутаттары заңдылық негізінде фракцияларға, блоктарға басқа депутаттық топтарға бірігуі, Олий Мажлиске ұсынып жатқан мәселелерді алдын ала талқылауы және ұсыныстар енгізуі мүмкін.

Олий Мажлис төмендегі істерді атқарады:

- Өзбекстан Республикасы Президентінің жарлықтарын бекіту;
- Конституциялық және жоғарғы соттарды сайлау;
- Орталық банктің төрағасын сайлау;
- Өзбекстан Республикасының заңдарын қарау және қабылдау;
- Өзбекстан Республикасы мемлекеттік бюджетін және мемлекеттің басқа да стратегиялық бағдарламаларын қабылдау.

Заңдар Олий Мажлиске заңдылық бастамасы құқына ие болған органдар тарапынан ұсынылады. Содан соң Олий Мажлис бұл заңдарды қарайды, түзетулер енгізеді және қабылдайды.



Заңдылық бастамасы құқына Өзбекстан Республикасы Президенті, өзінің мемлекет билігінің жоғары өкілдік органы арқылы Қарақалпақстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисі Заң шығару палатасының депутаттары, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті, Өзбекстан Республикасының Конституциялық соты, Жоғарғы соты, Бас прокуроры ие және бұл құқықты заңдылық бастамасы құқы субъектілері тарапынан заң жобасын Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің Заң шығару палатасына енгізу арқылы жүзеге асырады.

83-бап.

Олий Мажлис, сонымен қатар мемлекеттік органдар және басқа да органдар, ұйым, кәсіпорын, мекемелер тарапынан Өзбекстан

Республикасы Конституциясы және заңдардың, Олий Мажлис қаулыларының орындалуы бойынша бақылау жасау өкілетіне ие.

Шолу жаса!

Олий Мажлис – Өзбекстан Республикасының жоғары өкілдік және заң шығаратын органы. Онда қоғамның негізгі саяси партиялары, барлық әлеуметтік қабаттары мен әлеуметтік – саяси күштердің мүдделері баяндалады. Жалпы алғанда, Парламент Өзбекстан халқының мүддесін кескіндейді.

Шығармашылық жұмыс

Өзің құрған шартты мемлекетіңнің парламентін жаса. Парламенттің неше палаталы болуы, сайланатын депутаттардың саны (мемлекет халқының санына қарай), оларға жүктелген міндеттер мен берілген өкілеттерді жаз. Парламент қабылдаған ең маңызды заңдардың тізімін жаса.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Олий Мажлис қандай билікті жүзеге асырады?
2. Неге Олий Мажлис екі палаталы етіп ұйымдастырылған?
3. «Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің Заң шығару палатасы туралы» Конституциялық заңда нелер белгіленген?
4. «Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің Сенаты туралы» Конституциялық заңда нелер белгіленген?
5. Заң шығару палатасының құрамына кімдер енеді?
6. Сенаттың құрамына кімдер енеді?
7. Заң шығару палатасы қандай тәртіппен сайланады?
8. Олий Мажлистің қызметі қалай ұйымдастырылады?
9. Сессиялар мәжілістерінің аралығында қандай қызмет жүзеге асырылады?
10. Олий Мажлис қандай істерді жүзеге асырады?
11. Олий Мажлис нені бақылайды?

14- тақырып

Өзбекстан Республикасының атқарушы билік органдары



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1-2 суреттерде Өзбекстан Республикасының атқарушы үкіметінің орталық (республика деңгейіндегі) мекемелердің ғимараттары, 3-суретте аудан әкімдігі, ал 4-суретте азаматтардың өзін-өзі басқару органы бейнеленген.

- 1. Сен осы мекемелердің қызметі туралы не білесің? Білгендеріңді сыныптастарыңмен ортақтас.*
- 2. Сен үлкендердің үкімет атауын жиі айтып бер? «Үкімет» сөзі саған нені білдіреді?*
- 3. Шығарылған заңдар, қабылданған қаулылардың орындалуын ұйымдастыру қажет пе немесе шарт емес пе?*
- 4. Сен қандай министрліктердің аттарын білесің? Олардың қандай қызметпен шұғылданғанын хабарың бар ма?*

5. *Сенің жанұя мүшелеріңнің махалла азаматтары жиынына ісі түскен бе? Түскен болса, бұл органның қызметі және өкілеттері бойынша қандай мәліметтермен таныссың?*
6. *Жергілікті әкімшілік органдары дегенді қалай түсінесің, олар қандай міндеттерді атқарады деп ойлайсың?*

Өзбекстан Республикасының үкіметі басшылығында атқарушы әкімшіліктің бірегей жүйесі қолданылады. Ол жүйеге:

- 1) Министрлер Кабинеті;
- 2) министрліктер;
- 3) мемлекеттік комитеттер;
- 4) басқару функциясын іске асыратын концерн және бірлестіктер;
- 5) облыс, аудан және қала әкімшіліктері енеді.

Өзбекстан Республикасы Конституциясына сәйкес Өзбекстанда атқарушы билікті Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті атқарады. Министрлер Кабинетінің құрамы Премьер-министр ұсынған кандидаттар ішінен таңдап алынады және Өзбекстан Республикасы Президенті тарапынан бекітіледі. Өзбекстан Республикасы Премьер-министр кандидаты Өзбекстан Республикасы Президентінің ұсынымен Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисінің палаталары талқылайды және бекітеді. Министрлер Кабинетінің мүшелері Өзбекстан Республикасы Премьер-министрі ұсынысы бойынша Өзбекстан Республикасы Президенті бекітіледі.

Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинетіне Өзбекстан Республикасы Премьер-министрі, оның орынбасары, министрлер, мемлекеттік комитеттердің төрағалары, Қарақалпақстан Республикасы үкіметінің басшысы кіреді.

Министрлер Кабинеті бірнеше міндеттерді өз жауапкершілігіне алады, яғни экономиканың, әлеуметтік және рухани саланың тиімді қызметіне басшылықты, Өзбекстан Республикасы заңдары, Олий Мажлис қаулылары, Өзбекстан Республикасы Президентінің жарлықтары, қаулылары және бұйрықтарының атқарылуын қамтамасыз етеді.

Министрлер Кабинеті іс жүзіндегі заң құжаттарына сәйкес Өзбекстан Республикасының бүкіл аумағындағы барлық органдар, өнеркәсіптер, мекемелер, ұйымдар, мансапты тұлғалар және азаматтардың орындауы міндетті болған қаулылар және бұйрықтар шығарады.

Министрлер Кабинеті өз қызметінде Өзбекстан Республикасы

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Президенті және Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисі алдында жауапты.

Министрлер Кабинеті жаңа сайланған Олий Мажлис алдында өз өкілеттерін міндетінен азат етеді.

Министрлер Кабинетінің қызметін ұйымдастыру тәртібі және өкілеттік шеңбері заңмен белгіленеді.



...Өзбекстан Республикасы Премьер-министрі:

1) Министрлер Кабинеті қызметін ұйымдастырады және оған басшылық етеді, оның нәтижелі жұмыс істеуі үшін жауапты саналады;

2) Министрлер Кабинетінің мәжілістеріне төрағалық етеді, оның қаулыларын бекітеді;

3) Өзбекстан Республикасы Президентінің тапсыруы бойынша халықаралық қатынастарда Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті атынан жұмыс істейді;

4) Өзбекстан Республикасы заңдарында, Өзбекстан Республикасы Президентінің жарлықтары және бұйрықтарында көзделген басқа міндеттерді орындайды...

98-баптан.

Министрлер Кабинеті төмендегі міндеттерді орындайды:

- Мемлекет бюджетін жасайды және Олий Мажлиске ұсынады, сондай-ақ, оның орындалуын қамтамасыз етеді;
- Олий Мажлиске мемлекет бюджетінің орындалуы туралы есеп береді;
- бірегей қаржы, ақша-кредит саясатының жүргізілуін қамтамасыз етеді;
- мәдениет, ғылым, ағарту, әлемеуметтік қамсыздық, экология саласында бірегей мемлекет саясатының жүргізілуін қамтамасыз етеді;
- мемлекетті қорғау, мемлекет қауіпсіздігі, сыртқы саясатты жүзеге асыруды қамтамасыз ету іс-шараларын қарастырады;
- заңдылық, азаматтардың құқықтары және бостандығын қамтамасыз ету, жеке меншік және қоғамдық тәртіпті қорғау, қылмыстыққа қарсы күрес бойынша шараларды іске асырады.

Үкімет Өзбекстан Республикасының Конституциясы, заңдары, Президент жарлықтары, басқа нормативтік-құқықтық құжаттар негізінде жіне оларды орындау мақсатында Өзбекстан Республикасының бүкіл аумағында барлық органдар, кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар лауазымды тұлғалар және азаматтар үшін орындалуы шарт қаулылар

және бұйрықтар шығарады. Президент үкімет мәжілісінде төрағалық жасау құқына ие.



Ұлы ойшыл Ибн Сина кез келген қоғам, мемлекет белгілі дәрежеде әділеттікті қорғаушы, құқықтық заңдар негізінде басқарылатын, әділетсіздікке жол қойылмайтын заң үстем болған әділетті қоғам білімін жасауға, оны дамытуға үлкен үлес қосқан.

Орталық атқарушы үкімет өкілеттерін базар қағидаттарына сәйкестендіру, экономиканы басқаруда мемлекеттің басқару мекемелерінің қатысуын азайту Орталық атқарушы үкімет басқару жүйелері мен әкімшілік органдары міндеттерін қайта қарауды талап етеді.

Орталық атқарушы үкіметтің басқару жүйелері мен әкімшілік мекемелерінің міндеттерін өзгерту:

- Олардың басқару бойынша өкілеттерін қысқарту;
- Олардың реттеу бойынша өкілеттерін қысқарту;
- Олардың бөлу бойынша өкілеттерін қысқарту;
- Олардың шаруашылық жүйелері ісіне тікелей араласуын қысқарту.

- Мемлекет басқаруында **вертикаль басқару** мекемелерінің өкілеттерін қысқарту есебіне **горизонталь басқару** мекемелерінің өкілеттерін кеңейту мемлекет басқару саласында орталықтандыруды шектеуге мүмкіндік жаратады. Мұнда басқару бойынша міндеттердің бір бөлігін **республика** дәрежесінен **жергілікті (облыс, аудан, қала)** деңгейінде өткізудің маңызы үлкен болды. Жергілікті өзін-өзі басқарудың ғажайып формасы – **махалла жүйесі** тек қана Өзбекстанда қолданылатын ерекше жаңалық болып, мемлекет басқаруы практикасына енді.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Өкімет – сөйлейтін заң. Ал заң – сақау өкімет.

(Цицерон Марк Туллий)

Шығармашылық жұмыс

Ойыңдағы шартты мемлекетіңде атқарушы органдар жүйесін жаса. Онда сен үкімет мүшелерінің лауазымдарын, олардың өкілеттерін, оларға жүктелген функцияларды жазбаша баянда. Сен өзіңді өзің құрған үкіметтің басшысы деп сезініп, қол астыңдағыларға берілетін ең бастапқы ең маңызды нұсқауларды жаз. Үкіметіңнің біреуден қаулы және бұйрығын жаз.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Өзбекстан Республикасында атқарушы әкімшілікті кім жүзеге асырады?
2. Министрлер Кабинетінің негізгі міндеттері нелерден құралған?
3. Министрлер Кабинеті қандай тәртіпте құрылады?
4. Министрлер Кабинетінің құрамына кімдер енеді?
5. Министрлер Кабинетінің негізгі өкілеттері нелерден құралған?
6. Үкімет өз қызметін атқаруда қандай нормативтік-құқықтық құжаттарға негізделеді?
7. Үкіметтің қандай нормативтік-құқықтық құжаттар шығару өкілеттері бар? Бұл құжаттар қандай заңды күшке ие?
8. Үкіметсіз мемлекетті елестет. Онда қандай жағдай туындайды?
9. Орталық атқарушы үкіметтің жұмысын базар қағидаттарына сәйкестендір неліктен маңызды болып қалды?
10. Конституцияда олардың міндеттерін қалай өзгерту ұсынылған?
11. Мемлекет басқару міндеттерінің бір бөлігін республика деңгейіндегі облыс, аудан, қала деңгейінде өткізудің маңызы зор екенін негіздеуге әрекет ет.
12. Махалланың басқару органы құрылысын, оның қандай міндеттерді орындайтынын үйрен. Үйренгендеріңді дәптеріңе жаз. Махалла азаматтар жиыны бойынша пікіріңді сыныптастарыңмен талқыла.

15-тақырып**Өзбекстан Республикасындағы сот жүйесі****Өзбекстан Республикасының Конституциясынан баптар**

106-бап. Өзбекстан Республикасында сот әкімшілігі заң шығарушы және атқарушы әкімшіліктерден, саяси партиялардан, басқа қоғамдық бірлестіктерден дербес түрде жұмыс жүргізеді.

112-бап. Судьялар тәуелсіз, олар тек заңға ғана бағынады. Судьялардың әділетті соттауды іске асыру барысындағы қызметке қандай түрде болса да араласуға жол қойылмайды және мұндай араласу заңға сәйкес жауап-кершілікке себеп болады.

113-бап. Барлық соттарда жұмыстар ашық түрде қаралады. Істерді жабық мәжілісте тыңдауға заңда белгіленген жағдайларда ғана жол қойылады.

116-бап. Айыпталушы қорғану құқымен камтамасыз етіледі. Тергеу және соттың ісін жүргізудің кез келген басқышында квалификациялық заңдық көмек алу құқына кепілдік беріледі. Азаматтарға, кәсіпорын, мекеме және ұйымдарға заңды көмек көрсету үшін адвокатура қызмет етеді. Адвокатураны ұйымдастыру және оның жұмыс тәртібі заңмен белгіленеді.

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Мемлекет әкімшілігін осы жүйесіз елестетіп көр. Қандай жағдайлар пайда болуы мүмкін?
2. Сот жүйесімен байланысты жағдайларға сен немесе жанұя мүшелерің кез болған ба? Өзіңнің пікіріңмен ортақтас.
3. Азаматтар арасындағы дау-дамайларды әр түрлі соттар шешеді. Неліктен соттар әр түрлі? Барлық дау-дамайларды бір түрлі сот мекемелері шешсе болмай ма? Пікіріңді негіздеп бер.
4. Конституцияның 106 және 112-баптарында соттардың тәуелсіздігі шарты Конституцияның арнайы баптарында атап өтілмегендігіне себеп не деп ойлайсың? Бұл соншалықты маңызды ма? Керісінше не болады?

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

5. Конституцияның 113-бабының мәні неде деп ойлайсың? Мұндай болуы неге әсер етуі мүмкін?
6. Айыпталушылардың Конституцияның 116-бабы арқылы кепілдік берілген құқықтары болмағанда қандай жайттар болатын еді?

Сотқа билігі – мемлекет үкіметінің бір буыны.

Өзбекстан Республикасының Сот жүйесі төмендегілерден тұрады:

- Өзбекстан Республикасының Конституциялық соты;
- Өзбекстан Республикасы Жоғарғы соты;
- Әскери соттар;
- Қарақалпақстан Республикасының азаматтық және қылмыстық істер бойынша соттары;
- Азаматтық және қылмыстық істер бойынша облыстар мен Ташкент қаласының соттары;
- Азаматтық істер бойынша ауданаралық, аудан (қала) соттары, қылмыстық істер бойынша аудан (қала) соттары;
- Қарақалпақстан Республикасының облыстар және Ташкент қаласының экономика және нормативтік соттары;
- Ауданаралық, аудан, қала экономикалық соттары;
- Аудан, қала әкімшілік соттары.

Сотқа жататын билік соттарда қылмыстық, азаматтық, шаруашылық істерін және әкімшілік құқықбұзушылық туралы істерді Өзбекстан Республикасының заңы негізінде қарау бойынша қажетті өкілетпен қамтамасыз етеді. Сот үкіметі құжаттарының талаптарын орындау, меншік формаларынан тыс барша ұйым, кәсіпорын, мекемелер мен азаматтар үшін міндетті саналады.

Мемлекет міндетінде сот мекемелері міндеттерінің тиімді орындалуы үшін қажетті жағдайларды жасау міндеттемесі бар. Сот мекемелерінің тәуелсіздігіне мемлекет тарапынан кепілдік берілуі, конституция және заңдарда белгіленген БҰҰ қабылдаған «Сот мекемелерінің тәуелсіздігіне тиісті негізгі принциптер» атты халықаралық құқықтық құжатта да өз көрінісін тапқан.



Өзбекстан Республикасы Конституциялық соты заң шығарушы және атқарушы биліктердің құжаттары Конституцияға қаншалықты сәйкес болуын қарастырады.

108-бан.

Әділетті соттың нәтижесі, шүбәсіз, соттар тарапынан қабылданған құжаттардың міндеттілігімен тікелей байланысты.

Осы арада соттың қаулыларын мемлекет міндетті түрде қамтамасыз ететіндігін атап өткен жөн.

Жариялылық қағидаты әділетті сот қызметінің құқықтық негізін белгілейтін маңызды конституциялық қағидаттардың бірі. Өзбекстан Республикасы сот жүйесіне енуші барша соттарда істер ашық қаралады.

Әділ соттауды іске асыруда тіл туралы конституциялық принцип үлкен мәнге ие. Конституциямыздың 115-бабына негізделіп Өзбекстан Республикасында сот істерін жүргізу өзбек тілінде, қарақалпақ немесе белгілі жердегі көпшілік халық сөйлесетін тілде жүргізіледі

Өзбекстан Республикасы сот жүйесінің халықаралық үлгілерге үйлесімділігін қамтамасыз етуші алғышарттардың бірі – бұл айыпсыздық презумпциясы ережесінің заңдағы көрінісі. Бұл – ұлттық құқықтық жүйенің табысы және азаматтық қоғамның маңызды қағидаты.

Елімізде барша судьялар бірдей статуска ие. Судьялардың әділетті соттауды іске асыру барысындағы қызметіне араласуға жол қойылмайды.

Заңда судьялардың өкілеттік мерзімі бес жыл етіп белгіленген.

Елімізде сот жүйесін реформалау және оны жетілдіру бойынша жүргізілген істер алдымен, әкімшіліктер бөлінуіне қатысты конституциялық принципті дәйекті жүзеге асыруға қызмет етті. Соның нәтижесінде сот жүйесінің атқарушы биліктен тәуелсіз жұмыс істеуіне мүмкіндік жаратылды.

Сот-құқық жүйесін дәйекті деморраттыру және либералдандыру бойынша соңғы жылдары жүргізілген істер:

- сот-тергеу қызметінде тергеу үдерісінде, жәбірленуші, куә, күмәнданушы, айыпталушы немесе сотталушының мәліметі бойынша (егер нақты дәлел болмаса) қаулы қабылдау тоқтатылды;
- Жоғары сот және Жоғары шаруашылық соттары біріктірілді және олар негізінде азаматтық, қылмыстық, әкімшілік және экономикалық салаларда сот істерін жүргізу бойынша сот билігінің біріккен органы жаратылды;
- Жоғары соттың алдында соттар қызметін қамтамасыз ету бойынша

- департамент ұйымдастырылды;
- Өзбекстан Республикасы Судьялар жоғары кеңесі ұйымдастырылды және оның міндеті етіп сот әкімшілігінің тәуелсіздігі конституциялық принципке мойын сұнуға көмектесу белгіленді;
 - Конституциялық сот өкілеттері кеңейтілді және оның шеңберіне Президенттің қаулы және жарлықтарының конституцияға сай екенін анықтау өкілеті енгізілді;
 - Өзбекстан Республикасы Президентінің "Сот-құқық жүйесін одан әрі реформалау, азаматтардың құқық және еркіндігін сенімді қорғау кепілдіктерін күшейту іс-шаралары туралы" жарлығы қабылданды. Онда сот-құқық жүйесін реформалау бойынша үстем міндеттер белгіленді. Жарлықта сот билігінің шынайы тәуелсіздігін қамтамасыз ету, азаматтардың құқық және еркіндігін қорғау, әділ соттауға қол жеткізу мүмкіндігін арттыру сияқты мәселелер сот-құқық жүйесі реформаларының негізгі мақсаты ретінде белгіленді. Бұл мақсатқа жету жолында сот, құқықты қорғаушы және бақылау органдарына нақты міндеттер жүктелді..

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Егер сот билігі атқарушы билікпен біріксе, онда сот алқасы ситамгарға айналуына мүмкіндік туылады. (Монтескио)



Әмір Темір мемлекетінде әділ сотты жүзеге асыру үшін терең ойластырылған жүйедегі сот жүйесі болып, олар төмендегі 4 салаға бөлінген және қазылар тарапынан басқарылған.

1. Азаматтық сот (тұрғындардың қазысы);
2. Әскери сот (әскер қазысы);
3. Шариғат соты (Ислам қазысы);
4. Лауазымдылар соты (қызметшілер қазысы).

Қала, өлке және облыс тұрғындары қылмыс және азаматтар жұмысы бойынша сотталатын. Бұл істе шариғат әскерилерге әскери сот (трибунал) қолданылса да, түзіктер негізінде үкім оқылған. Тақ мұрагерлері үшін үкімді әмірдің өзі шығарған.

Шолу жаса!

Сот – әділетті соттауды іске асыратын мемлекет үкіметінің мекемесі. Судьялар қабылдаған қаулылармен үкімдерді мемлекет атынан шығарады. Бұл ереже қаулылар және үкімдер, мемлекет мекемелерінің сөзсіз орындалы қажеттігін білдіреді.

Шығармашылық жұмыс

Ойыңдағы шартты мемлекетіңнің сот жүйесі тарихын сыз. Мұнда әр түрлі бағыттардағы соттардың өкілеттері, олардың міндеттерін, жауапкершілігін белгілеп жаз. Екі азаматпен екі ұйым арасындағы дау-дамайлы жағдайларды келтіріп, оларды сот жүйесі арқылы шешімін табуға әрекет жаса. Әрбір жағдай бойынша сот үкімінің мәтінін жаз.

Пысықтау және қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар

1. Сот әкімшілігі дегенде нені түсінесің?
2. Сот әкімшілігі мекемелері қандай міндеттерді орындайды?
3. Соттардың тәуелсіздігіне қалай кепілдік беріледі?
4. Өзбекстан Республикасы сот жүйесіне қай мекемелер енеді?
5. Өзбекстан Республикасы Конституциялық соты қандай мекеме боп есептеледі? Оның қандай өкілеттіктері бар?
6. Соттардың және судьялардың тәуелсіздігі қалай қамтылады?
7. Сот жүйесін атқарушы билік органдарының қадағалауы мен ықпалынан шығарудың қандай маңызы болғаны жөнінде өз пікіріңді айт.
8. Сотты реформалау және тәуелсіз мемлекеттік институтқа айналдыру бойынша жүзеге асырылған іс-шаралар қандай нәтижелерді берді?
9. Жаңадан ұйымдастырылған Өзбекстан Республикасы Судьялар жоғары кеңесі қандай мақсатта ұйымдастырылды?
10. Конституциялық соттың өкілеттері қалай өзгертілді?
11. Президентіміз Шавкат Мирзияевтың сот-құқық жүйесін реформалау бойынша жарлығының маңызы туралы айт.

Тарау бойынша қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар

1. Өзбекстан Республикасы тәуелсіздікке қалай жетті?
2. Өзбекстан Республикасының Конституциясы қабылдануының мәні мен оның өзіне тән ерекшеліктерін айтып бер.
3. Өзбекстан Республикасы Конституциясына негізінен мемлекет басқаруы өкілеттері қалай үлестіріледі?
4. Заң шығарушы әкімшіліктің құрамын айтып бер.
5. Олий Мажлистің Заң шығару палатасы қандай міндеттерді орындайды?
6. Сенат деген не? Оның қандай өкілеттері бар?
7. Атқарушы әкімшілік құрамына нелер енеді?
8. Өзбекстан Республикасының атқарушы әкімшілігінің құрамында қандай өзіне тән ерекшеліктер бар?
9. Өзбекстан Республикасы Президентінің қандай өкілеттері бар?
10. Өзбекстан Республикасында Сот әкімшілігіне арнайы әкімшілік ретінде қаралуына себеп не деп ойлайсың?

Атауларға сәйкес анықтамаларды белгіле:

1. Конституция

2. Заң шығару палатасы

3. Сенат

4. Өзбекстан Республикасы Президенті

5. Сот билігі

6. Министрлер Кабинеті

7. Заң шығарушы әкімшілік

а) мемлекет басшысы.

б) Тәуелсіз мемлекетіміздің Негізгі заңы.

в) Олий Мажлистің жоғары палатасы.

г) Олий Мажлис: 1. Сенат; 2. Заң шығару палаталарынан құралады.

д) Конституциялық сот, Жоғары сот, Жоғары шаруашылық соты, соттарды, қамтиды.

е) атқарушы әкімшілікті іске асырады.

з) Олий Мажлистің төменгі палатасы.

Тарау бойынша үлгі тесттер

1. Қандай орган Өзбекстан Республикасының Конституциясына түсінік беруге құқылы?

- а) Жоғарғы сот; б) Конституциялық сот;
в) Жоғарғы шаруашылық сот; г) Прокуратура.

2. Өзбекстан Республикасындағы мемлекет билігінің өкілеттерін бөлу былайша жүзеге асырылады:

- а) Олий Мажлистің депутаттары арасында;
б) Қарақалпақстан Республикасы мен облыстар арасында;
в) Заң шығарушы өкімет, атқарушы билік және сотқа жататын өкімет арасында;
г) Олий Мажлистің Заң шығарушы палатасы мен Сенаты арасында.

3. Мемлекет билігінің өкілеттері мына органдардың арасында бөлінеді:

- а) Прокуратура, ішкі істер, сыртқыбайланыстар, ұлттық қауіпсіздік және қорғаныс органдары арасында;
б) заң шығаратын өкімет, атқарушы билік және сотқа жататын билік арасында;
в) мемлекеттің құқық сақтау органдарының арасында;
г) сот, прокуратура, Қарулы күштер арасында.

4. Өзбекстан Республикасындағы мемлекеттік билік органдарының келісіліп жасалған қызметі мен ынтымақтастығын кім қамтамасыз етеді?

- а) Өзбекстан Республикасының Президенті;
б) Өзбекстан Республикасының Премьер-министрі;
в) Өзбекстан Республикасының Судьясы;
г) Өзбекстан Республикасының Олий Мажлисі.

5. Төменде келтірілген конституциялық ереженің жок сөздерін анықтандар.

«Өзбекстан Республикасындағы барлық азаматтардың ... бірдей, олар жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дініне, әлеуметтік тегіне, сеніміне, жеке басына және қоғамдағы орнына қарамастан заң алдында тең».

- а) құқықтық қабілеттері; б) борыштары;

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

в) құқықтары мен бостандықтары;

г) құқықтары мен міндеттемелері.

6. Өзбекстан Республикасының Қарулы Күштерінің Бас қолбасшысы кім?

а) Президент; б) Миистрлер Кабинеті;

в) Премьер министр; г) Прокурор.

7. Мына сөйлемде түсіп қалған сөздерді орнына қойындар. Президент өзінің міндетін атқарып отырған кезде оған басқа ... орналасуға, ..., кәсіпкерлікпен шұғылдануға болмайды.

а) ақылы лауазым орнына орналасуға; сайланып қойылған органның депутаты болуға;

б) ақылы лауазым орнына орналасуға; Олий Мажлис депутаты болуға;

в) ақылы лауазым орнына орналасуға; әскери қолбасшы болуға;

г) ақылы лауазым орнына орналасуға; Министрлер Кабинетінің Төрағасы болуға.

8. Өзбекстан Республикасы мемлекеттік басқару формасына қарай қандай мемлекет болып табылады?

а) Президенттік республика; б) Парламенттік республика;

в) Аралас түрдегі республика; г) Монархиялық.

9. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғалуына, Конституция мен заңдардың сақталуына кім кепіл болады?

а) Олий Мажлис; б) Мемлекет;

в) Президент; г) Прокурор.

10. Мемлекет билігінің бірден-бір қайнар көзі –бұл ...

а) халық; б) мемлекеттік органдар;

в) мемлекет; г) заң шығару өкіметі, атқарушы билік, сот.

11. Адамдардың әдеп-құлқына, олардың іс-әрекетіне және әдеттеріне әсер ету не деп аталады?

а) қоғам; б) билік;

в) мемлекет; г) ұжым.

12. Өзбекстан Республикасының Конституциясына сәйкес заңдылық бастамашылық құқы кімдерге берілген?

- а) Өзбекстан Республикасы Президентіне, Олий Мажлис депутатына;
- б) Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетіне, Өзбекстан Республикасы Конституциялық сотына;
- в) Өзбекстан Республикасы жоғары сотына, Өзбекстан Республикасы Бас прокурорына;
- г) Жоғарыдағылардың барлығы дұрыс.

13. Өзбекстан Республикасы Конституциясына сәйкес Өзбекстанда атқарушы билікті ... жүзеге асырады.

- а) Өзбекстан Республикасының Президенті;
- б) Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті;
- в) Жергілікті әкімдіктер;
- г) Министрліктер мен комитеттер.

14. Сот органдарының өз міндетін нәтижелі орындауы үшін қажетті жағдайды жаратып беру міндеті ... жүктелген.

- а) Конституциялық сот;
- б) Министрлер Кабинеті;
- в) Мемлекет;
- г) Халықаралық ұйымдар.

Қоғамда қўқықтық сана мен қўқықтық мәдениетті арттыру заң үстемдігін қамтамасыз ету және заңдылықты нығайтудың ең маңызды шарттарының бірі саналады.

Шавкат Мирзияев

IV ТАРАУ

ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ. ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР



**Құлық және құқық
Құқық нормалары
Құқықтың салалары
Құқықтық қатынастар**
Өзбекстан Республикасы заңының дереккөздері
Құқықтық сана мен құқықтық мәдениет



16- тақырып

Құлық және құқық



1



2



3



4

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Сенің мектебіңде сақтауға тиісті болған қандай талаптар мен ережелер бар?
2. Бұл талаптар мен ережелердің қайсысы оқушыларға арналған да, қайсысы оқытушыларға арналған? Сенің жанұяңда қандай талаптар мен ережелер бар?
3. Сен мектебіңде төлеусіз білім аласың. Бұл құқыққа ие болуға саған кім қолайлы жағдай жасайды? Бұл құқықты кім және қалайша орнатқан? Сенің осынау құқығың қайда жазып қойылған?
4. Сен көшемен жүріп келе жатқанда «Жол жүру ережелерін» қатаң сақтауға міндеттісің. Қош, сен мектепте немесе жанұяңда сақтауға міндетті болған ережелердің «Жол жүру ережелерінен» қандай елеулі айырмашылығы бар? Жауап берген кезде бұл ережелерді кім орнатқанын және олардың орындалуын кім қадағалайтынын есепке ал.
5. Жоғарыдағы мысалдардың қайсы біріне сеннен көбірек

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

- жауап-кершілік талап етіледі? Не үшін?*
6. *Жоғарыда аталған ережелердің орындалуын бақылау кімнің мін-деті деп ойлайсың?*
 7. *Осы ережелерді бұзбаған күйде мектепте, отбасында және достарың арасында қандай құқықтарға ие екендігіңді санап бер.*
 8. *Бұл құқықтарыңды неліктен «құқық» деп аталуы жайлы ойлап көргенсің бе? Пікіріңді негіздеп бер.*

Адамның қоғамдағы мінез-құлқын тәртіпке салатын нәрсе, бұл құлық болып табылады. Өзбекстанда мың жылдар бойы қалыптасқан ұлттық мінез-құлық нормалары және тәуелсіздіктен кейінгі жылдар ішінде дүниеге келген құқықтық нормалар шешуші мәнге ие болады. Құқық түсінігін түсіндіруді оңайлату үшін оның белгілері мен қасиеттерін санап шығу мақсатқа сай.



Құлық – адамның қоғамдағы мінез-құлқын тәртіпке салушы талап және ережелер жиынтығы.

Құқықтың мазмұнын мінез-құлық нормаларының (ережелерінің) жиынтығы түзеді. Бірақ бұл нормалар немесе ережелер біртұтастай, тәртіпке салынған жүйе көрінісінде білінеді.

Құқық әлбетте мемлекеттің еркіндігін білдіреді. Құқықтық мемлекетте мемлекеттің еркі қоғам мен халықтың қалауымен бірдей болады, сондықтан мұндай мемлекеттегі құқық қоғамның я халықтың қалауын білдіреді деп айтуға болады.

Құқыққа қатысы бар қағидалар мен ережелерде көрсетілген талаптарды қоғамның барша мүшелері орындауға тиісті. Басқаша сөзбен, құқыққа жататын нормалар мен мінез-құлық ережелері жалпыға міндетті талаптар болып табылады.



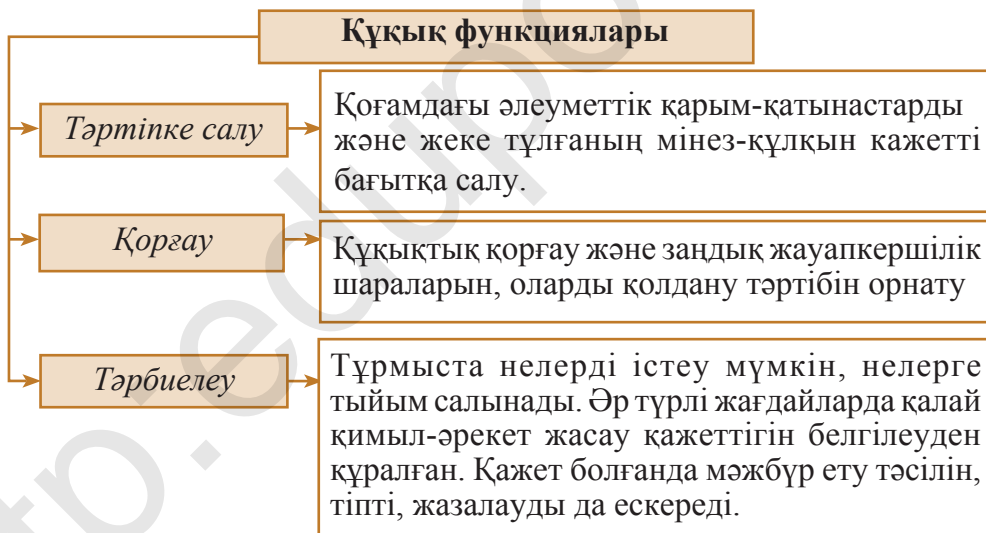
Құқық дегеніміз – мемлекет жағынан орнатылған және қорғалатын, бүкіл жұртқа міндетті болған мінез-құлық ережелерінің жүйесі.

Егерде құқыққа жататын нормалар мен мінез-құлық ережелері бұзылған болса, мемлекет құқық бұзушыларға қарсы жазалау және мәжбүрлеу шараларын қолданады. Яғни мемлекет құқықты қорғайды

да, сондай-ақ мемлекеттің пайда болуымен бір уақытта құқық та пайда болады. Құқық алғашқыда әдепке жататын көзқарастар мен құндылықтар негізінде пайда болған. Кейініректе, құқықтық мемлекет орнатып, мақұлдаған және оның күшімен қорғануға алынған соң, олбүкіл жұртқа міндетті мінез-құлық ережелерінің жүйесіне айналып кеткен.

“Құқық” термині екі объективтік және субъективтік құқық мағынасында қолданылады. Объективтік құқық бұл — мінез-құлық ережелерінің жиынтығы. Субъективтік құқық белгілі бір жеке тұлғаға ғана тиісті болған құқық. Мысалы, біреудің үй-жайына болған яки әлдеқандай мүлікке қатысы болған құқығы. Субъективтік құқық объективтік құқықсыз болмайды. Ал құқықтың өзі мемлекетпен тығыз байланысты. Олар бір-біріне болуы мүмкін емес.

Құқық төмендегі міндеттерді орындайды, тәртіпке салады, қорғайды және тәрбиелейді. Ал бұл сонымен қатар құқық функцияларында көрінеді.



Халықтың көпшілігінің дүниетанымы және ұғымдары әрі құлық, әрі құқықта көрінеді.

Құлық және құқық арасындағы негізгі айырмашылықтар:

1) құқықтарды мемлекеттің өзі белгілейді, ал құлық (ізгілік және жауыздық, әділеттік пен әділетсіздік сияқтылар) мемлекеттің көмегінсіз өзі қалыптасады;

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

2) құқық мемлекет еркін, ал құлық қоғамдық пікірі, түсі-ніктерін көрсетеді;

3) құқықтық нормалар, қажетті жағдайларда, мемлекеттің мәжбүр ету күші арқылы, ал құлықтық нормалары қоғамдық пікірі арқылы орнатылады;

4) құлықтық нормалары әлеуметтік қарым-қатынастардың кең шеңберін (достық, жолдастық және тіпті, махаббаты да) ретке келтіреді.

5) құқықта мінез-құлықты бағалау өлшемі «заңды-заңсыз», ал құлықта «жақсы-жаманнан» құралады;

6) құқықтық құжаттар да анық көрініске ие.

Құқық және құлық бір бағытта әрекет етеді. Кейде құқық қоғамның ескірген құлықтық нормаларынан құтылуына көмектеседі (мәселен, қанды кек алу). Сонымен бірге, құқықты құлық («ізгілік» және «әділеттік» ұғымдары) негізінде қалыптасады. Көбінесе, сот «намыс» пен қадір-құрметіне тіл тигізу», «дөрекілік» және басқа сол сияқты ұғымдарды дұрыс түсіну мақсатында құлықтық ережелерге сүйенеді.

Құлық пен құқық жеке ұғымдар, олар жалпы қасиеттерге де ие.



Төмендегілерден құлық және құқықты айыра біл және кестені толтыр.

- сәлем беру;
- үлкендерге орын беру;
- тәжірибелі емдік қызметтен пайдалану;
- білім алу;
- табиғатты қорғау;
- кішілерге ізетті болу;
- үлкендерді құрметтеу;
- сайлауларда қатысу;
- салықтарды дер кезінде төлеу;
- қоғамдық орындарда тәртіпті сақтау;
- ата-аналарға қамқорлық жасау;
- оқытушыны құрмет ету;
- мектеп ережелерін сақтау..

Құлық	Құқық

Шолу жаса!

Құқық және құлық бір бағытта әрекеттенеді.

Шығармашылық жұмыс

1. Ойыңдағы шартты мемлекетіңнің азаматтарының «Құлық кодексін» жаз.

2. Бұл «кодексте» баяндалған ережелерді бұзғандығы үшін қандай жауапкершіліктерді талап еткен болар едің?

3. Бұл ережелер қай дәрежеде «құқық» анықтамасына сай келеді және оларда құқықтың қандай белгілері бар?

4. Өткен тақырыптардан алған біліміңді пайдаланып, мына мәтінге шолу жаса.

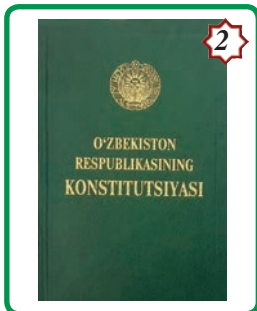
Өз құқың мен міндеттеріңді білу еліміздің әрбір азаматы үшін өте маңызды. Егер біз өз құқықтарымызды білсек, оларды дұрыс пайдалансақ, оларды қорғасақ, бұл біздің құқықтық мәдениетті болуымызды қамтамасыз етеді. Сондай-ақ бұл басқа азаматтардың құқықтарын бұзбауға да қызмет етеді. Өйткені олар да біз сияқты Конституциямыз бен заңдарға сәйкес бірдей құқық пен еркіндікті пайдаланады.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Құлық деген сөзді қалай түсінесің?
2. Құлық түсінігін сипаттап бер.
3. Құқық қалай пайда болған?
4. Обектив құқық деген не? Мысал айт.
5. Субектив құқық деген не? Мысал айт.
6. Құқықтың белгілері мен қасиеттерін сана.
7. Құқықтың функцияларын сана.
8. Құқықтың тіртішке салу функциясының маңызын айт.
9. Құқықтың қорғау функциясының маңызын айт.
10. Құқықтың тәрбиелеу функциясының маңызын түсінтір.
11. Құлық адамға қажет пе, әлде қоғамға ма?
12. Құлық пен құқық түсінігінің қандай қатысы бар деп ойлайсың?
13. Егер бұл екі түсініктің арасында қарама қайшылық туындаған жағдайда не өзгереді, құқық па әлде ақылақ па?
14. Құлық пен құқық арасындағы айырмашылықты сана.

17- тақырып

Құқық нормалары



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Суреттерде келтірілген заңды құжаттардың қайсысымен таныссың? Бұл заңды құжаттардың ішінде не жазылатынын білесің бе?
2. Саған әлі бейтаныс болған құжаттардың ішінде не жазылғанын да шамалап айт. Мұнда осы заңды құжаттардың атауларына назар аудар.
3. Бұл заңдық құжаттарды мемлекет бастырып шығарады, сонда мұның мақсаты не деп ойлайсың?
4. Сені айнала қоршаған өмірде болған, бірер құқықтық діргірлік жағдайға мысал келтір. Осы мысалдағы келелі мәселені шешу үшін заң жолына қайшы келмейтін шешім қабылдауға әрекет жаса. Шешіміңді жазбаша түрде дәптеріңе жаз. Сонда:
 - 1) осы құқықтық ділгірліктің өзін, яғни заң ережелері бұзылған жағдайды сипаттап бер;
 - 2) заңның осынау ережелері бұзылған жағдайдың қандай нәтижеге әкеп соғатынын білдіріп жаз;

- 3) Осы ереже бұзушылықты істеген адамдарға қандай жазалау шарасы қолданылғанын жүйелеп жаз;
5. Сенің мысалға алған құқықтық мәселеңді шешу үшін жоғарыда кескінделген заңдық құжаттардың қайсысы саған керек болады деп ойлайсың?

Біз құқық пен құқықбұзушылықты, заңдылық пен заңбұзушылықты бір-бірінен айырып алуымыз үшін белгілі өлшемдер, тәсілдер, құралдар және құжаттар қажет болады.

Мұндай мүмкіншілікті бізге құқық нормалары береді.

Құқық нормасы – бұл құқық жүйесінің ең негізгі бастапқы элементі. Құқық нормалары қоғамның әлеуметтік, экономикалық, саяси құрылысымен белгіленетін, халық еркін көрсететін мемлекет тарапынан орнатылған, орындалуы қоғамның барлық мүшелері үшін жалпы мәжбүри болған, әлеуметтік қарым-қатынастарды тәртіпке салатын ережелер.



Мемлекет тарапынан белгіленетін кепілдік берілетін және қорғалатын барша үшін міндетті мінез-құлық ережесі – құқық нормасы делінеді.

Құқық нормасының негізгі міндеті – әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеу. Құқық арнайы нормалар, мінез-құлық ережелерінен құралған.

Құқық нормасы құрылысына қарай бір-бірімен байланысты болған төмендегі үш құрамдық бөлшектен (элементтен): гипотеза, диспозиция, санкциялардан құралады.

Гипотеза нормада іске асуы үшін қажетті болған жағдайлар баяндалады.

Диспозицияда мінез-құлық ережелерінің өзі көрсетіліп, құқық субъектілерінің құқық және міндеттері белгілеп беріледі.

Санкцияда құқық нормалары орындалмағаны үшін мемлекеттің қолданатын мәжбүрлеу шарасы баяндалады. Қылмыстық кодекстің 203-бабын мысал етіп алайық: “Су немесе су қоймаларын пайдалану шарттарын бұзу ауыр салдарға себеп болса, ең аз жалақының елу есесінен жүз есесіне дейінгі мөлшерде айыпақы яки үш жылға дейін құлық түзету жұмыстары, яки алты айға дейін тұтқынға алу немесе

үш жылға дейін бас бостандығынан айырумен жазланады”.

Жоғарыдағы баптың “Су яки су қоймаларын пайдалану шарттарын



«Норма» сөзі латыншадан аударылғанда «ереже», «үлгі» мағынасын білдіреді.

Гипотеза – грекше сөз, елестету, пікірлеу деген мағынаны білдіреді.

Диспозиция – латын тілінен алынған сөз, баяндау деген мағынаны білдіреді.

Санкция – латын тілінен алынған, мәжбүри шара деген мағынаны білдіреді.

бұзу” бөлігі гипотезаға мысал бола алады. “Ауыр салдарға себеп болса” бөлімі диспозиция, ал «ең аз жалақының елу есесінен жүз есесіне дейін мөлшерде айыпақы яки үш жылға дейін құлық түзету жұмыстары, яки алты айға дейін тұтқынға алу, я болмаса үш жылға дейін бас бостандығынан айырумен жазланады” бөлімі санкцияға мысал бола алады.

Кейбір заң құжаттарында құқық нормасы құрамдық элементтен емес, 2 құрамдық элементтен құралған болуы да мүмкін. Мәселен, кез келген мемлекеттің Конституциясындағы баптар негізінен гипотеза мен диспозициядан құралған болады да, санкция элементіне дерлік тоқталмайды.

Өзбекстан Конституциясының 6-бабын алатын болсақ, онда Өзбекстан Республикасының астанасы – Ташкент қаласы болып тән алынған. Бұл бап құқық нормасына мысал бола алады және бұл бап тек қана диспозициядан ғана құралған.

Құқық нормасының төмендегі белгілері бар:

- мемлекеттің (халықтың) еріктілігін көрсетеді;
- мемлекет тарапынан нормативтік құжаттарда көрсетіледі;
- мемлекет тарапынан қорғауға алынады, қажет болған жағдайда мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етіледі;
- қоғам және мемлекет үшін ең маңызды болған әлеуметтік қарым-қатынастарды нығайтады.



Осындай құқық тармақтарына келтірген мысалдарың:

- 1) гипотеза, санкция бөлімдерінен құралған болсын;
- 2) тек қана гипотеза және диспозициядан құралған болсын;
- 3) үш суреттің әрқайсысына тиісті болсын;
- 4) тек қана 1- және 3-суреттерге тиісті болсын;
- 5) тек қана 2-суретке тиісті болсын.

Құқықтық нормаларға мысал ретінде халықаралық құқықтық құжаттарды да енгізуге болады. Өзбекстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері көптеген халықаралық құқықтық құжаттарға қосылды. Төменде күнделікті өмірімізге әсер ететін кейбір маңызды халықаралық құқықтық құжаттардың тізімін ұсынамыз:

- Адам құқықтары бүкіләлемдік декларациясы;
- Бала құқықтары туралы конвенция;
- Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық факт;
- Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық факт;
- Техникалық және кәсіптік білім алу бойынша конвенция;
- Даму құқы туралы декларация;
- Халықаралық мәдени ынтымақтастық принципі туралы декларация;
- Жұмысқа қабылдаудың минималды жасы туралы конвенция.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Азат болу үшін заңдардың құлына айналуға тура келеді.

(Цицерон Марк Туллий)

Шолу жаса!

Құқық нормасының негізгі қызметі – әлеуметтік қарым-қатынастарды тәртіпке салу.

Шығармашылық жұмыс

1. «Бахт банкінің» лауазымды тұлғалары кәсіпкер Г.Хамраевамен ауыз біріктіріп, «Чаққон» фермерлік шаруашылығының «Бахт банкіндегі» 2 миллион сум қаржыны 2014 жылғы 11 февраль күні Г.Хамраеваның есеп шотына жалған құжаттармен өткізген, яғни күндіз талан-тараж жасаған.

Қазір осы жағдай бойынша «Бахт банк» өкілдеріне ҚК-нің 167- бабындағы 2-бөлімінің «в», «г» пункттерімен қылмыстық іс қозғатылып, тергеу басталған.

- 1) Жоғарыда айтылған жағдайға құқықтық баға бер.
- 2) Бұл жағдайдағы қатысты құқықтық нормаларды қолдан.
- 3) Қолданылған құқықтық нормалардың гипотеза, диспозиция, санкция делінетін бөлімдерін ажыратып көрсет.

2. Шартты мемлекетіңде "орын алған" жоғарыдағы масалда берілгенге ұқсас шартты құқықбұзушылық жағдайын баянда. Бұл құқықбұзушылық жағдайы бойынша да жоғарыдағы айтылған тапсырмаларды орында

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Құқық нормасы ұғымын сипаттап бер.
2. Құқық нормасының қажеттігін негіздеп бер. Мұнда егер құқық нормасы болмаса қоғам қандай қиыншылықтарға душар болуы мүмкіндігіне назар аудар.
3. Құқық нормасының негізгі міндеті неден құралады?
4. Құқық нормасының құрамдық элементтерін санап бер.
5. Гипотеза деген не? Мысал келтір.
6. Диспозиция деген не? Мысал келтір.
7. Санкция деген не? Мысал келтір.
8. Кез келген құқық нормасында да бұл үш элемент бар ма? Мысал келтір. Құқық нормасының қандай белгілері бар?

18- тақырып

Құқық салалары



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Суреттерге қара. Бұл суреттерде бейнеленген адамдар да әр түрлі құқықтық қажеттілікке ие. Оларды айтып бер.
2. Бұл құқықтарды қамтамасыз ету үшін қабылданған заң құжаттарынан қайсысы туралы естігенсің?
3. 1-суреттегі оқушы мен 6-суреттегі фермер құқықтары арасында қандай ұқсастық және айырмашылықтар бар?
3 және 2-суреттегілердің ше, 4 және 2 - суреттердің ше?
4. 5-суретте бейнеленген табиғаттың да құқықтары бар ма?
Бұл құқықтар нелерде бейнеленуі мүмкін деп ойлайсың?

Кез келген қоғамда сол қоғам мүшелерінің құқық пен еріктілігін қамтамасыз ету үшін белгілі бір **құқық жүйесі** қажет. Бұл жүйе сан қилы, бірақ өзара берік байланысқан құқық нормаларының жиынтығынан құралған болады.



Құқық жүйесі — бұл қоғамда қалыптасқан құқықтық нормалардың біртұтас болмыс ретіндегі әрекеттенуі, құқық нормалары мен тармақтарының анық жүйелілікте, өзара байланыстылықта жайғасуы.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қай құқық нормасын қай объектіге қолдану қажеттілігін анықтау үшін оларды түрлерге бөлу керек. Құқық жүйесі, ең алдымен, құқық тармақтары (салалары) деп аталушы жеке тармақтарға бөлінеді. Мұнда, мемлекеттегі әлеуметтік қарым-қатынастардың әртүрлілігі ескеріледі. Осы қатынастар құқықтық тәртіпке салудың (басқарудың) предметін кұрайды. Ал құқықтық тәртіпке салу (басқару) тәсілі, құқықтың әлеуметтік қатынастарға ықпал етуге жәрдемдесетін жолдары, тәсілдері, өлшемдерінің жиынтығы болып табылады.

Әлеуметтік қарым-қатынастардың еңбек қатынастары, әлеуметтік қамтамасыз ету, қаржы және т.б. сияқты түрлері арнайы құқықтық нормалар арқылы ретке келтіріледі.

Өзбекстан Республикасы құқық жүйесі мына жоба арқылы бейнеленеді:



Осы құқық тармақтарынан кейбіреулерін сипаттайық:

— Конституциялық құқық саласы – бұл құқық тармағы құқық жүйесіндегі ең негізгі құқық саласы. Себебі мұнда құқықтың басты принциптері, мемлекеттің құқықтық бейнесі белгілеп беріледі. Конституциялық құқық тарапынан мемлекет, қоғам және жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастар тәртіпке салынады. Мұнда мемлекет егемендігі, мемлекеттің саяси, басқару түрі, әкімшілік-аумақтық құрылысы, мемлекет мекемелерінің құқықтық статусы, адамдардың негізгі құқығы және еріктілігі, қоғамның өзіне тән ерекшеліктері сияқты маңызды мәселелер нығайтылған.

— Еңбек құқығы саласы – кәсіпорындар, ұйымдар және олардың қызметкерлері арасындағы еңбек қарым-қатынастарын реттейді.

— Азаматтық құқық саласы – мүлікке байланысты және мүліктік емес қатынастар ретке келтіріледі.

— Отбасы құқығы саласы – жанұядағы, жанұя және некемен байланысты қарым-қатынастар ретке келтіріледі.

— Экологиялық құқық саласы – табиғатты қорғау барысында пайда болатын қарым-қатынастар ретке келтіріледі.

— Қылмыстық құқық саласы – қандай іс-әрекеттер қоғам үшін қауіпті екендігін, оларды жасағандар қалай жазалануы және бұл салада пайда болатын барша қарым-қатынастар ретке келтіріледі.

— Халықаралық құқық саласы – халықаралық қарым-қатынастар, мемлекеттер арасындағы байланыстар барысында пайда болатын қарым-қатынастар ретке келтіріледі.

Процессуалдық құқықтар соттардың қызметін тәртіпке салады және қай тармаққа тиісті құқықтық мәселелерді қарастырып отырғанына қарай жоғарыдағыдай келтірілген 3 түрге бөлінеді.

— Азаматтық-процессуалдық құқық нормалары соттардың азаматтық, жанұялық, еңбек, жермен байланысты және қаржылық қатынастар сияқты бірнеше салалардағы қызметін ретке келтіреді.

— Шаруашылық процессуалдық құқықта да жер, аграр, қаржылық, экологиялық салаларына тиісті қылмыстық қатынастарды соттар арқылы шешу көзделген. Шаруашылық процессуалдық құқықта шаруашылықтар аралық мүліктік дау-дамайларын шешу ескерілген.

— Қылмыстық процессуалдық құқық соттау, тергеу, прокуратура

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

мекемелерінің қылмыстық істерін тергеу және сотта көріп шығу қызметі ретке келтіріледі.

Жоғарыдағы тармақтар мемлекеттің ішкі құқық жүйесінде жатады. Бұдан басқа халықаралық құқық жүйесі де бар, бұл құқық жүйесінің нормалары мемлекеттер, халықаралық ұйымдар және басқа субъектілер арасындағы құқықтық қарым-қатынастарды реттейді.

Халықаралық құқық жүйесі төмендегі тармақтарды қамтиды: халықаралық ұйымдар құқы, халықаралық қауіпсіздік құқы, дипломатия және консулдық құқы, халықаралық теңіз құқы, тағы басқалар.

Құқықтық институттар – бұл өзара байланысқан, бір түрдегі әлеуметтік қатынастарды ретке келтіретін құқықтық нормалар тобы. Конституциялық құқық саласында президенттік, азаматтардың құқықтық және еркіндіктері институты, қылмыстық құқық саласында – жауапкершілік институты, жанұя құқында – неке институты және басқалар. Бұл құқық институттары құқық саласының ішкі құрамдық бөлігі, ол құқық саласын құрайды. Яғни құқық институттары құқық салаларының құрамдық бөлігі болып табылады.

Шолу жаса!

Құқық саласы (тармағы) құқықтық нормалар тарапынан ретке келтіретін қарым-қатынастар жинағы деуге болады.

Шығармашылық жұмыс

Ойыңдағы шартты мемлекетіңде:

- 1. Жеке тұлғаларың кірісуі мүмкін болған әлеуметтік қарым-қатынастарда құқықтың қайсы тармақтары қажет болуы мүмкіндігін бөліп көрсет.*
- 2. Егер олардың арасындағы құқықтық қатынастар сот арқылы шешілуіне тура келсе, қайсы процессуалдық құқық салаларына сүйенуіңе тура келуін айт.*
- 3. Егер жоғарыдағы жеке тұлғалардың орнында заңдық тұлғалар (ұйымдар) болса ше?*



Сөздерді дұрыс орналастырып, халықаралық құқықтық құжаттардың аттарын ата. Онда не баяндалған?

серіктес Азамат минимал декларация конвенция
 Ис құқық факт мәдени студия
 әлеует кәсіп бүкіләлем туралы және
 туралы Бала құқықтар білім Даму
 туралы және конвенция мәдени конвенция
 Адам бойынша экономика конвенция саяси
 халықаралық құқықтары жасы декларация техникалық
 туралы Халықаралық құқықтары туралы
 құқықтар және халықаралық қабылдау факт
 қағидалары туралы

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Құқық жүйесін салаларға бөлу не үшін қажет?
2. Құқықтық ретке келтіру предметі деген не?
3. Құқықтық ретке келтіру тәсілі деген не?
4. Құқықтық салалардың негізгі түрлерін санап бер.
5. Ең негізгі Конституциялық құқық саласын сипаттап бер.
6. Азаматтық құқықтық саласын қысқаша сипаттап бер.
7. Егер қылмыстық құқық саласы болмағанда қоғамда қандай жағдай туындайтын еді?
8. Процессуалдық құқықтық салалар арқылы қандай қызмет ретке келтіріледі?
9. Азаматтық және шаруашылық процессуалдық-құқықтық салаларының негізгі айырмашылықтары неде?
10. Қылмыстық процессуалдық-құқықтық саласы қандай міндеттерді орындайды?
11. Құқық институттарына мысал келтір.
12. Халықаралық құқықтың құрамдық салаларына мысалдар келтір.

19- тақырып

Құқықтық қатынастар



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. 1-суреттегі Ішкі істер қызметкері балаларға жол қозғалысы ережелерін бұзғаны үшін ескерту беріп тұр, олардың ереже бойынша жүруін талап етуде. Ойлап көр, бұл жағдайда құқық нормалары бұзылып жатыр ма әлде жоқ па?
2. 2-суреттегі сатушы мен сатып алушы арасындағы алу-сату қатынастарының құқыққа байланысы бар ма әлде жоқ па? Олардың арасындағы қатынасты құқықтық қатынас деуге болады ма? Сұраққа жауап беруде құқық және құқықтық нормалар туралы білгендеріңді есіңе түсір, логикалық пірлеуге әрекет ет.
3. 4-суреттегі жас балалар өз құқықтарын тәуелсіз пайдалануы мүмкін бе? Жауабыңды дәлелде.
4. 3- суреттегі балалар өз құқықтарын тәуелсіз пайдалана алады ма? Жауабыңды дәлелде.

Құқық нормаларымен ретке келтірілетін әлеуметтік қарым-қатынастар құқықтық қатынастар делінеді. Олардың пайда болуы үшін заңдық факт – оқиғаның (мәселен, адамның туылуы яки өлімі, өрт) яки қимыл-әрекеттің (мәселен, құқықбұзушылық) пайда болуы қажет болады.



Кейбір жеке тұлғалар арасында пайда болатын және құқық нормаларымен ретке келтірілетін әлеуметтік қарым-қатынас құқықтық қарым-қатынас делінеді.

Әлеуметтік қатынастар қоғамның материалдық және рухани өмірінде болатын қатынастар болғандықтан осы әлеуметтік қатынастарды құқықтық мазмұнмен сәйкестендіріп толтырылады. Мысалы, жеке және заңды тұлғалардың кәсіпкерлік қызметі кезінде табиғатқа деген материалдық байланыстары экологиялық құқық тарапынан, экономикалық байланыстар кей жағдайда заңды мүлік құқы немесе кәсіпкерлікке қатыста құқықтық нормалар арқылы, ал саяси қатынастар Конституция арқылы реттеледі.

Ұлттық, діни, жанұялық және мемлекетаралық қатынастар сияқты әлеуметтік қатынастар да құқық арқылы реттеледі.

Құқықтық қатынас, құрылысына қарай **объект, субъект** сияқты элементтерді қамтиды.

Мысалы, Раушан дүкеннен жалпы дәптер және түсті қалам сатып алмақшы болды. Мұндағы жалпы дәптер мен түсті қалам құқықты қатынастың объекті боп есептеледі. Ал Раушан құқықтық қатынастың субъекті болады.

Құқықтық қарым-қатынастың тағы да бір құрамдық элементі бұл құқықтық қатынастың мазмұны болып саналады.

Мазмұн өз кезегінде субъективтік құқық және заңдық міндетті қамтиды және құқықтық қатынас субъектілерінің өз құқық және міндеттерін іске асыру бойынша нақты әрекеттерді білдіреді. Мәселен: дүкенде шай сатып алу кезіндегі құқықтық қарым-қатынас мазмұны – бұл сатушының шайды беруі және сатып алушының ақша төлеуі болып, мұнда сатушы шай беру арқылы өз міндетін орындады және ақша алу құқына ие болды және керісінше, сатып алушы шайды сатып алу арқылы өзінің шай алуға болған құқынан пайдалануды және ақша беру міндетіне ие болды.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Демек, құқықтық қарым-қатынастардың элементтері 4-еу екен: **объект, субъект, субъективтік құқық және заңдық міндет.**

Құқықтық қарым-қатынастар субъектілер арасындағы қатынастардың заңдық көрінісі болып табылады, оның көмегінде мемлекет және заң талаптары бойынша әлеуметтік қатынас қатысушыларының мінез-құлықтарын белгілеп береді.

Құқықтық қатынастарда қатысушылар, яғни субъектілер **құқық қабілетіне және қолдану қабілетіне** ие болуы талап етіледі.



Құқықтық қарым-қатынас – оның қатысушылары арасындағы құқықтық (заңдық) байланыстар болып, олардың өзара құқық және міндеттерінде көрінеді.

Жаңа дүниеге келген сәби де әр түрлі құқықтарға, мәселен, медициналық жәрдем алу, тұрғын мекенге, өз есіміне, фамилиясына ие болу құқықтарына ие. Ақыл-есі нашар және рухани аурулар да құқықтық қабілетке ие. Олар да өмір сүру, емделу, жәрдемақы алу, мүлік иесі болу құқына ие. Кей кезде әлі туылмаған бала да құқықтық қабілетке ие болады. Ол мұрагер бола алады.



Құқықтық қарым-қатынас қатысушыларының әрекеті неге бағытталған болса, сол нәрсе **құқықты қатынастардың объекті** болып саналады.

Құқықтық қарым-қатынастардың қатысушылары яғни құқық және міндет иелері **құқықтық қатынастарының субъектілері** саналады.

Құқықтық қабілеті, негізінен, адамның туылысымен пайда болады және қаза табуымен аяқталады.

Қолдану қабілеті өз әрекеттері негізінде құқықтарды іске асыру және заңдық міндеттерді орындай алу мүмкіндігі боп табылады.

Қолдану қабілеті жас және рухани денсаулыққа байланысты. Өзбекстан заңдары бойынша, толық қолдану қабілеті азамат 18 жасқа толғаннан соң басталады. Бірақ бұл ережеде ерекшеліктер де бар. Мәселен, адам қылмысты жауапкершілікке 16 жастан, кейбір қылмыстар үшін 14 жастан тартылуы мүмкін. Басқа бір мысал: Жанұя кодексі кей жағдайларда 18 жасқа толмай жатып некеден өтуге рұқсат береді. Мұндай азамат некеден өткен мерзімнен бастап толық қолдану

қабілетіне ие болады.

Құқық қоры үкімет жігерін белгілі құқықтық - нормативтік құжаттар, заң актілерінде көрсету, баяндау әдісі және формасы Құқықтану ғылымында құқық қорларының төмендегі формасы енгізілген:

Құқықтық әдет деп қоғам мүшелері тарапынан ұзақ уақыт қолданылуы, тұрақты қайталануы нәтижесінде қоғам тарапынан қабылданған мінез-құлық нормасына айналған және мемлекет тарапынан бекітілген ережені айтады. Құқықтық әдет көне дәуірлерде негізгі құқықтық қайнар көз болып саналған. Қазіргі күнде де кей елдерде бар. Мәселен, Ұлыбритания.

Заңдық прецедент соттың жалпы мәнге ие болған анық бір іс бойынша қаулысы болып табылады. Заңдық прецеденттің өзіне тән жақтары, ол қабылданған соң, сол мәселе бойынша жалпы мәжбүри ережеге айналады. Құқықтық прецедент кейбір мемлекеттерде, мәселен, Ұлыбритания, АҚШ, Канада және Австралияда құқықтық қайнар көзі боп есептеледі. Бірақ Өзбекстан Республикасының құқықтық жүйесінде қолданылмайды.

Нормативтік-құқықтық құжат – қазіргі күнде ең маңызды болған құқықтың қайнар көзі: Нормативтік-құқықтық акт өкілетті мемлекет мекемесінің белгіленген тәртіпте қабылдаған заңдық құқықтық құжаты болып, жалпы мәжбүри мінез-құлық ережелерін қамтиды.



Заңдылық бұл – өкілетті мемлекет мекемелерінің заң шығару қызметі және әрбір өкілетті мемлекет мекемесінің қатаң белгіленген құқықтық-нормативтік құжаттарды шығару құқына ие екендігі болып саналады.

Нормативтік-құқықтық құжаттардың төмендегі түрлері бар:

1. Заң, соның ішінде Негізгі Заң боп есептелген – Конституция. Олар жалпыхалықтық дауыс беру жолымен яки парламент тарапынан қабылданады;
2. Жарлық – мемлекет басшысының нормативтік-құқықтық құжаты;
3. Үкімет қаулылары және үкімдері;
4. Министрліктер және басқа мемлекеттік кеңселердің бұйрық

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

пен нұсқаулары;

5. Жергілікті атқару органдарының қаулылары.

Халықаралық келісім-шарт халықаралық құқықтың екі немесе бірнеше субъекті тарапынан қабылданған бітім болып, құқық және міндеттерді белгілеуші, өзгертуші яки жоққа шығарушы құжат боп саналады.

Халықаралық келісім-шарт және басқа халықаралық нормативтік-

Шолу жаса!

Мемлекеттің құқық шығармашылығы қызметінің нәтижесінде заң шығарушы мекеменің еркі орындалуы мәжбүри болған белгілі құқықтық құжат пайда болады.

Шығармашылық жұмыс

Ойыңдағы шартты мемлекетіңде пайда болуы мүмкін болған құқықтық жағдайларға 4 мысал келтір. Бұл жағдайларда:

- 1) Қандай тұлғалар қандай құқықтық қарым-қатынастарға еніп бара жатқанын көрсет.
- 2) Бұл құқықтық қарым-қатынастардың объектілерін және субъектілерін айырып бер.
- 3) Құқықтық қарым-қатынастар субъектілерінің құқықтық және қолдану қабілеттері жөнінде не дей аласың?
- 4) Жоғарыдағы жағдайларды пайдаланып жасаған нормативтік-құқықтық құжаттарың сол жағдайларды шешетін болсын.

Пысықтау және қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар

1. Құқықтық қатынастар дегенде нені түсінесің? Мысалдар келтір.
2. Құқықтық қатынастар объекті деген не? Субъекті деген ше? Мысалдар келтір.
3. Құқықтық қабілет және қолдану қабілеті арасында қандай айырмашылық бар?
4. Құқықтық әдет деген не? Құқықтық прецедент ше?
5. Жалпы мәжбүри мінез-құлық нормаларын қамтитын құжаттар қалай аталады? Олар не үшін керек?
6. Жалпы міндетті мінез-құлық нормаларды өз ішіне алатын құжаттарды қалай атауға болады? Олар не үшін керек?

20- тақырып**Өзбекстан Республикасы заңының дереккөздері**

1 Өзбекстан Республикасының «Өзбекстан Республикасының кейбір заң құжаттарына экономикалық қатынастар және кәсіпкерлікті дамытуға қаратылған өзгерту мен қосымшалар енгізу туралы» заңынан: Заңға сәйкес Өзбекстан Республикасының «Банк және банк қызметі туралы» (25.05.2000 ж.), «Микроқаржылау туралы» (15.09.2016 ж.), «Микронесие ұйымдары туралы» (20.09.2006 ж.) заңдарына, Өзбекстан Республикасының Кеден кодексіне (20.01.2016 ж.) қажетті өзгерту мен қосымшалар енгізілген.

«Халқ сузи», 04.10.2018 ж.

2 Өзбекстан Республикасы Президентінің "Мемлекеттік органдар және ұйымдарында еңбек тәртібін одан әрі нығайту іс-шаралары туралы" қаулысынан: Өзбекстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 9 августегі «Еңбек тәртібі кеңсеаралық жалғыз электронды жүйені енгізу іс-шаралары туралы» Ф-5017 санды жарлығына сәйкес министрліктер, кеңселер, жергілікті атқарушы органдар мен тағы басқа да ұйымдардың «Ijro.gov.uz» атқарушы тәртібі кеңсеаралық жалғыз электронды жүйесіне қосылуы қамтамасыз етілді.

«Халқ сузи», 06.10.2018 ж.

3 Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің «Жол қозғалысы қауіпсіздігі саласындағы құқықбұзушылықтарға қарсы күресудің нәтижелілігін арттыруға қатысты қосымша іс-шаралар туралы» қаулысы қабылданды.

«Халқ сузи» (Online), 23.05.2019 ж.

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Жоғарыдағы үзінділерде келтірілген Құқықтық-нормативтік құжаттарды бөліп көрсет.
2. 1-үзіндідегі заң жобасы қайта талқыланып жатқанына себеп не деп ойлайсың?
3. Келтірілген құқықтық-нормативтік құжаттардың қоғамымыз өмірі үшін қаншалықты қажет екенін негізден беруге әрекет жаса.

4. Бұл Заң, Жарлық және Қаулыларды орындау жер-жерде іске асырылуын ескере отырып, оларды орындау үшін мемлекеттің жергілікті мекемелері тағы да қандай құжаттар дайындауы керектігін жобалап көр.

Зандар және зандылық құжаттар, ең алдымен, әлеуметтік қарым-қатынастарды ретке келтіріп тұратын негізгі өлшемдер. Соның үшін де Өзбекстан Республикасының құқықтық қорларын зерттеуде бірінші болып заңдардан бастау қисыны жағынан тура келетін еді.

Бірақ, Өзбекстан Республикасы заңдылығы бойынша заңның мемлекет ішіндегі және халықаралық ережелер арасында айырмашылық болған кезде, халықаралық келісім-шарт яки бітімдер үстем боп есептеледі.

Сондықтан да Өзбекстанның құқықтық қорларын зерттеуді халықаралық құқық құжаттарынан бастауымыз табиғи.

Халықаралық құқықтың жалпы тән алған принциптері мен нормалары және Өзбекстан Республикасының халықаралық келісім-шарттары Өзбекстанның ең бірінші құқықтық қорлары болып табылады.

Халықаралық құқықтың жалпы тән алынған принциптері мен нормалары – халықаралық құқықтың негізгі ережелері болады, оларды халықаралық құқықтың барша субъектілері тән алған және орындауға мәжбүр. Мемлекет егемендігін құрметтеу, зорлық-зомбылық жасамау, мемлекеттік аумақтық тұтастығын тән алу, қарама-қайшылықтарды бейбіт жолмен шешу, ішкі істерге араласпауы, халықтардың тең құқықтығы, адамның құқық және еріктілігін құрмет ету, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық, халықаралық құқық бойынша міндеттерді орындау осылардың қатарына жатады.

1995 жылы "Өзбекстан Республикасының халықаралық келісім-шарттары туралы" заңы қабылданды.

Халықаралық келісім-шарт – халықаралық құқықтың екі яки одан астам субъекті қабылдаған бітім болып табылады. Ол екі жақтың құқық және міндеттемелерін белгілейтін, өзгертетін яки жоққа шығаратын құжат саналады. Өзбекстан Республикасы саяси, экономикалық, құқықтық және арнаулы мәселелер бойынша бірнеше мың келісім-шарт жасаған.

Өзбекстан Республикасы заңдары мына топтарға бөлінді:

- 1) Негізгі заң – Конституция;
- 2) конституциялық заң;
- 3) заң.
- 4) Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы және заңдары.

Өзбекстан Республикасы Конституциясы мемлекет әкімшілігінің ұйымдастырылуын белгілейді, конституциялық жүйе негіздерін, адамдар мен азаматтардың құқық және еріктілігін нығайтады. Конституция іс жүзіндегі заңдар үшін заңдық негіз болып табылады. Конституция ережелері басқа нормативтік құжаттарда дамытылады және айқындастырылады. Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстан Республикасы құрамында өз Конституциясына ие болып, оның ережелері Өзбекстан Конституциясына қайшы келмейді атап өту керек.

Конституциялық заңдар – Конституцияға өзгерістер және қосымшалар енгізуші заңдар. Ол үшін Олий Мажлисте қарапайым заңдарға қарағанда оларды қабылдаудың күрделі тәртіп-ережелері белгіленген. Олар парламент мүшелері жалпы құрамының 2/3 бөлігімен қабылданады.

Заңдар, сонымен қатар, кодекстендірілген және енгізілген заңдарға бөлінеді. Кодекстендірілген заңдарға кодекстер кіреді. Кодекс – қисынды жүйелендіру ерекшелігіне ие заң болып, өзінде әлеуметтік қарым-қатынастардың белгілі бір саласын толық ретке келтіретін нормаларды біріктіреді. Мәселен, Азаматтық кодексі, Қылмыстық кодексі, Еңбек кодексі, Салық кодексі, Кеден кодексі және т.б.

Қарақалпақстан Республикасы заңдары Қарақалпақстанның аумағында атқарылуы шарт.

Заң мерзімі бойынша төмендегі тәртіпте күшке енеді:

- 1) ресми жарияланғаннан он күн өткен соң;
- 2) заңда яки арнаулы құжатта көрсетілген уақыттан бастап.

Заң уақыт бойынша төмендегі тәртіпте күшін жоғалтады:

- 1) заңның өзінде көрсетілген мерзім аяқталған болса;
- 2) осы заң жарамсыз деп жариялануының нәтижесінде.

Заңның артқа қайту күші іс жүзінде кем қолданылады. Өзбекстанда қылмыстық яки әкімшілік жауапкершілікті жеңілдетуші заңдар артқа қайту күшіне ие.

Қарақалпақстан Республикасының заңдары оның аумағында ғана іске асады.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Заң жеке адамдарға қатысты қолданылады, яғни заңдар осы аумақтағы барлық субъектілер, яғни азаматтар, заңдық тұлғалар, мемлекет мекемелері, кәсіпорындар, кеңселер және ұйымдар үшін міндетті болып саналады.

Бірақ ерекшеліктер де бар. Мәселен, «Сайлаулар туралы» заңдардың талаптары тек Өзбекстан азаматтарына ғана тиісті.



Заң заманында қолданылады, яғни белгілі мерзімде жұмыс істейді. Бұл мерзім заңда көрсетілген күннен басталады.

Заң белгілі жерде қызмет етеді. Яғни, заңдарға мемлекеттің барлық аумағында мойынсұнылады.

Өзбекстан Республикасы Президенті мемлекет басшысы ретінде жарлықтар, қаулылар және үкімдер шығарады. Олар Өзбекстан Республикасының Конституциясы және заңдарына қайшы келмеуі керек.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің қаулылары шаруашылық және әлеуметтік өмірде маңызды мәселелері бойынша қабылданады. Олар құқық қорлары болып саналады.

Кей жағдайларда атқарушы әкімшілік мекемелерінің құжаттары осы мекемелері жүйесінен тыс әлеуметтік қатынастарды ретке келтіреді. Мұндай өкілеттер Қаржы министрлігі, Заң Министрлігі, Орталық банк және басқа ұйымдардың қызметінде көрінеді.



Заңдылық құжаттары заңдар негізінде қабылданады:

- 1) Президент жарлықтары;
- 2) Үкімет қаулылары;
- 3) Басқа атқару мекемелерінің нормативтік құжаттары;

Өзбекстанда министрліктер және ұйымдардың, азаматтардың құқықтары және заңды мүдделеріне тиісті нормативтік құжаттарды белгілеу мемлекеттік жүйесі енгізілген. Бұл міндет Өзбекстан Республикасы Заң министрлігінің міндетіне жүктетілген.

Шолу жаса!

Зандар және басқа нормативтік құжаттар арасында Өзбекстан Республикасының Конституциясы негізгі орын алады. Конституция іс жүзіндегі заңдар үшін заңдық негіз болып табылады.

Шығармашылық жұмыс

Ойыңдағы шартты мемлекетіңде болған құқықтық-нормативтік құжаттарды Өзбекстан Республикасы құқық қорларымен салыстырып көр.

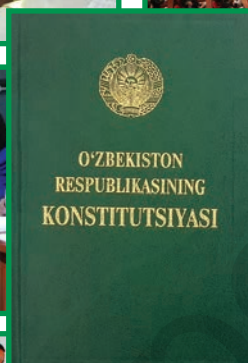
- 1) *Мұны мәселен, Конституция мысалында қарастыруға болады. Сенің ойыңдағы құқықтық нормативтік құжаттардың аттары Өзбекстан Республикасы құқық қорларының аттарынан қандай айырмашылығы бар?*
- 2) *Қайсы құжаттардың мәтіні осылайша біркелкі, қайсыларының айырмашылығы болуы мүмкін?*
- 3) *Өзбекстан Республикасы құқықтық қорларын өзгерткен соң сен өзіңнің шартты мемлекетіңнің қорларын қалай өзгерткен болар едің?*

Пысықтау мен қайталауға арналған сұрақ және тапсырмалар

1. Өзбекстанда құқықтың қорлары нелерден құралған?
2. Халықаралық құқық қорлары нелерді қамтиды? Олар неге керек?
3. Өзбекстан Республикасы заңдары қандай негізгі топтарға бөлінеді?
4. Өзбекстан Республикасы Конституциясының қандай айрықша мәні бар? Оның себебі не?
5. Конституциялық заңдар және қарапайым заңдар арасында қандай ұқсастық және айырмашылықтар бар?
6. Қарақалпақстан Республикасының заңдары қай аумақта іске асады?
7. Заң қайсы мерзімнен бастап күшке енеді және қандай жағдайларда өз күшін жоя?
8. Заңсол уақытта және аумақта іске асады дегенді сен қалай түсінесің?
9. Барлық заңдар да Өзбекстан аумағындағы барша жеке тұлғалар үшін міндетті ме? Заңнан тыс ерекшеліктерге мысал келтір.
10. Сен заң асты құжаттары дегенде нелерді түсінесің? Оларға мысалдар келтір.

21- тақырып

Құқықтық сана мен құқықтық мәдениет



Қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру заң үстемдігін қамтамасыз ету және заңдылықты нығайтудың ең маңызды шарттарының бірі саналады.

Шавкат Мирзияев

Белсенділікті арттырушы сұрақтар мен тапсырмалар

1. Біздің тыныш және бейбіт өмір сүруімізді, білім алуымызды, бойымыздағы қабілетімізді дамытуға жағдай жарату және оны кепілдеуде мемлекетіміздің заңдылығының қандай маңызы бар?

2. Бұл заңдылықты тұрақты дамытып отыруға қандай сұраныс бар деп ойлайсың?
3. Сен күнделікті өміріңде пайдаланып жатқан құқық және еркіндіктерге мысал келтіре аласың ба?
4. Жоғарыдағы пікірлерге шолу жаса.

Елімізде құқықтық демократиялық мемлекет құру және азаматтық қоғамды қалыптастыру үдерісіндегі жетістіктер тұрғындардың, әрбір азаматтың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің дәрежесіне байланысты. Себебі бұл бойынша жасалынып жатқан барлық жұмыстар адам үшін және бұл жұмыстарды атқарып жатқандар да адамдар.

Ендеше, құқықтық мәдениет деген не? Бұл сұраққа жауап беру және құқықтық мәдениет түсінігінің мән-мазмұнын терең түсіну үшін біз, алдымен құқықтық сана түсінігіне тоқталуымыз керек. Құқықтық сана адамның білімі мен рухани дәрежесіне сүйеніп қоғамда мойынсұнылып жатқан құқықтық талаптар мен нормалардың мазмұнын түсіну және мәнін аңғару.

Демек қоғам мүшелерінің құқықтық санасы жоғары болуы үшін олар білім мен жоғары руханиятқа ие болуы керек. Құқықтық сананың жоғары болуы тұлғаның азаматтық қоғамның толыққанды мүшесі және құқықтық демократиялық мемлекеттің құқықтық азаматы болуы үшін аздық етеді. Ол үшін адам құқықтық тұрғыдан мәдениетті болуы керек.

Тұлғаның **құқықтық мәдениеті** дегенде азаматтың өз құқын құқықтық санаға сүйене отырып басқалардың мүддесіне қайшы келмейтіндей етіп жүзеге асыру түсініледі.

Мұндай мәдениетті қалыптастыру үшін тұлға:

- өз құқықтық білімін тұрақты жетілдіріп отыруы;
- қолданыстағы заңды құжаттарымен таныс болуы;
- құқықтық қызметте бабаларымыздан мұра болып келген әлеуметтік ережелерді ескере алуы;
- билік органдарының функциялары мен міндеттерін білуі және олармен өзара қатынастарға кіре алуы;
- құқықтық-тәртіп саласының қоғамдағы орнын дұрыс

пайымдау және олардың міндеттерін дұрыс түсінуі қажет;

Жоғары құқықтық мәдениетке ие адамды тәрбиелеу қандай ұралдар арқылы жүзеге асырылады, адамның құқықтық мәдениетіне қандай факторлар әсер ете алады деген сияқты сұрақтарға жауап құқықтық білім және ағартуды күшейту, құқықтық насихатты одан әрі жақсартудың астарында жатыр.

2019 жылдың 9 январында Президентіміз «Қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру жүйесін түбегейлі жетілдіру туралы» жарлыққа қол қойды.

Онда әрбір адам елімізде жасап жатқаннан соң оның мүддесі осы қоғамның басқа мүшелері тарапынан құрметтелуіне қол жеткізу керек екені айтылған. Қазір бұлай емес. Себебі бұлай болуы үшін тұрғынның құқықтық санасы мен құқықтық мәдениеті жоғары дәрежеде болуы талап етіледі. Өкінішке орай, азаматтардың құқықтық сауаттылық дәрежесі жоғары болуы керек. Өкінішке орай азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға, олардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін жоғары дәрежеге көтеруге кедергі жасайтын бірқатар ділгірліктер мен кемшіліктердің бар екені де жарлықта айтылған.

Жарлықта азаматтардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін арттыру бойынша істердің жүйелі және тұрақты жүргізілуі жолға қойылмағаны айтылады. Тұрғындардың, бірінші орында жастардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін арттыру мақсатында жүзеге асырылуы қажет міндеттер жарлықта белгілеп берілген. Атап айтқанда: қоғамда заңдарға құрметпен қарау рухын қалыптастыру; мектепке дейінгі жүйеден бастап, тұрғындардың барлық бөліктеріне құқықтық сана мен борыш, адалдық пен пәктік түсініктерін бала кезінен бастап сіндіру, мемлекетке қатыстылық, отансүйгіштік сезімін күшейту бойынша іс-шараларды жүзеге асыру. Мемлекеттік органдар, қоғам және азаматтық қоғам институттары ынтымақтастықта қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру бойынша жүзеге асырылуы қажет істер де жарлықта белгіленген.

Жарлықта кең ауқымды құқықтық насихат шараларын ұйымдастыру мемлекеттік органдар мен ұйымдардың үстем міндеті екені айтылған.

Қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру «тұлға — махалла — білім беретін мекеме — ұйым — қоғам» қағидалары бойынша жүйелі және үздіксіз ұйымдастырылуы да жарлықта белгіленген.

Жарлыққа сәйкес: Қоғамда құқықтық мәдениетті арттыру концепциясы мен осы Концепцияны 2019 жылы нәтижелі жүзеге асыру бойынша «Жол картасы» да бекітілген.

Қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру саласында үйлестіруші мемлекеттік орган етіп Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі белгіленген.

Жарлықта Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру бойынша бірқатар іс-шараларды жүзеге асыру, атқарушылардың қызметін сәйкестендіру, қажетті ұсыныстарды дайындау, қажетті пікірлерді жасау бойынша қосымша міндеттер жүктелген.

Жарлықта Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігінің Өзбекстан Республикасының ұлттық құқықтық интернет порталын жарату, Advice.uz құқықтық ақпарат жүйесін жарату, жалпы білім беретін мектептер мен академиялық лицейлерде құқықтық білімдерге қатысты оқу-жаттығулардың көлемін одан әрі кеңейту құқықтық қолданбаларды жарату және тұрғындарға тарату, «Құқықтық насихат істерінің үздігі» төсбелгісін жарату туралы ұсыныстар мақұлданған.

Жарлықта Өзбекстан Республикасы Мектепке дейінгі тәлім-тәрбие беру, Халыққа білім беру, Жоғары және орта арнаулы білім беру министрліктері Әділет министрлігімен бірге тәрбиеленушілердің, оқушылар мен студенттердің құқықтық сауаттылығын арттыруға қаратылған механизмдер енгізу барысындағы іс-шаралар да белгіленген.

Қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру жалпыхалықтық іс, жалпыұлттық міндет екенін ескеріп Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті, бірқатар министрліктер мен комитеттер, мемлекеттік және шаруашылық басқару органдары, жергілікті мемлекеттік билік органдары, агенттіктер, Өзбекстан ұлттық телерадиокомпаниясы, басқа ұйымдар мен мекемелер кәсіпорындарға жарлықта белгіленген міндеттерді, Концепция және «Жол картасынан» туындайтын мәселелерді орындау бойынша мерзімді тапсырмаларды жазған.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Құқықтық білім, тәрбие, насихат, үгіт барысындағы мемлекет тарапынан жаратылған жағдайларды тиімді пайдалану және өз құқының санасын көтеріп, құқықтық мәдениетін қалыптастыру еліміздің әрбір азаматының борышы.

Шолу жаса!

Қоғамның демократиялық бағытымен жедел дамуы және бұл бойынша жүзеге асырылып жатқан реформалардың жетістігі, көптұрғыдан адамдардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетіне байланысты. Жоғары құқықтық мәдениет — демократиялық қоғамның тірегі және құқықтық жүйенің жетілген көрсеткіші.

Шығармашылық жұмыс

Сенің құқықтық мәдениетіңді арттыруға қызмет ететін факторлардың тізімін дәптеріңе жаз.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Құқықтық сана деген не?
2. Құқықтық мәдениет дегенде нені түсінесің? Оның адам өмірінде қандай маңызы бар?
3. Құқықтық мәдениетті қалыптастыруда Конституциямыздың рөлі қандай?
4. Құқықтық мәдениетті арттыруда маңызды саналған тағы қандай құқықтық құжаттарды білесің?
5. «Қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру жүйесін түбегейлі жетілдіру туралы» Президент жарлығында қандай мәселелер келтірілген?
6. Жарлықта қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру бойынша кімдерге, қандай міндеттер жүктелген?
7. Жарлықта сәйкес қандай іс-шараларды жүзеге асыру көзделген?
8. Жарлықта айтылған Концепция және «Жол картасы» не туралы?
9. Жарлықтың маңызы туралы не айта аласың?

Тарау бойынша жалпы қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар

1. Құқық деген не? Біз «адамның құқығы» дегенде нені түсінеміз?
2. Объективтік, субъективтік құқықтардың айырмашылықтарын айт.
3. Құқықтың негізгі функцияларын санап бер және оларды сипатта.
4. Құлық пен құқықтың негізгі айырмашылықтарын атап бер.
5. Құқық нормасы деген не?
6. Құқық нормаларының құрамдық бөліктерін санап бер. Мысалдар келтір.
7. Құқықтық норманың белгілерін айтып бер.
8. Құқық жүйесі деген не?
9. Құқық жүйесі қалай бөлінеді?
10. Ішкі және сыртқы құқық тармақтарына нелер енеді?
11. Құқықтық қатынастар және олардың қатысушылары жөнінде нелерді білесің?
12. Өзбекстан Республикасының қандай құқықтық қорлары бар?
13. Өзбекстан Республикасы Конституциясының құқықтық қорлары ретінде мәніне түсінік бер.
14. Өзбекстан Республикасы заңдары қалай бекітіледі?
15. Заң асты құжаттар деген не?

Атауларға сәйкес анықтамаларды белгіле..

1. Құқық жүйесі

2. Құқық

3. Құлық

4. Құқық нормалары

5. Құқықтық қарым-қатынас

а) мемлекет тарапынан орнатылған, жалпымәжбүри мінез-құлық ережелері.

б) адамның қоғамдағы мінез-құлқын ретке келтіретін талап және ережелер жиынтығы.

в) қоғамдағы құқық нормалары және салаларының жиынтығы.

г) мемлекет орнатқан және оның тарапынан қорғалатын баршаға міндетті мінез-құлық ережелерінің жүйесі.

д) оның қатысушылары арасындағы заңдық байланыстар, олардың өзара құқық және міндеттемелерінде көрінеді.

Тарау бойынша үлгі тесттер

1. Құқық дегеніміз — ...

- а) мемлекет орнатып, қорғайтын, жалпыға бірдей жауапкершілік;
- б) мемлекеттің жәрдемімен өзінен-өзі қалыптасады;
- в) әлеуметтік қатынастар тобы (сүйіспеншілік, достық, мейірбандық);
- г) ұлттық құндылықтарды негіз тұтқан, мемлекет жағынан орнатылған, жалпыға бірдей міндетті мінез-құлық ережелері.

2. Кәсіпорындар, ұйымдар және олардың қызметкерлері арасындағы еңбек қатынастарын тәртіпке салатын құқық саласын көрсетіңдер.

- а) Әкімшілік құқық; б) Конституциялық құқық; в) Еңбек құқығы; г) Азаматтық құқық.

3. Тек құқыққа ғана жататын белгіні көрсет.

- а) Азаматтар келісім негізінде жасайды;
- б) Мейрамдар мен әдет-ғұрыптарды тәртіпке салады; в) Жалпыға бірдей міндетті болады;
- г) Мінез-құлық ережелерін, ұттық құндылықтарды қамтиды.

4. Ақылақ қалайша жарыққа шыққан?

- а) Оны қоғам мүшелері орнатқан;
- б) Оны мемлекет орнатқан;
- в) Құқық және мемлекет бірге пайда болған;
- г) Мемлекеттік аппараттың құрамында пайда болған.

5. Ақылақ нормаларына қатысты түсініктерді табыңдар.

- а) Жақсылық, ұждан, заң, норма;
- б) Бақыт, борыш, мемлекет, заң, қылмыс пен жаза;
- в) Жақсылық, ұждан, бақыт, борыш, әділет, сүйіспеншілік;
- г) Жақсылық, әділет, заң, жаза.

6. Тек құқыққа ғана тән белгіні көрсетіңдер.

- а) Шарт негізінде азаматтар жағынан жаратылады;
- б) Мейрам-мерекелер мен әдет-ғұрыптарды тәртіпке салады;
- в) Жалпыға міндетті болады;
- г) Ақылақ пен әдеп ережелердің, ұлттық құндылықтарды қамтиды.

7. Құқықтық сана адамның өз білім және рухани дәрежесіне сүйене отырып қоғамда қолданыстағы .

... мазмұнын түсіну және мәнін аңғару.

- а) құқықтық талап және нормалардың;
- б) заңдардың;
- в) әдеп ережелерінің;
- г) Конституция және заңдардың.

8. Тұлғаның құқықтық мәдениеті дегенде азаматтың өз құқықтарын құқықтық санаға сүйене отырып ... түрде жүзеге асыру түсініледі.

- а) заң талаптарына қайшы келмейтін;
- б) өзгелердің мүддесіне қайшы келмейтін;
- в) өз талабын қанағаттандыруда ақылақ ережелеріне мойынсұнған;
- г) Конституция баптарына мойынсұнған.

9. Өзбекстан Республикасының Президенті Шавкат Мирзияевтың «Қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру жүйесін түбегейлі жетілдіру туралы» жарлығында қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру ... қағидасы бойынша жүйелі және үздіксіз ұйымдастырылуы белгіленген.

- а) «тұлға — қоғам — мемлекет»;
- б) «мемлекеттік органдар — беймемлекеттік бейкоммерциялық ұйымдар — жекеменшік кәсіпорындар»;
- в) «тұлға — жанұя — махалла — білім беретін мекеме — ұйым — қоғам»;
- г) «мектепке дейінгі тәлім-тәрбие мекемесі — жалпы орта білім беретін мектептер — лицей және колледждер — жоғары оқу орындары».

10. Өзбекстан Республикасы Президентінің жарлығына сәйкес қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру саласында үйлестіруші мемлекеттік орган деп ... белгіленген.

- а) Өзбекстан Республикасының Бас прокуратурасы;
- б) Өзбекстан Республикасының Ішкі істер министрлігі;
- в) Өзбекстан Республикасының Халыққа білім беру министрлігі;
- г) Өзбекстан Республикасының Әділет министрлігі.

Қоғамымызда “Заң және әділет – үстем, қылмыс — жазасыз емес” деген принципті қалыптастыру үшін бар күш және мүмкіндігімізді жұмылдырамыз.

Шавкат Мирзияев

V ТАРАУ

ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢДЫ ЖАУАПКЕРЛІК



*Құқықбұзушылық
Заңды жауапкерлік*

Құқықты қорғайтын мемлекеттік органдар

Әділет министрлігі

Адвокатура және нотариалдық кеңселер

*Қарулы Күштер және жастарды әскери отансүйгіштік
рухында тәрбиелеу*



22- тақырып**Құқықбұзушылық**

Ташкент қалалық ПББ хабарына орай, 2019 жылғы 4 май күніне өтетін түнде Ташкент облысында жасайтын, бұрын сотталған, 24 жастағы С.Ш, 24 жастағы Б.Т, И.лар және Әндіжан облысында жасайтын, 23 жастағы Х.О. 100 мың сумдық ұлттық валютаның жасанды купюраларын өткізу мақсатында Шыланзар ауданына келген.

Қарастырылған іс шаралардың нәтижесінде жоғарыда айтылған жігіттер келген автокөлік анықталды, сондай-ақ 4 май күні сағат шамамен 03.30 да автокөлік табылып, тоқтатылды. Машина толық тексерілгенде 100 мың сумдық номиналдағы 51 купюра, баспадан шығарылған шетел валютасы купюраларының А 4 форматтағы 25 дана қағаз, сондай-ақ жасанды ақшалар даярлағанда пайдаланылатын «Сопан» принтерінің бар екені анықталған.

Сот-криминалистика экспертизасының қорытындысына бойынша, 100 мың сумдық 58 купюра жасанды болған.

Жоғарыда аты аталған жігіттерге Өзбекстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 176-бабы, 2-бөлімі бойынша қылмыстық іс қозғалды.

Адолат, 2019 жыл, №19

Үйші ауданы, Әлішер Науаи атындағы махаллада жасайтын Зәкіржан Абдуллаев (аты-жөні өзгертілген) биыл жазда 16 жасқа толады. Әкесі мезгілсіз қайтыс болып, жасөспірім анасының тәрбиесінде болды. Өкінішке орай кәмелет жасындағы бозбала күтпеген жағдайда қылмысқа қол ұрды: үстіміздегі жылдың басында көрші үйдегі құрдасымен ойнап жүріп, бағалы заттарды көріп, ешкімге білдірмей оларды үйден алып шықты. Сұрамастан, жасырып алып кетілген зат ұрлық саналады! Сол қыңыр ісінің нәтижесінде өзінің де, жанұясының да жұртшылықтың, көрші-қолаңның алдында басын иді. Қазірге дейін махаллада үлгілі деген отбасының абыройын төкті.

Махалла, 2019 жыл, №23

Өзбекстан Республикасы ИМ Жұртшылық және БАҚ-пен байланыстар басқармасының хабарында, 2019 жылғы 9 май күні Ташкент қаласының Яккасарай аудандық ИБ келген құжатқа орай, онда осы жылы 4 апрель күні Мырза Ұлықбек ауданында жасайтын 28 жасар Б.Д. Самарқант облысында жасайтын 23 жастағы М.Р.ны Жапонияға жұмысқа жіберемін деп алдап, оның сеніміне кіріп, 6220 AQSH долларын және 4 500 000 сум ақшасын алып, берген уәдесін орындамастан, ақшаны өзінің қажетіне жаратып жібергені көрсетілген. Қарастырылған шаралардың нәтижесінде Б.Д. қолға түсті. Жағдай бойынша қылмыстық іс қозғалып, тергеу әрекеттері жүргізілуде.

Адолат, 2019 жыл, №20

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. *Үзінділерді зер салып оқы және оларға өз көзқарасыңды білдір.*
2. *Сен тұрмыста жиі-жиі есітетін құқық бұзушылық, құқыққа қайшы әлеуметтік қауіпті, айыпты, кешірім жасауды, қылмыс, жаза, тәртіп атауларының қайсысын осы жағдайлардың қайсы біріне қолданған болар едің?*
3. *Сенің пікіріңше, жоғарыдағы үзінділердегі тұлғалардың қимыл-әрекеттерінен қайсы бірі айналаңдағыларға және олардың өздеріне көбірек қауіп тудырады?*
4. *Құқықтық нормалар өзгерген кезде бұрын құқықтық қылмыс саналмағаны енді бұрыс болып қалуы мүмкін бе? Жоғарыдағы үзінділерден мұндай жағдайға мысал бар ма? Егер жоқ болса, өз білімдерің мен өмірдегі тәжірибелеріңді пайдаланып осындай жағдайды сипатта.*

Жеке тұлғалар белгілі құқықтық ережелерге, құқық нормаларына сүйенеді. Егер ережелер бұзылса, орнатылған құқықтық нормалардың бұзылуына алып келеді. Ал бұл **құқықбұзушылық** деп аталады.

Құқықбұзушылық дегенде қоғамда орнатылған және заңдылықпен белгіленген тәртіпті немесе, қоғам ережелерін бұзу түсініледі.

Құқықбұзушылық әртүрлі көріністе байқалады. Оның не ол, не бұл көрінісінде байқалуы оның сипаттарына байланысты. Құқық-бұзушылықтың түрлері ретінде қылмыс, орынсыз қылық, тәртіпті бұзу сияқты іс-әрекеттерді келтіруге болады.



Құқықбұзушылық — өз іс-әрекетін түсінетін және оған жауап бере алатын заңды тұлғаның заңға қайшы іс-әрекетінен туындайтын айыбы.

Құқықбұзушылықтың мынадай белгілері бар: әлеуметтік қауіпкер, құқыққа қарсы әрекет жасау, айыптылық, қылмыс жасауға бейімділік.

Әлеуметтік қауіптілік дегенде құқықбұзушы қоғамның құндылықтарына озбырлық жасайды, адам өміріне қастандық етеді, мемлекет және басқа жеке тұлғаларға зиян келтіреді, олардың мал-мүлкін құртады және көңілсіз салдарлар туғызып, қоғам мүшелері мүддесіне зиян келтіреді. Өзінің отбасы, ата-анасы, туған-туысқандарын қиын, ұятты жағдайға душар етеді. Ең өкініштісі, ол өз келешегін жоққа шығарады.

Құқыққа қайшылық — құқық бұзушының заң яки құқық нормалары белгілеп қойған мәжбүри талаптарын бұзуы.

Айыптылық, өз іс-әрекетін түсінетін және оған жауап бере алатын адамның құқыққа қайшы, заң талаптарына қарсы іс-әрекетінен туындайтын айыбы. Айыптылық әдейі яки ықтиятсыздық салдарынан жасалады. Жеке тұлға ретінде дүниеге келген соң, оның алдында әрқашан екі жол — құқықтық нормаларға, заң талаптарына ерікті яки мәжбүри мойынсұнып өз келешегін жасау, қоғам, өз халқы үшін әлеуметтік пайда келтіру. Ал екінші жол тіршілік барысында құқыққа қайшы, құқықтық норма және заң талаптарын менсінбей, мойынсұнбай өмір сүру. Айыпты әрекет жасау, қоғамға зиян келтіру дегені.

Жазаға лайықтылық — бұл кез келген құқықбұзушылық жасаған жеке тұлғаның өкілетті мемлекет мекемесі тарапынан жауапқа тартылуы, ал жаза құқықбұзушылықты жасауда айыпты деп табылған жеке тұлғаға қолданатын, құқықбұзушыны тікелей құқық және бостандығынан айыратын міндетті шарасы.

Қоғам үшін қауіпті болған кез келген қылмыс құқықбұзушылық делінеді. Құқық нормалары барша әлеуметтік қарым-қатынастарды реттейді. Құқықбұзушылық 4 топқа бөлінеді: тәртіптік құқықбұзушылық; азаматтық құқықбұзушылық; әкімшілік құқықбұзушылық; қылмыстық құқықбұзушылық.

Тәртіптік құқықбұзушылық — қызмет борышын орындау кезінде кез келген еңбекке мәжбүри болған еңбек тәртіп-ережелерінің және басшыға мойынсұну принциптерінің бұзылуы. Мәселен, жарысқа,

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

оқуға кешігу, жұмысқа яки оқуға себепсіз келмеу, яки себепсіз кетіп қалу; жұмысқа мас күйде, алкогольді ішімдіктер, есірткі заттар пайдаланған күйде келу, тағы басқалар.



Қылмыс - қоғам үшін қауіпті болған қылмыс (әрекет яки әрекетсіздік)



Осы Кодекспен тыйым салынған, айыпты әлеуметтік қауіпті қылмыс (әрекет яки әрекетсіздік) жаза қолдану арқылы қылмыс деп табылады.

14-бап.

Азаматтық құқықбұзушылық — жеке тұлғалардың мүлкіне яки жеке басына қарсы заңға қайшы әрекет (яки әрекетсіздік) нәтижесінде жеткізілген шығын. Мәселен, біреуден қарыз алып, оны дер кезінде қайтармау, келісімшарттарды, міндеттемелерді орындамау т.б.

Қылмыстық құқықбұзушылық—қылмыс жасау, яғни ұрлық, талан-тараждық, адам өлтіру, ішкі істер қызметкеріне қарсылық көрсету т.б.

Әкімшілік құқықбұзушылық — заң бойынша әкімшілік жауапкерлікке тарту көзделген азаматтарға, табиғи ортаға (әдейі яки ықтиятсыздықтан) жасалған әрекет яки әрекетсіздік. Мәселен, ұсақ бұзақылық, жол ережелері, көлік түрлерін пайдалану ережелері, паспорт жүйесі және тіркеуден өткізу ережесі, (әскери және паспортты тіркеуден өткізу ережелері), электр энергиясын пайдалану ережелерін бұзу, қоршаған ортаны, тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау саласындағы құқықбұзушылықтарды атауға болады.

Құқық бұзушылық деген түсінікті тереңдете үйрену үшін құқық бұзушылықтың нысанын (объектін) оны жасаған адамнан (субъектін) ажырата білуде үйренуіміз керек.

Құқықбұзушылықтың нысаны — құқықтың панасында реттеліп, қорғалатын әлеуметтік қатынастар. Әлеуметтік қатынастар деген не деген сұраққа мынадай жауап беруге болады. Адамдар әлеуметтік өмірде жасаған іс-әрекеттері үшін жауап беруге міндетті. Олар әлеуметтік өмірінде бір-бірімен қарым-қатынасқа кіріседі. Осы қарым-қатынастар — әлеуметтік өзара қатынастар болып табылады.

Ал құқықбұзушылықтың субъекті — құқыққа қарсы жазықты

эрекет жасаған адам. Дәл осы адам құқықбұзушы деп аталады.

Әрқандай жеке тұлға құқықбұзушы деп атала бермейді. Құқық бұзушылық субъекті деп мойынсынуы үшін жеке тұлға өз қылмысына жауап бере алатын, ақылы жетік болуы керек.

Шолу жаса!

Әрдайым адам алдында құқыққа сәйкес яки құқыққа қайшы эрекет етуді таңдау мүмкіндігі болады. Егер ол екінші жолды таңдаса, бұл бірінші кезекте оның өзіне, қоғамға зиянын тигізеді.

Шығармашылық жұмыс

Шағын бір әңгіме құрастыр. Бұл әңгімеңде құқықбұзушылық ұғымын, құқықбұзушылықтың негізгі белгілерін, құқықбұзушылық түрлерін бейнелеуші жайттарды сипатта.

Мұнда сыныбыңдағы жолдастарыңмен 4 топқа бөлініп, бір тобың тәртіптік, екінші тобың азаматтық құқықтық, үшінші тобың қылмыстық, төртінші тобың әкімшілік құқықбұзушылыққа тиісті жағдайларды көрсетсін.

Әңгімелеріңді сыныптастарыңа оқып бер. Басқа топтар әңгімесін ұсынған топқа сұрақтар беріп, пікірталас жүргізсін.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Құқықбұзушылық ұғымына анықтама жаса.
2. Құқықбұзушылықтың қандай белгілері бар?
3. Әлеуметтік қауіптілік қандай жағдайларда пайда болуы мүмкін?
4. Құқыққа қарама-қайшылық дегенді қалай түсінесің?
5. Айыптылық деген не?
6. Жазалану, жауапкершілік және жаза ұғымдарына анықтама бер.
7. Құқықбұзушылықтың қандай түрлері бар?
8. Тәртіптік құқықбұзушылық пен азаматтық құқықбұзушылық, әкімшілік құқықбұзушылық пен қылмыстық құқықбұзушылық арасындағы айырмашылықтарды баянда.
9. Сенің ше, құқықбұзушылықтың қайсы түрлері ең ауыры?
10. Құқықбұзушылықтарды болғызбау үшін қандай шаралар қолданылуы керек деп есептейсің?

23- тақырып

Занды жауапкерлік

Ташкент қалалық экология және қоршаған ортаны қорғау басқармасының күндік бақылауының нәтижесіне орай, 2017 жылғы октябрь айынан 2018 жылдың октябрь айына дейінгі болған кезеңде Ташкент қаласында заң талаптары бұзылған 14 мың 733 жағдай анықталған. 2017 жылы лауазымды тұлғалар тарапынан өндірістік қоқыстар тасу мәселесінде 48 рет, жою мәселесі бойынша 7 рет заңбұзушылық жағдайы орын алғаны анықталған. Тұрмыстық қоқысты тасуда азаматтардың арасында 90 рет заңбұзушылық жағдайы орын алған.

Сонымен қатар 2017 жылдың декабрь — 2018 жылдың май айлары аралығында қоқыстармен жұмыс істеуде заңды бұзған 517 азамат жауапкерлікке тартылып, оларға 93,1 миллион айыппұл салынған. "Жамият", 2018 жыл, №41

Өзбекстан Республикасының Әкімшілік жауапкерлік туралы кодексінің 128-бабына сәйкес, жүргізушілердің сыртқы жарыту қондырғыларды пайдалану ережелерін бұзу, сонымен қатар жолаушыларға лай су шашырату ең төмен жалақының екіден бір бөлігі мөлшерінде айыппұл салуға себеп болады (101 365 сум)

Міне, осындай құқықбұзушылықты әкімшілік жаза қолданғаннан кейін бір жыл мерзімнің ішінде тағы да қайталаса — ең төмен жалақының бір есесі мөлшерінде (202 730 сум), осындай құқықбұзушылықты екі рет нормативтік жаза қолданғаннан соң қайта жасаса — ең төмен жалақының үш есесіне дейін (608 190 сум), егер мұндай жағдай бір жылдың ішінде төрт рет жасалса — ең төмен жалақының төрт есесі (810 920 сум) көлемінде айыппұл салуға немесе алты ай мерзімге транспортты басқару құқынан макрұм етуге себеп болады.

«Адолат кузгуси», 2019 жыл, №20

Нияз Мұстафаев пен Асыл Базаров (аты-жөні өзгертілген) Учтепа ауданы, Лутфий көшесінде орналасқан дәмхананың айналасында 8 мың АҚШ долларын заңға қайшы түрде 68 400 000 сумға айырбастап жатқан кезде «қақпанға» түсті. Шетел валютасын заңсыз түрде алды-сатты жасағандарға қылмыстық іс қозғалады.

Олар «Әттең, мұндай болатынын білмедім» деп өкінді

Осы орайда құқықбұзушылар оңай табыс табу мақсатында заңды бұзды. Доллар саудасымен айналысып, пайда көремін дегендердің ісі «алға баспады».

Шетел валютасы саудасымен айналысатын тұлғаларға құжат ресмилендіріліді. Олардың екеуіде жазаға тартылды. 8 мың АҚШ доллары мемлекеттік есебіне өткізілетін болды.

Ташкент ақшамы, 2019 жыл, №83

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Жогарыда айтылған үзінділерде құқықбұзушылықтар, пайымдағанымыздай әртүрлі салада. Сен олардың жалпылама ұқсастығы бар екенін айт ?
2. Айтылған үзінділерге қандай жаза шараларын жасау керек деп ойлайсың?
3. Мұндай жаза шараларын қолдану құқықбұзушылықты жасаған тұлғалардың алдағы уақытта мұны қайталамауының алдын алуға бола ма?
4. Үзінділерде бір уақыттың өзінде бірнеше түрдегі жазаға лайықты құқықбұзушылыққа мысал бар ма? Жауабыңды негізде.

Құқықбұзушылық үшін жазаның бар екені, әрқандай құқықбұзушылықбелгілі бір жауапкерлікпен байланысты екені табиғи жағдай. Бірақ **әлеуметтік жауапкерліктің барлық формалары** да әрдайым құқықтық жауапкерлікпен бірдей емес.

Құқықтық нормаларға негізделген және мемлекеттің мәжбүрлеу нормаларымен байланысты болған заңды жауапкерлікті құрайды және осы жауапкерлікті орнату құқықтану пәнінің міндеттерінің бірі.

Заңды жауапкерлікке негіз болып құқықбұзушылық, яғни құқықтық нормаларды бұзу саналады.



Заңды жауапкерлік — құқықбұзушылықты жасаған тұлғаның құқық нормаларына негізделген, өз қылмысына жауап беруі, мемлекет мәжбүрлеу шаралары көрінісінжегі салдарларға тап болуы және оларды бастан өткізу

Құқықбұзушылықтың түрлері құқықтық жауапкершілік түрлеріне сай келеді:

- ◆ азаматтық құқықбұзушылық — азаматтық (материалдық) құқықтық жауапкершілік;
- ◆ әкімшілік құқықбұзушылық — әкімшілік жауапкершілікті;
- ◆ тәртіптік құқықбұзушылық — әлеуметтік жауапкершілікті;
- ◆ қылмыстық құқықбұзушылық — қылмыстық жауапкершілікті туғызады.

Заңды жауапкершілік **сот тәртібінде, әкімшілік тәртіпте яки тәртіптік тәртіпте** іске асырылады.

Құқықтық жауапкершіліктің екі түрі бар:

- 1) Айыппұл яки жаза;
- 2) Құқықты қалпына келтіруші жауапкершілік.

Айыппұл яки **жаза** түрі төмендегілерден құралады:

Өкілетті орган заң негізінде құқықбұзушыға заңды жауапкерлік шараларын қолдайды. Бұл шаралар әлеуметтік қатынастарды нығайту, реттеу және қорғауға қаратылған.

Заңды жауапкерлік төмендегі қағидаларға негізделеді: заңдылық; әділдік; жазаның бар екені; мақсатқа сай болу; кеңпейілділік; жауапкерлік; құқықбұзушының қылмысы үшін бірнеше жауапкерлікке тартылуына жол бермеу.

Тәртіптік жаза — Өзбекстан Республикасы Еңбек Кодексінің 181-бабына сәйкес мыналардан құралады:

- ◆ сөгіс; айыппұл төлеу; еңбек келісім-шартын жоққа шығару.

Тәртіптік жазалар жұмысқа қабылдау құқына ие болған жеке тұлғалар (мекемелер) тарапынан қолданылады.

Азаматтық — азаматтық құқықбұзушылық үшін айыпталушы тұлғаның толық материалдық және рухани жауап беруі.

Әкімшілік жазалар төмендегілер:

- ◆ айыппұл төлеу; ақысын төлеу шартымен зат-бұйымдарын алып қою; бұйымдарын тәркілеу; арнаулы құқықтан (көлік түрлерін басқару құқықан, аң аулау құқынан) мақрұм ету; әкімшілік тұтқынға алу; 3

тәуліктен 15 тәулікке дейін, кей жағдайларда 30 тәулікке дейін.

Қылмыстық — Қылмыстық Кодекстің 43-бабына сәйкес:

◆ айыппұл төлеу; белгілі құқықтан мақрұм ету; құлық түзету жұмыстары; қызметі бойынша шектелу; тәртіптік бөлімге жөнелту; бостандықтан мақрұм ету.

Тұтқындарға негізгі жазалардан тыс төмендегі қосымша жаза да беріледі:

◆ әскери және арнаулы атақтардан айыру.
◆ Құқықты қайта қалпына келтіру жауапкершілігі әділетсіз бұзылған құқықтарды қайта қалпына келтіру, орындалмаған міндеттемелерді мәжбүри орындатудан құралады.

Мұнда құқықбұзушылық жасаған жеке тұлға мемлекеттік мекемелерді араластырмай, өз бастамасымен, бұзылған құқықтарды өзі қайта қалпына келтіру мүмкін. Бірақ сонда да оған қосымша жазалау шаралары қолданылуы мүмкін.

Қанағатты сөздердің асыл қазынасынан!

Қатал жаза шараларын қолданып, қылмыс үшін өзара жауапкершілік жүйесін енгізген кезде адамдардың заң күшін сынап көруге батылы бармайды.

(Шань Янь)

Шолу жаса!

Заңдар дәуірлер талқысы, замана сұрауының арқасында дүниеге келеді, қажеттілік негізінде жасалады. Ал қажеттілік жетілгенде ғана пайда болады. Осы жағдайда қылмысына қарай жаза тәсілін тағайындау тәжірибесі жетілдіріліп баруы табиғи.

Шығармашылық жұмыс

“Құқықбұзушылық ұғымы” тақырыбының соңында берілген шығармашылық қызметі бойынша құраған әңгімеңдегі құқықбұзушылық үшін сен ойыңдағы шартты мемлекетіңнің заңдылығына негізделіп жазалау шараларын белгіле.

Мұнда құқықбұзушылық үшін жазаның болмай қалмаушылығы. принципімен бірге “кеңпейілділік” принципі де естен шығарма!



2008 жылдың 1 январынан бастап Өзбекстан Республикасында өлім жазасы жойылып, оның орнына өмір бақилыққа немесе ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру жазасын енгізу белгіленген.



Қоғам өмірін басқаруда белгілі бір құқықтық әдістердің бар екені осы қоғамдағы мәдени-рухани жағдай, әлеуметтік әділдік дәрежесінің бар екенінен дерек береді. Осы мағынада тарихи-мәдени дамуыдың дәстүрлі заңдылықтың жасалған формасы ежелгі заманнан бастап әлеуметтік өмірде өз орнына ие болған. Қытай тарихшыларының мәліметтеріне жүгінер болсақ, хақандық ерекше қорғалатын «Түрік түзіктері» (заңдардың жиындысы) негізінде реттелген және әрбір жасалған заңбұзушылықтар, қылмыстар үшін жазалар белгіленген.

Түзікшілік — заңдылық іс жүзіндік өмірге байланысты қалыптасқан. Мысалы, қылмыскер бірер адамның көзіне зиянын тигізсе белгіленген жауапкерлікке сәйкес айыпталушы жәбірленгенге өз қызын, қызы болмаса әйелінің мал-мүлкін беруі шарт етіп белгіленген.

Сонымен, қоғам және мемлекетті заңдар негізінде басқару, сондай-ақ мемлекет тұрғындарының заңдарға сөзсіз мойынсұну дәстүрі өз кезеңіне тән жалғасып, жетілген.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Құқықтық жауапкершілік дегенде нені түсінесің?
2. Құқықтық жауапкершіліктің қандай түрлері бар?
3. Құқықтық жауапкершілікке не негіз болып қызмет етеді?
4. Құқықтық жауапкершілік қандай тәртіпте іске асырылады?
5. Тәртіптік жаза қандай жағдайларда белгіленеді? Оның қандай түрлері бар?
6. Азаматтық жауапкершілік қандай жағдайларда қолданылуын айт.
7. Әкімшілік жауапкершілікке қандай түрдегі жазалар енеді?
8. Қылмыстық жауапкершіліктің ең негізгі ерекшеліктері қандай?
9. Құқықтық жауапкершілікке тарту кім тарапынан іске асырылады?
10. Құқықтық жауапкершілік қандай қағидалары негізделеді?

24- тақырып

Құқықты қорғайтын мемлекеттік органдар

Прокуратура

Әділет министрлігі

Ішкі Істер
министрлігі

Мемлекеттік
қауіпсіздік қызметі

Мемлекеттік
салық комитеті

Мемлекеттік
Кеден комитеті

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Аталған құқық қорғаушы мекемелердің қайсы бірі бойынша сенде мәліметтер бар? Сыныптастарыңмен ортақтас.
2. Егер сен өз велосипетіңді ұрлатып алсаң, сен дереу кімге барып шағым жасайсың?
3. Қылмыскерді сот кезінде кім айыптайды («қаралайды»)?
4. Қылмыскердің өзін кім қорғайды («ақтайды»)?
5. Әкең автокөлігін сатпақшы болса қай мекемеге барады?
6. Аталған мекемелерді не себептен жалпы «құқықты қорғаушы мекемелер» деп атаймыз?

Құқықты қорғаушы мемлекеттік мекеме — заң жолымен ұйым- дастырылатын, өз құрылысына, әлеуметтік тұрмыста заңдылық және құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша анық белгіленген өкілеттікке ие болған мемлекеттік мекеме.

Заң бойынша, Өзбекстан Республикасында құқықты қорғаушы мемлекеттік мекемелер жүйесі төмендегілер:

- ◆ Прокуратура және оның мекемелері;
- ◆ Әділет министрлігі және оның органдары;
- ◆ Ішкі Істер министрлігі және оның мекемелері;
- ◆ Мемлекеттік қауіпсіздік қызметі;
- ◆ Мемлекеттік салық комитеті және оның органдары;
- ◆ Мемлекеттік кеден комитеті және оның органдары



Прокуратура органдары құқықты қорғау кеңселері жүйесінде жетекші орынды алады. Прокуратура органдары және олардың қызметкерлері — прокурорлардың міндеттері төмендегілер:

– азаматтардың құқықтары мен мүдделерін, Конституциялық тізімді қорғау;

- қоғамда заң үстемдігін қамтамасыз ету;
- құқықбұзушылықтың алдын алу, анықтау және қарсы күресу;
- жеке мүлік және кәсіпкерлікті қолдап қуаттау;



"Прокурор" французша сөз, ол «қаралаушы» деген мағынаны білдіреді. Бірақ латын тіліндегі бұл сөз «қамқорлық ету» деген мағынаны білдіреді.

Прокуратураның басты міндеті — заң үстемділігін орнату, азаматтардың құқық және бостандығын, мемлекет құрылымын, мемлекет және азаматтардың мүліктерін түрлі қылмыскерлер, құқықбұзушылардан қорғау. Прокурор бақылауы мемлекет атынан, мемлекеттің жоғары мекемесі болған Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисі атынан іске асырылады.

Өз бағыттары бойынша жұмыс жүргізетін прокуратураның бүтінгі күндегі құрамына Өзбекстан Республикасы Бас прокуратурасы, Қарақалпақстан Республикасы Бас прокуратурасы, Ташкент қалалық прокуратурасы, Облыс прокуратуралары, қалалық пен аудандық прокуратуралары, басқа мамандандырылған прокуратуралар кіреді.

Соңғы жылдары елімізде жүзеге асырылып жатқан реформалардың шеңберінде прокуратура жүйесінде де түбегейлі жаңарулар болды. Атап айтқанда, Президентіміз Шавкат Мирзияев прокуратура органдарының заңдылықты нығайту, заңдарға сөзсіз мойынсұнуды қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру, демократиялық құқықтық мемлекетті қалыптастыру, жекеменшік және кәсіпкерліктің дамуын қолдап-қуаттау, қорғау бойынша жауапты екені ерекше белгіленді.

Өзбекстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 29 майдағы жарлығына негізделіп Бас прокуратура жанында Мәжбүрлі атқару бюросы ұйымдастырылды және оның міндетіне энергия ресурстары үшін төлемдерді дер кезінде және толық өндіру, электр және газ

тармақтарына заңсыз қосылуы, сондай-ақ талан-тараждың алдын алу, сот құжаттары мен басқа да құжаттардың орындалуын сөзсіз қамтамасыз ету жүктетілді.

Мәжбүрлі атқару бюросы тарапынан өндірілген қаржылар электр және газ тармақтарын жаңғырту, жаңа өндіріс және қызмет көрсету нысандарын іске қосу, тұрғындардың тұрмыс деңгейін арттыру сияқты мақсаттарға бағытталатыны көзделген.



Өзбекстан Республикасының аумағындағы заңдардың анық және бірдей орындалуын бақылауды Өзбекстан Республикасының Бас Прокуроры мен оған мойынсұнатын прокурорлар қадағалайды.

118-бап.

Прокуратура органдарын құру, олардың әрекет ету тәртібі мен өкілеттігі Өзбекстан Республикасының Конституциясымен және «Прокуратура туралы» Заңымен және басқа да заңдық құжаттармен белгіленген.



Өзбекстан Республикасы Мемлекеттік қауіпсіздік қызметі құқықты қорғайтын органдар тізімінің маңызды буыны. Ол Өзбекстан Республикасының Конституциялық жүйесі, суверенитеті, аумақтық дербестігі, мүддесін сыртқы және ішкі қатерлерден қорғайтын өкілетті орган ретінде жұмыс істейді.

Өзбекстан Республикасы Президенті Шавкат Мирзияевтың 2018 жылғы 14 марттағы «Өзбекстан Республикасының мемлекеттік қауіпсіздік жүйесін жетілдіру іс-шаралары туралы» жарлығымен Өзбекстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік қызметі Өзбекстан Республикасы Мемлекеттік қауіпсіздік қызметіне айналдырылды. Мұнда әрқандай, тіпті кіші ділгірлік те мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне қатысы бардай бұл арнайы қызмет мәселелері шеңберіне енгізілуі және оның өкілеттерін шамадан тыс кеңейтуге жол бермеу жарлықта назар аударылған жақтардың бірі. Мемлекеттік қауіпсіздік қызметі мемлекеттік маңыздағы шынайы қатерлерді өз өкілет аясында деп қарауы, сондай-ақ олардың алдын алу, анықтау және оларға қарсы күресуді өзінің мақсат-міндетіне айналдыруы жарлықта белгіленген. Яғни осы жарлық қауіпсіздік қызметі саласындағы түбегейлі реформаларға негіз қалады десе болады.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ўзбекстан Республикасы Мемлекеттік қауіпсіздік қызметі 2018 жылғы 5 апрельде қабылданған «Мемлекет қауіпсіздігі туралы» заң негізінде жұмыс істейді.

Ўзбекстан Республикасы Мемлекеттік қауіпсіздік қызметі төмендегі міндеттерді орындайды:

— елдің мемлекет қауіпсіздігі мен мүддесін сыртқы және ішкі қатерлерден қорғау. Бұл саладағы заңбұзушылықтардың алдын алу, анықтау және жою. Мұнда разведка және контрразведка қызметін жүзеге асыру;

— мемлекет шекараларын қорғау;

— мемлекет қауіпсіздігіне және мүддесіне қатер төндіруі мүмкін ұлтаралық және діни келіспеушілікке себеп болатын бұзғыншылық қызметтің алдын алу, анықтау және жою;

— терроризм, экстремизм, ұйымдасқан қылмыскерлік сияқты індеттердің алдын алу, анықтау және жою;

— қару-жарақ, есірткі заттары мен психотропты заттардың заңсыз айналуына қарсы күрес;

— мемлекеттік сырлармен байланысты жерлерде сырлардың сақталуы, арнайы байланыс және ақпарат қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша бақылауды жүзеге асыру;

— мемлекет мүддесі мен қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін коррупцияға қарсы күресу;

— экономикалық, ғылыми-техникалық, әлеуметтік, тарихи-мәдени, рухани салаларда мемлекет мүддесімен және қауіпсіздігімен байланысты, сондай-ақ өз өкілеті шеңберінде болған қызметпен айналысу.



Ўзбекстан Республикасы Мемлекеттік салық комитеті мемлекеттік басқару органы болып, салық саласындағы заң құжатарына мойынсұнылуды, мемлекеттің экономикалық мүддесі мен мүліктік құқықтарының қорғалуын қамтамасыз ету бойынша бақылауды жолға қою оның негізгі қызметіндегі мақсаты.

Мемлекеттік салық комитетінің негізгі міндеттері төмендегілер:

— салық саласында мемлекеттік саясатты жүзеге асыру;

— салықтардың дұрыс және дер кезінде есептелуі, төленуі және

мемлекеттік бюджет, сондай-ақ мемлекеттің мақсатты қорларына түсірілуін қамтамасыз ету;

— салық салу нысандары және субъектілерінің толық және нақты есебін жүргізу;

— салық салынатын базаны кеңейту, салықтардың жиналуын арттыру, салық саласындағы құқықбұзушылықтарға қарсы күрес бойынша іс-шараларды жүзеге асыру.

Осы және осыған ұқсас міндеттерді жүзеге асыруда мемлекеттік салық комитеті салық кодексiнен ұстанады.

Елімізде жүзеге асырылып жатқан салық реформаларының нәтижесінде 2019 жылғы 1 январьдан жаңартылған, халықаралық тәжірибені ескеріп жаратылған салық жүйесі қолданысқа енгізілді. Мұнда салықтардың саны азайтылды, оңтайландырылды. Салық төлеушілер үшін салық жүгі бірқанша жеңілдетілді.



Өзбекстан Республикасы Мемлекеттік кеден комитеті, Мемлекеттік кеден комитетінің Қарақалпақстан Республикасы, облыстар, Ташкент қаласы бойынша басқармалары, кеден кешендері және кеден постарынан тұратын кеден органдары құқықты қорғайтын органдар саналады. Олар Өзбекстан

Республикасының бірiңғай кеден саясатын жүзеге асыруға жауапты. Кеден органдарының негiзгi мақсаты — еліміздың экономикалық мүддесін қорғау.

Кеден органдары өз қызметін Өзбекстан Республикасының Конституциясына, «Мемлекеттік кеден қызметі туралы» заңына, басқа да заң құжаттарына және халықаралық келісімшарттарға мойынсұнып атқарады.

Кеден органдарының негiзгi міндетінің Кеден туралы заң құжаттарына мойынсұнуды бақылау, кеден төлемдерін өндіру, кеден саласындағы құқықбұзушылықтардың алдын алу, анықтау және оған шек қою сияқтыларды бөліп көрсетуге болады.

Соңғы жылдары жүзеге асырылып жатқан реформалар кеден саласын да шеттеп өткен жоқ. Нәтижеде елімізде түбегейлі жаңартылған, заманалық, халықаралық стандарттарға жауап беретін кеден жүйесі жаратылуда.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Өз орнына қарай, кейде қаталдықпен, ал кейде мейірімділікпен іс жүргізетін уәзір ғана дана! Мұндай уәзір артықша қаталдық көрсетпейді де, көп мейірімділіктен жұмсарып кетпейді. Егер көп мейірімділік жасаса, дүниеқор адамдар оны жұтып қояды. Егер артық қатандық істесе, одан қашады да онымен мәміле жасаспайды. Демек, патшалық құру істеріне ең дұрыс шаралар қолданып, жақсы түсініп, жүзеге асырып, мемлекетті тәртіпке келтіретін уәзір ғана дана болмақ.

Әмір Темір

Шығармашылық жұмыс

Ойыңдағы шартты мемлекетіңде:

1. Құқықты қорғаушы мекемелердің қайсысын қажетті деп тапсаң, соны ұйымдастыр.
2. Прокуратураға қандай міндеттер артасың?
3. Ішкі істер органдарына ше?
4. Мемлекеттік Қауіпсіздік қызметіне ше?
5. Мемлекеттік салық органдарына ше?
6. Мемлекеттік кеден органдарына ше?

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Қандай мекемелерді біз құқықты қорғаушы мекеме деп атаймыз?
2. Құқық қорғау мемлекеттік мекемелер жүйесіне қай мекемелер енеді?
3. Прокуратураның бұл жүйедегі орны қандай?
4. Мемлекет тарапынан Прокуратураға қандай міндеттер жүктелген?
5. Ішкі істер органдары қандай міндетті атқарады?
6. Ішкі істер органдары қандай өкілеттерге ие?
7. Мемлекеттік қауіпсіздік қызметі қандай орган?
8. Мемлекеттік қауіпсіздік қызметі қандай міндет атқарады?
9. Мемлекеттік қауіпсіздік қызметі жүйесіндегі реформалар туралы не білесің?
10. Мемлекеттік салық жүйесіндегі реформалар туралы нені білесің?
11. Мемлекеттік кеден органдары туралы білгендеріңді айт.

25-тақырып

Әділет министрлігі.
Адвокатура және нотариалдық кеңселер



Белсенділікті арттырушы сұрақ пен тапсырмалар

1. Сен Әділет министрлігі туралы қандай мәліметке иесің?
2. Ауданыңда (қалаңда) аудандық (қалалық) әділет министрлігі бөлімінің ашылғаны туралы хабарың бар ма? Бұл бөлім қандай қызметпен айналысатынын білесің бе? Білгендерің туралы сыныптастарыңа айтып бер?
3. Мемлекеттік қызметтер орталығы туралы нелерді білесің??
4. Бұл орталықтың тұрғындарға жаратқан қолайлылықтары туралы пікіріңді білдір.
5. Адвокатура немесе адвокаттар туралы нені білесің?
6. Нотариалдық кеңселер немесе нотариустар туралы ше?



Елімізде құқықты қорғайтын органдардың қатарындағы әділет органдары ерекше орын иелейді. Әсіресе Өзбекстан Республикасы Президенті Шавкат Мирзияевтың бастамасымен жүзеге асырылып жатқан құқықтық реформалардың нәтижесінде әділет органдарының мемлекетіміз және қоғамымыздағы орны мен дәрежесі бұрынғыдан да артты.



«Әділет» сөзі арабшада «әділдік, турылық, шындық» деген мағыналарды білдіреді.

Өзбекстан Республикасы Президентінің «Мемлекеттің құқықтық саясатын жүзеге асыруда әділет органдары мен мекемелерінің қызметін түбегейлі жетілдіру іс-шаралары туралы» жарлығы негізінде әділет саласында вертикалды басқаруды жетілдіру мақсатында аудандар (қалалар) әділет бөлімдерінің ұйымдастырылуы белгіленді. Нәтижеде елімізде әділет органдары жүйесі төмендегідей көрініске ие болды:

- Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі;
- Қарақалпақстан Республикасы Әділет министрлігі;
- облыстық әділет басқармалары;
- Ташкент қалалық әділет басқармасы;
- аудандық (қалалық) әділет бөлімдері.

Әділет министрлігі — құқықтық демократиялық мемлекет және азаматтық қоғам кұруда мемлекет саясатын, заңдарды жасауды сапалы ұйымдастыру, құқықтық нормаларды өмірде дұрыс және бірдей қолдануды жүзеге асыратын мемлекеттік орган.

Әділет органдары қызметінде Әділет министрі басшылық етеді. Ол Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің ұсынысымен Өзбекстан Республикасы Президенті тарапынан тағайындалып, үкіметтің мүшесі саналады.

Әділет министрі құқықты жасау, қабылдау сапасы мен құқықтық нормаларды (ережелер) өмірге енгізу туралы жылда Олий Мажлистың Сенатына ақпарат береді.

Әділет органдарының негізгі міндеттері төмендегілер:

- Қабылданған заңдар, басқа нормативтік-құқықтық құжаттардың мазмұнын, маңызын орындаушыларға жеткізу, «республика — облыс — аудан — махалла» қағидасы бойынша құқықты қорғайтын және сот органдарымен бірге құқықтық насихатты жүзеге асыру және тұрғындардың құқықтық сауатсыздығына шек қою;
- Конституция және заңдармен нығайтылған адамның құқық және еркіндіктерін қорғауды қамтамасыз ету;
- Құқықтық ділгірліктерді үйрену және құқықтық құжаттардың орындалуын қамтамасыз ету;
- Саяси партияларды тіркеуге алу;
- Жеке және заңды тұлғаларға құқықтық қызмет көрсетуді

камтамасыз ету, нотариалдық кеңселерді, нотариус лауазымын ұйымдастыру және тоқтату, нотариустардың білімін жетілдіру, оларды аттестациядан өткізу тәртібін белгілеу;

- адвокаттық құрылымдар және Өзбекстан Республикасы Адвокаттар палатасы қызметін ұйымдастыру, адвокаттарға лицензия беру;

- заң саласында кадрлар даярлау, қайта даярлау мен білімін жетілдіруді ұйымдастыру істерін жүзеге асыру.

Әділет министрлігі ұлттық интернет порталына ие, онда құқықтық мәліметтер, яғни заңды терминдер, электронды құқықтық қолданбалар, заң құжаттарының талдауының онлайн формасы бар.

Өзбекстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 9 январдағы «Қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру жүйесін түбегейлі жетілдіру туралы» жарлығында Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі қоғамда құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру саласында үйлестіруші мемлекеттік орган етіп белгіленген.

Сендердің құқықтық тәлім-тәрбиелерінді жүзеге асыруда да әділет органдарының үлесі үлкен. Атап айтқанда, оқушы және студенттердің құқықтық білімін үздіксіз арттырып отыру үшін оқу бағдарламалар, оқулықтар, оқу материалдары даярлануын камтамасыз етуді әділет органдары жүзеге асырады.

Президентіміз тарапынан алға тартылған «Халық мемлекеттік кеңселерге емес, мемлекеттік кеңселер халыққа қызмет етуі керек» деген ұлы идеяны жүзеге асыру үшін Өзбекстан республикасы Әділет министрлігінің құзырында мемлекеттік қызметтер агенттігі және оның аумақтық бөлімдері құрылған.

«Бір терезе» қағидасы негізінде тұрғын үйлерді сумен қамту, қонализация, жылыту жүйесі, жеке тіртіппен тұрғынүй құру үшін рұқсат алу, жасайтын жері бойынша тіркеуге алу (прописка), тіркеуден шығару, түрлі мұрағат анықтамалар (патенттер), куәліктер және ресми құжаттардың дубликаттарын алу сияқты қызметтер көрсетілуде. Нәтижеде мемлекеттік қызметтердің орталықтары тұрғындардың уақыты мен қаражатын үнемдеу мақсатында жалғыз орын ретінде ұйымдастырылды.

Адвокатура — құқықтық институт болып, ол адвокаттық қызметпен айналысатын заңды тұлғалар және жекеменшік адвокаттық қызметпен айналысатын кейбір жеке тұлғалардың тәуелсіз, еркімен, кәсіптік жиындысын қамтиды. Адвокатура Өзбекстан Республикасы Конституциясы және «Адвокатура туралы» заңға сәйкес Өзбекстан

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Республикасы азаматтары, шетел азаматтары, азаматтығы жоқ тұлғаларға, кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдарға заңды көмек көрсетеді.

Адвокаттар басқа түрдегі заңды көмек көрсетуі де мүмкін. Кейбір жағдайларда тұрғындарға тегін қызмет көрсетеді.



"Адвокат" латынша сөз, "қорғаушы", "ақтаушы" деген мағынаны білдіреді.

Жоғары заңды білімге ие және адвокаттық қызметмен айналысу құқын беретін лицензияны белгіленген тәртіппен алған Өзбекстан



Адвокатура — құқықтық институт (жеке топ) болып, ол адвокаттық қызметімен шұғылданушы жеке тұлғалар және жеке адвокаттықпен шұғылданушы кей тұлғалардың дербес, ерікті, кәсіптік бірлестігі.

Республикасының азаматы Өзбекстан республикасында адвокат болуы мүмкін. Белгілеген тәртіпте мәмілеге қабілетсіз немесе мәміле қабілеті шектеулі деп табылған, сонымен қатар сотталған мерзімі аяқталмаған яки сотталғаны алып тасталмаған тұлғалардың адвокаттық қызметпен айналысуына рұқсат етілмейді.

Адвокат қазылық соттарда да жұмыс істейді.

Адвокаттық қызметті лицензиялау тәртібі Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті тарапынан белгіленеді.

Заң бойынша, адвокаттар төмендегі түрдегі заңдық қызметтерді орындайды:

- заңды мәселелер бойынша кеңес және түсінік беру, заңдар бойынша ауызша және жазбаша мәліметтер беру;
- азаматтық және әкімшілік құқықбұзушылық жұмыстары бойынша сот және мемлекеттік мекемелерде өкілеттік міндетін орындау;
- бастапқы тергеу және сотта қылмыстық істер бойынша қорғаушы, жәбірленушілер, азаматтық істері бойынша талапкер (арыз беруші) мен жауапкерлердің өкілдері ретінде қатысу және тағы басқалар.

Белгіленген тәртіппен лицензия алған тұлға адвокаттық қызметін өзінің адвокаттық бюросын ашып, жеке тәртіппен жүзеге асыруға немесе басқа адвокаттармен (серіктермен) адвокаттар фирмасы немесе

мүшелік негізделген адвокаттар алқасын құруға, яки қызмет көрсетіп жатқан осындай адвокаттар құрылымдарының біріне кіруге, заңды кеңес кеңселерінде істеп адвокаттық қызметті атқаруға құқылы. Адвокат өз қызметін тек бір адвокаттық құрылымда жүзеге асыруға құқылы.

Адвокатура өз қызметін заң үстемдігі, тәуелсіздік және басқа да демократиялық қағидалар негізінде жүзеге асырады.

Өзбекстан Республикасында заңдар, нормативтік құжаттардың орындалуын қамтамасыз етуде нотариалдық кеңселер құқықты қорғайтын органдарға жақыннан көмектеседі. Өзбекстанда нотариалдық әрекеттері «Нотариат туралы» заң және басқада заңдарға сәйкес нотариалдық кеңселер нотариус жүзеге асырады.

Нотариалдық кеңселер Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі тарапынан құрылады және тоқтатылады. Нотариус лауазымына 25 жастан кіші емес, жоғары заңды білімге және 3 жылдық заңды тәжірибеге ие, білімділік емтиханын тапсырған Өзбекстан азаматы лайық деп табылады.

Нотариалдық кеңселердің міндеттері төмендегілер:

- бітімдер мен мұрагерлікті бекітеді;



Нотариалдық кеңселерде жұмыс істейтін лауазымды тұлғалар нотариустар деп аталады, олар орындайтын істер нотариал істер деп айтылады.

- ерлі-зайыптының ортақ мүліктегі үлесіне мүлік құқы және мұрагерлікке құқық туралы куәлік береді;
- мұра мал-мүліктің қорғалуына қатысты іс-шаларды жасайды;
- құжат көшірмелерінің дұрыс екенін растайды;
- құжаттың дұрыс тәржімаланғанын растайды;
- құжаттарға қойылған қолдың шынайылығын растайды;
- көшпес мүлік сатып алынғаны туралы куәлік береді;
- азаматтың тірі екені туралы фактіні растайды; азаматтың белгілі жерде кені туралы фактіні растайды; азаматтың фото суретте бейнеленген тұлға екенін растайды; құжаттар ұсынылған уақытты растайды;
- ақшалы сомалар мен бағалы қағаздарды депозитке қабылдайды;
- құжаттарды сақтау үшін қабылдайды
- ақша төлеу үшін шектерді ұсынады және шектер бойынша ақша

төленбегенін растайды.

Нотариалдық әрекеттерді (істі) іске асырып жатқанда азаматтар мен лауазымды тұлғалар тарапынан заң құжаттары бұзылғаны анықталғанда ұйымдарға, прокурорға хабарлайды. Тараптар ұсынған келісімдердің мазмұнын, негізгі мақсатқа сай екені және заң талаптарына қайшы келмейтінін тексереді. Қылмыстық қызметтен алынған табыстарды легалдау, терроризм және бұқаралық жойқын қаруларын таратуды қаржыландырумен байланысты нотариалдық әрекеттер туралы мәліметтерді арнайы мемлекеттік органдарға ұсынады.

Жылжымайтын мүлік, тұрғын үй, мұра, жалға беру, сый және алды-сатты мүліктің мөлшері туралы мәліметтерді, автотранспорт қондырғыларын пайдалану, қабылдау үшін сенімдерді, осы қондырғыларды басқа тұлғаға өткізу, жалға беру туралы келісімшарт анықтамаларын ішкі істер органына, мұраға қалдырушының өлімінен соң мүдделі тұлғаларға мұрагерлік туралы мәліметтерді ұсынады.

Нотариус өзінің кәсіптік міндетін бұзғаны үшін заңды жауапкерлікке тартылуы мүмкін.

Нотариалдық кеңселер автоматтандырылған жалғыз ақпарат жүйесі арқылы нотариалдық әрекеттерді орындау мүмкіндігіне ие.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Адам тәрбиесінің дәрежесі басқаның құқын құрметтеумен белгіленеді.

(Мухаммад Камал Пилав)

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі қандай орган?
2. Әділет органдары жүйесінің құрамын айт.
3. Әділет органдарының негізгі міндетін сана.
4. Мемлекеттік қызметтер орталықтары қандай мақсатпен құрылған?
5. Адвокатура қандай мекеме? Олардың міндеттері не?
6. Нотариалдық кеңселер ше? Олардың қандай міндеттері бар?
7. Адвокаттар қандай қызметтер көрсетеді? Нотариустар ше?

26- тақырып

Қарулы Күштер және жастарды отансүйгіштік рухында тәрбиелеу.



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Қарулы күштер дегенде нені түсінесің?
2. Сенің немесе сыныптастарыңның ағасы әскери қызметті өтеген бе? Олардың қызметі туралы сұхбаттас.
3. Әскери борыш дегенді сен қалай түсінесің?
4. Армия деген сөздің мағынасын білесің бе?
5. Сен білім алып жатқан мектепте әскери отансүйгіштікке арналған қандай шаралар өткізіледі?.

Өзбекстан Республикасының Қарулы Күштері Өзбекстан Республикасы суверенитетін, аумақтық дербестігін, тұрғындардың тыныш өмірі мен қауіпсіздігін қорғау, соғыстар мен қарулы келіспеушіліктердің алдын алу, қажет болғанда қайтару үшін мемлекет тарапынан ұйымдастырылады және ұстап тұрылады. Қарулы Күштер өз ішіне әскери бірлестіктер қосылулар бөлімдерді қамтиды.

Қарулы Күштердің 3 белгісін білуіміз керек:

Біріншіден, Қарулы Күштер заңда нығайтылған құрылымы мен міндеттеріне ие мемлекеттік ұйым.

Екіншіден, Қарулы Күштер әскери ұйым болып, әскерилерді біріктіреді, қару күшіне ие болады.

Үшіншіден, Қарулы Күштер тактикалық жылдамдық пен стратегиялық дәрежеде соғыс және әскери әрекеттерді жүргізуге молжалданған арнайы әскери ұйым.



«Бүгінде әлемнің кейбір аймақтарында күн сайын өршіп бара жатқан қанды келіспеушіліктер мен жағдайлар терроризм және экстремизм қауіпі бізден тұрақты сақ болып тұруды талап етуде. Бұл бойынша Өзбекстан шекараларының қауіпсіздігі мен дербестігін қамтамасыз ету еліміздің қорғаныс қабілетін нығайту, еліміздің астанасына ешқандай бәлі-жаланы жолатпауды шешуші міндеттер әрдайым тікелей назарамызда». Ш.Мирзияев

Өзбекстан Республикасының Қарулы Күштері Өзбекстан Республикасының мемлекеттік суверенитетін және аумақтық дербестігін, тұрғындардың тыныштығы мен қауіпсіздігін қорғау үшін құрылады.

Қарулы Күштер мемлекеттік әскери ұйымның және мемлекет қорғаныс жүйесінің негізі болып, әскери келіспеушіліктерді тоқтату, сондай-ақ олардың алдын алу, сонымен қатар мемлекеттің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін құрылады. Қарулы Күштердің қызметі, міндеттері, Өзбекстан Республикасы Конституциясы, «Қорғаныс доктринасы туралы» заңы және басқа құқықтық құжаттарымен реттеледі.

Қарулы Күштердің құрамына Өзбекстан Республикасы Қорғаныс, Ішкі істер, Төтенше жағдайлар министрліктерінің, Мемлекеттік қауіпсіздік қызметінің және басқа кеңселердің тиісті басқару органдары, армиялары, әскери құрылымдар, сонымен қатар ұлттық гвардия кіреді.

Мемлекеттің қорғанысына және Қарулы Күштерге басшылықты Өзбекстан Республикасының Президенті — Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштерінің Жоғары Бас қолбасшысы жүзеге асырады.

Әскери қызмет — Өзбекстан Республикасы азаматтарының Қарулы Күштері қатарында жалпы әскери міндетті орындаудағы мемлекеттік қызметтің ерекше түрі. Әскери қызметке 18 жасқа толған саламаттығы Қарулы Күштердің қатарында әскери қызметті атқаруға жарамды азаматтар шақырылады.

Өзбекстан Республикасының Президенті, Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштерінің Жоғары Бас қолбасшысы Шавкат Мирзияев тарапынан белгіленген «Армия және халық бірлігі» қағидасына сүйеніп, республика мектептерінен бастап жоғары білім беретін мекемелерге дейін өзіне тән үздіксіз әскери — отансүйгіш тәлімнің жинақталған жүйесі жаратылды. Жаңа Қарулы Күштер академиясы қалыптастырылды, әскери білім беретін орындар жетілдірілді. Қарулы Күштердің құрамында жастар одағы жинақы бөлімдері ұйымдастырылды. Бұл міндеттердің орындалуын қамтамасыз ету мақсатында «Жастарды әскери отансүйгіштік рухында тәрбиелеу туралы» Министрлер Кабинетінің 2018 жылғы 23 февральдағы қаулысы қабылданды.

Жастарды әскери отансүйгіштік рухында тәрбиелеу концепциясының мазмұнын Отанымызды көздің қарашығындай сақтау, оның беделін әлемге мойындату, Өзбекстанның шынайы отансүйгіш азаматтарын кемелге жеткізу құрайды. Әрбір жас азаматтың санасында отанға адалдық, отанды қорғау шарапатты да қасиетті борыш екені, Отанымыздың тәуелсіздігі мен дамуы жолында жансәбилділікпен күрескен ұлттық кейіпкерлерімізбен пікір алмасу, ұлттық армиямызға физиологиялық күшті рухани жетік жастардың қажет екені және әскери қызмет әрбір Өзбекстанның азаматы үшін қасиетті борыш екенін аңғару әрбір жас азаматтың негізгі міндеті.

Жастарды әскери отансүйгіштік рухында тәрбиелеу істері 4 басқышпен жүзеге асырылады:

Бірінші басқыш, 3-17 жастағы балаларға айналамыздағы әлем, Отан туралы негізгі түсініктер жанұяда және балабақшаларда өлең, әндер, мультфильм, ойындар ойнау және сурет салу арқылы мемлекеттік рәміздерге құрмет және туған жеріне махаббат рухы қалыптастырылады.

Екінші басқыш, 7-16 жастағы оқушылардың Отанға махаббаты мен адалдығын нығайту. Оларды туған жерінің алдындағы перзенттік борышын өтеуге даярлау. Оларда Қарулы Күштердің

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

қатарында қызмет етіп жатқан ағаларына әуесін ояту. Әскери қызметті армандаған әрбір жас бала кезден-ақ физиологиялық күшті болуы, спортпен тұрақты шұғылдануы, мектептегі барлық пәндерді тиянақты үйренуі, бос уақытын тиімді пайдалануы және «жас кітапүйгіш» сияқты байқауларға қатысу, жетістіктерге жетуге ұмтылуы керек. Оқушыларды «Темурбектің ұрпақтары», «Өзбекстан перзенттері батыр болады» сияқты әскери спорт жарыстарында белсенді қатысуы талап етіледі.

Үшінші басқыш, 16-18 жастағы жастарды отанға және оны қорғау үшін лайықты қызмет етуге рухани және физиологиялық тұрғыдан даярлау. Оларға ұлттық армиямыз үшін физиологиялық күшті және рухани жетік жастардың қажетті екені әскери қызметтің маңызы және Қарулы Күштерде жүргізіліп жатқан реформалар туралы көрнекілік құралдар арқылы мәліметтер беру.

Төртінші басқыш, 18-30 жастағы жастарды жан-жақты кемелденген, ата-анаға және отанға садық перзенттер етіп тәрбиелеу, Отанды қорғауға әрдайым дайын тұру және Қарулы Күштердің қатарында қызмет борышын өтеп жатқан жастармен мақтану, Конституциялық борыш пен әскери антқа адал болуды қалыптастыру.

Жастарды әскери отансүйгіштік рухында тәрбиелеу концепциясында белгіленгеніндей өздерің таңдаған кәсіпті терең меңгеруің және жетік маман болу үшін бос уақытты мазмұнды өткізу керек. «Жас кітапқұмар» байқауында қатысуға әрекет жасап, ғылыми және көркем кітаптарды оқуың сені отанды сүйетін, адал, батыр және сергек болуға үндейді.



Өзбекстан Республикасын қорғау Өзбекстан Республикасының әрбір азаматының борышы. Азаматтар заңда белгіленген тіртіпте әскери немесе баламалы қызметті өтеуге мәжбүр.

52-бан

Әскери отансүйгіштік, отанмен мақтану, жарқын болашаққа сенім рухын бейнелейді. «Отан» негізі арабша сөз болып, «Жер - Ана» мағынасын білдіреді. Отан түсінігі кең және тар мағынада қолданылады. Бір халық өкілдері ынтымақта жасап жатқан, олардың ата-бабалары бұрыннан бірге жасаған аумақ түсініледі.

Шолу жаса!

«Әскери қызметте әрбір жас әскермен жеке-жеке жұмыс істейміз, олар алдымен Жалолиддин Мангуберді, Әмір Темір сияқты ұлы, батыр бабаларымызла лайықты мұрагер, Отан ананың шынайы қорғаушысы етіп тәрбиелеуіміз керек».

Өзбекстан Республикасының Президенті Шавкат Мирзияев.

Шығармашылық жұмыс

«Черик» (жасақ, әскери жүйе) нөкерлікке қабылдауда үш ережені ұстандым:

Бірінші, жігіттердің күш-құдіретіне;

Екінші, қылышты ойната алуына;

Үшінші, құлқы мен зейіні мен кемелділігіне.

Осы үш қасиетке ие нөкерлерді қызметке қабылдадым. Өйткені күш-құдіретті жігіт барлық қиыншылықтарға, азаптарға шыдамды болады, қылышты ойната алған адам қарсыласын жеңе алады, ақылды нөкер барлық жерде ақылына салып мәселені шеше алуы мүмкін.

Әмір Темір

Пысықтау және қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар

1. Қарулы Күштер қандай мемлекеттік ұйым саналады?
2. Қарулы Күштердің құрамына нелер кіреді?
3. Қарулы Күштерге кім басшылық етеді?
4. Кімдер әскери қызметке шақырылады?
5. Жастарды әскери отансүйгіштік рухында тәрбиелеу концепциясы қандай мақсатта қабылданған?
6. Концепцияның басқыштары мен міндеттерін айтып бер.
7. Әмір Темір қандай шарттар негізінде жігіттерді нөкерлікке қабылдаған?
8. Сен Отанды қорғау және шынайы әскер болу үшін өзінді қалай дайындауың керек?.

Тарау бойынша қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар.

1. Құқықбұзушылық ұғымына анықтама жаса.
2. Мемлекетіміз заңдылығында құқықтық жауапкершілік неше және қандай түрлерге бөлінген?
3. Прокуратураның бұл жүйедегі орны қандай?
4. Қылмыс жасалғанда сұрастырып білу істерін жүргізу бойынша қандай мекемелер өкілетке ие?
5. Әділет министрлігінің қандай мекемелері бар?
6. Әлеуметтік қауіптілік қандай жағдайларда пайда болуы мүмкін?
7. Құқыққа қайшы деген атауды қалай түсінесің?
8. Әкімшілік жауапкершілікке қандай түрдегі жазалар енеді?
9. Қылмыстық жауапкершілік деген не? Ол қандай құқықбұзушылық жағдайларда қолданылады және оның ең негізгі ерекшеліктері нелерден құралады?
10. Нотариалдық кеңселер қандай міндеттерді орындайды? Нотариустар кімдер?

Атауларға сәйкес анықтамаларды белгіле.

1. Прокурор

2. Құқықбұзушы

3. Қылмыс

4. Адвокаттар коллегиясы 5. Адвокат

а) – латынша сөз болып, «қорғаушы», «ақтаушы» деген мағынаны білдіреді.

б) – Қоғам үшін қауіпті болған қылмыс .

в) – французша сөз болып, «қаралаушы» деген мағынаны білдіреді.

д) – өзінің іс әрекетін түсінетін және оған жауап бере алатын тұлғаның құқыққа қайшы әрекетінен туындайтын айыбы.

г) – құқықтық институт (жеке топ), адвокаттық қызметімен шұғылданушы тұлғалар және жекеменшік адвокаттықпен шұғылданушы кейбір адамдардың дербес, кәсіптік бірлестігі болып табылады.

Тарау бойынша үлгі тесттер

- 1. Прокуратура органдарының бірыңғай орталықтандырылған жүйесін Өзбекстан Республикасының өкіл етілген қай азаматы басқарады?**
 - а) Бас прокурор;
 - б) Прокурорлар алқасының төрағасы;
 - в) Облыстық прокурорлар сайлаған адам;
 - г) Өзбекстан Республикасының прокуроры.
- 2. Қай қатардағы жауап қамқорлық жасау деген мағынаны білдіреді?**
 - а) Адвокат; б) Әділет министрлігі;
 - в) Прокурор; г) Төреші.
- 3. Прокурор нені қадағалайды?**
 - а) Тергеу істерін; б) Сотқа жататын істерді;
 - в) Заңдардың анық та бірдей орындалуын; г) Үкімнің орындалуын.
- 4. Өзбекстан Республикасының аумағындағы заңдардың анық та бірдей орындалуының үстінен қадағалауды кім және мемлекеттің қайсы органы жүзеге асырады?**
 - а) Әділет министрлігі;
 - б) Нотариалдық кеңселер;
 - в) Өзбекстан Республикасының Бас прокуроры мен оған бағынатын прокурорлар;
 - г) Сот органдары.
- 5. Қорғаушы (адвокат) дегеніміз — бұл ...**
 - а) қылмыстық істер бойынша азаматтардың ісін сотта жүргізуші және оларды қорғаушы адам;
 - б) сотқа қатысушы және мемлекеттің мүддесін қорғаушы адам;
 - в) айыпталушының шақыруымен келген адам;
 - г) айыпталушының заңды өкілі.
- 6. Құқық бұзушылықтың қай түрі үшін мемлекет жазалаудың ең ауыр шарасын қолданады?**
 - а) Әкімшілік; б) Қылмыстық; в) Тәртіптік; г) Азаматтық.
- 7. Әкімшілік жауапкершілік қай жастан бастап қолданылады?**
 - а) 16 жастан; б) 14 жастан; в) 15 жастан; г) 17 жастан.

Мемлекеттік органдардың күнделікті өмірінде адам құқы мен еркіндігінің үстемдігіне қатысты конституциялық қағидат сөзсіз қамтамасыз етілуі шарт.

Шавкат Мирзияев

VI ТАРАУ

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ, БОРЫШТАРЫ



Азаматтық заңдылығында кәмелетке толмағандардың құқықтары

Қылмыстық заңдылығында кәмелетке толмағандардың құқық және міндеттері

Жанұя заңдылығында кәмелетке толмағандардың құқық және міндеттері

Еңбек заңдылығында кәмелетке толмағандардың құқықтары



27- тақырып

Азаматтық заңдылықта кәмелетке
толмағандардың құқықтары



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Суреттердегі адамдардың жастарын шамамен анықта.
2. Олардың құқықтық статусы бойынша топтай аласың ба? (яғни бір-біріне ұқсас топтарды бір топқа жина).
3. Белген топтарындағы адамдардың құқықтары арасында қандай айырмашылықтар болуы мүмкін деп ойлайсың? Жауабыңды негізде.
4. Жасаған орынсыз іс-әрекеттері үшін олардың жауапкершілігінде де айырмашылық болуы мүмкін бе?
5. Мемлекетімізде адам неше жастан бастап кәмелетке толған деп есептелетін білесің бе?

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

6. *Неликтен нақ осы жаста ол кәмелетке толған боп есептеледі деп ойлайсың?*

Өзбекстан Республикасындағы барша тұлғалардың (жеке және заңдық) мүлікке тиісті және тиісті емес қарым-қатынастары және тауар-ақша қатынастарын ретке келтіретін құқықтық нормаларды өзінде жинақтаған сала бұл — азаматтық құқық саласы.

Азаматтық заңдылыққа сәйкес, азаматтың иелік етуге құқықтары мен міндеттемелерінің кешені оның құқыққа икемділігін құрайды.



Азаматтық құқық бастапқыда Ежелгі Римде жарыққа шығып, азаматтардың өзара қатынастарын тәртіпке салған. Қазіргі уақытта көптеген елдерде азаматтардың қарым-қатынастарын реттейтін ұлттық құқықтық жүйелер жаратылған. Біздің еліміздегі азаматтардың өзара қатынастарын Өзбекстан Республикасының Конституциясы мен Өзбекстан Республикасының Азаматтық кодексі реттеледі.

Азаматтың құқыққа икемділігі оның туылған күнінен бастап пайда болады және қаза тапқан күні бітеді.

Ал азаматтың әрекеттілігі азаматтың өзінің іс-әрекеттері арқылы азаматтық құқықтарға ие болуға және оларды жүзеге асыруға, өзіне меншікті азаматтық борыштар жаратуға және оларды атқаруға деген қабілеттілігін білдіреді. Бұл икемділік (қабілеттілік) азаматтың жасы он сегізге толғанда байқалады.

Азаматтық құқықтар мен міндеттемелер мыналардан туады:

- 1) заңда алдын ала ескерілген шарттардан, егер бұл жағдай заңда ескерілмесе де, бірақ оған қайшы келмейтін шарттар мен келісімдерден;
- 2) азаматтық құқықтар мен міндеттемелердің тууы негізі ретінде заңнамада ескерілген мемлекеттік органдардың немесе азаматтардың өзін-өзі басқару органдарының құжаттарынан;
- 3) соттың азаматтық құқықтар мен міндеттемелер жөніндегі шешімінен;
- 4) заңмен рұқсат етілген жағдайларда мүлік алу нәтижесінде;
- 5) ғылым, әдебиет, өнер туындыларын жаратқан, ойлап табушылықпен, басқа да интеллектуалдық қызметпен шұғылданған кезде;

- 6) басқа адамдарға зиян жеткізудің нәтижесінде;
- 7) негізсіз байып кету нәтижесінде;
- 8) азаматтар мен заңдық адамдардың басқа да іс-әрекеттерінің нәтижесінде;
- 9) заңдық құжаттар азаматтық-құқықтық жағдайлардың туындауына байланысты құбылыстардың нәтижесінде.

Кәмелетке толмағандардың қабілеттілігін белгілеуде оның денесі, бойы, бұлшық еттері және ақыл-ес қабілетінің даму дәрежесі ескерілген. Өзбекстан Республикасы «Азаматтық кодексіне» сәйкес адамның толық мөлшердегі әрекеттілігі 18 жасқа толғанда пайда болады.



Азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болу және оларды іске асыру, өзіне азаматтық борыштарын жасау және орындау қабілеттілігі (әрекеттілігі) ол кәмелетке толған соң, яғни 18 жасқа толған соң толық көлемде пайда болады.

22-бап.

14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар:

- 1) өзінің жалақысы, стипендиясы және басқа табыстарына иелік ету;
 - 2) әр түрлі авторлық құқықтарын іске асыру;
 - 3) заңға сәйкес банктерде ақша жинау және оларға иелік ету,
 - 4) әр түрлі тұрмыстық келісімдерді жасау құқығына ие.
- 6 жастан 14 жасқа дейінгі кіші жастағы балалар:

- 1) Ұсақ тұрмыстық келісімдерді;
- 2) Тегін пайда көруге бағытталған келісімдерді;
- 3) Заңды түрде белгілі мақсат яки ерікті иелену үшін берілген қаржыларды меңгеру бойынша бітімдерді жасауға ақысы бар.

16 жасқа толған жеке тұлға заңда көрсетілген шарттар негізінде жұмыс істейтін яки іскерлік қызметімен айналысатын болса, ол сот қаулысымен толық еңбекке жарамды деп табылады. Бұл азаматтық құқықта эмансипация деп қолданылады.

Мұндай жағдайда ата-ана перзенттікке алушылар және демеуші эмансипация жасалған кәмелетке толмағанның міндеттері бойынша, атап айтқанда ол жеткізген зиянның нәтижесінде туындаған міндеттер бойынша жауапкер болмайды.



Эмансипация – латынша «Emanci ratio» құқықтарға теңдестірілу деген мағынаны білдіреді.

Жасы толғанға дейін заңды некелескен адам неке қиған уақыттан бастап толық қатынас қабілетіне ие болады. Некелесу нәтижесінде алынған әрекеттілігі жасы он сегізге толмай тұрып, некесі жойылған жағдайда да толық сақталып қалады. Егер неке заң жолына қайшы деп табылса, сот кемелетке жетпеген ердің (оның зайыбының) сот белгілеген кезден бастап толық әрекеттілігін, икемділігін жою жөнінде шешім қабылдауға құқылы.

Кемелетке толмағандардың істері бойынша комиссиялар Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесінің, облыстық, аудандық, қалалық әкімшіліктердің құзырында түзілген. Бұл комиссиялардың мақсаты мен міндетін мыналар құрайды:

— жасы толмағандардың бақылаусыз және қараусыз қалуын, құқықбұзушылықтың алдын алу;

— кәмелетке толмағандардың заңға қайшы қылықтарына және құқықбұзушылыққа жағдай тудыратын себептер мен жағдайларды анықтау мен жою;

— кемелетке толмағандардың құқықтары мен мүдделерін қорғау;

— әлеуметтік тұрғыдан қатерлі жағдайда қалған жасы толмағандармен тәрбиелік жұмыс жүргізуді ұйымдастыру.

Комиссиялар өз тараптарынан қабылдаған шешімдері мемлекеттік органдар, басқа ұйымдар және лауазымды адамдар үшін міндетті болып табылады..



15 жастағы Назым жазғы демалыста ата-анасының разылығымен дәмханаға минералды су сатушысы етіп жұмысқа тұрды. Дәмхананың егесі оны аптасына 48 сағат істетіп, үлкендерге беретіндей айлық төледі.

- 1) Дәмхананың иесі Назымның құқықын бұзды ма?
- 2) Бұл әрекеттің қатысушыларынан қай бірі заңды бұзды?
- 3) Оларды құқықтық сауаты бар деуге болады ма?

Шолу жаса!

Кәмелетке толмаған адамдардың келтірген шығыны үшін олардың ата-аналары яки демеушілері немесе оларды бақылап отыратын оқу, тәрбие, емдеу мекемелері жауапкер болады.

Шығармашылық жұмыс

1.5 жасар Ділшаттың сурет салуға дарыны бар. Оның салған суреттерін жұмыс барысында пайдалану үшін балалар бақшасының тәрбиешісі альбом дайындады.

— *Мұнда Ділшаттың құқықтары бұзылды ма?*

— *Ділшаттың құқықтарын кім қорғайды?*

2. Жазғы демалыс күндері 14 жасар Нәби бір фирмаға ұстаның шәкірті боп жұмысқа орналасты. Бірнеше айлық табысын жинап, ол планшет сатып алды. Оның осылай істеуге құқы бар ма? Пікірлеріңді дәлелдеңдер.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Құқыққа икемділік дегеніміз не?
2. Әрекеттілік дегенде нені түсінесіңдер?
3. Құқыққа және еңбекке қабілеттілікке мысал келтіріңдер.
4. Азаматтық құқық пен борыштар қай жағдайларда пайда болады? Оларды санап өтіңдер.
5. Эмансипация деген не?
6. Мына кестені дәптерлеріңе салып, Өзбекстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес кемелетке толмағандардың әрекеттілігі жөнінде толтырыңдар.

6 жастан 14 жасқа дейінгі кіші жастағы балалар	14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар	16 жасқа толған кәмелетке толмағандар
		Үлгі: Шағын үй шаруашылығы мәмілелерін жасайды..

28- тақырып

Қылмыс заңдылығында кәмелетке толмағандардың құқық және міндеттері



Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. 1- және 3- суреттердегі бейнелерді талдаңдар.
2. Осы суреттердегі балалар келешекте қандай адам болып өсіп-өнеді деп ойлайсыңдар? Олардың жарқын келешегі үшін қандай қолайлы жағдайлар бар?
3. 4-суреттегі баланың заң жолына қайшы қылығының салдары қандай болуы мүмкін? Бұл жөнінде не дей аласыңдар?
4. 6-суреттегі бала не себептен осынау күйге түскен?
5. 4- және 6-суреттердегі балалардың жазалау керек, деген пікірді дәлелдеуге тырысыңдар. Мұнда олардың қылықтары үшін жазалау қандай нәтижеге келтіре алатынын есепке алыңдар.
6. Кемелетке толмағандар мен ересектердің қылмыстық жауапкершілігі арасында айырма болу керек пе, әлде жоқ па?

Құқықбұзу әрекеттері әртүрлі болып, олар құқық саласының түрлі тармақтарымен қудаланады.

Құқықбұзушылықтың сипаты мен белгілеріне қарай төрт топқа бөлуге болады. Бұлар: қылмыстық, әкімшілік, тәртіптік, азаматтық құқықбұзушылықтар. Бұл құқықбұзушылықтардың ішінде бір-біріне біршама ұқсас болғандары — қылмыстық пен әкімшілік құқықбұзушылықтар. Олардың озбырлық жасау нысандары да көп жағдайда бірдей болады. Мысалы, егер Өзбекстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 2-бабында қылмыстық заңнамамен қорғалатын нысандар көрсетіліп, адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін, мүлкін, табиғи ортаны, бейбітшілікті, адамзаттың қауіпсіздігін озбырлықтан қорғау алдын ала ескерілген болса, Әкімшілік жауапкершілік жөніндегі Кодексінің 10-бабында адамға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, меншігіне, мемлекеттік, қоғамдық тәртіпке, табиғи ортаға озбырлық жасаушы заңмен айыпталатын қылықтар ескерілген.

Қылмыстық жауапкершілік — Қылмыстық Кодекс тыйым салған қылмысты істеген жағдайда ғана қолданылатын жауапкершіліктің ең ауыр түрі болып табылады.

Өзбекстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық Кодексінің 16-бабында қылмыстық жауапкершілікке қылмысы үшін айыпты деп табылған адамға қатысты сот жағынан үкім ету, жазалау немесе басқа да құқықтық шарасы қолданылады.

Қылмыс істеген кезде заңда белгіленген жасқа толған адамдар ғана қылмыстың субъекті бола алады. Заңда белгіленген жасқа толмаған, жасы кіші адамдар өздерінің жасы, рухани және физиологиялық дамуы бойынша істеген қылмысы үшін толық жауап бере алмайды, өздерінің әрекетін (әрекетсіздігін) толық басқара алмайды.

Он төрт жасқа толмағандар — жас бала деп саналып, өз әрекеттерінің қоғамға қауіп-қатер келтіретінін, қылмыс екендігін (жауапкершілікті ауырлататын қасақана адам өлтіруді қоспағанда) әлі толық жете түсіне алмайды. Ал 14 жасқа толғандар кейбір қылықтарының қылмыс болып табылатынын түсінеді, өздерінің іс-әрекеттерін толық басқара алады. Сондықтан ҚК-нің 17-бабында он төрт жастан бастап қылмыс субъекті болатын қылмыстардың тізімі келтірілген.

Өзбекстан Республикасының Қылмыстық Кодексіне сәйкес, он сегіз жасқа толмай, қылмыс істеген адамдарға айыппұл, құлық түзету істері, бостандығын шектеу, мәжбүрлі қоғамдық істері, азаттықтан мақрұм ету сияқты жазалар қолданылуы мүмкін.



Кәмелетке толмағандарға қосымша жаза артуға болмайды.

Қылмыстық кодексте жасы толмағандардың қылмыс істегенін жазаны жеңілдететін жағдай деп, ал жас балаға қарсы істелген қылмысты — қылмысты ауырлататын жағдай деп белгілейді.

Әрбір жаза шарасына жеке тоқталамыз:

Айыппұл — бұл қылмысты жасағандардан мемлекет айыппұл өндіреді. Айыппұл тек 16 жасқа толған кәмелетке толғандарға ғана ең төмен жалақының екі есесінен жиырма есесіне дейін белгіленеді.

Ақылақ түзету істері жазасы — еңбек етуге қабілетті, кәмелетке толмағанды еңбек етуге мәжбүрлеп тарту.

Кәмелетке толмағандардың мұндай жазалау түрі бір айдан бір жылға дейінгі мерзімге тағайындалады.

Бостандығын шектеу — бұл жаза кәмелетке толмаған жазаланушыға негізгі жаза ретінде 6 айдан 2 жылға дейін белгіленеді..

Мәжбүрлі қоғамдық істер — тек еңбек етуге қабілетті кәмелетке толмағандарға 60 сағаттан 240 сағатқа дейінгі мерзімге белгіленеді

Азаттықтан мақырұм ету — бұл жаза түрі кәмелетке жетпегендерге 6 айдан 10 жылға дейінгі мерзімге тағайындалады.

Жалпы алғанда, азаттықтан мақырұм ету 13 жастан бастап қолданылады. Мұнда жазаланушылардың жынысы да ескеріледі. 18 жасқа толмаған ерлерге азаттықтан мақырұм ету жазасын жалпы яки күшейтірілген тәртіпті тәрбие колонияларында өтеу тағайындалады. Қыздарға жазаны жалпы тәртіпті тәрбие колонияларында өтеу тағайындалады.

Сот кәмелетке толмағандарға жаза тағайындауда, кәмелетке толмағандардың даму дәрежесі, тұрмыс жағдайы және тәрбиесін, денсаулығын, жасы үлкендердің әсерін, өз әрекетінің маңызын толық аңғармауын анықтаса жаза мәжбүри шарамен алмастырылады.

Кәмелетке толмағандарға ересектердің (18 жастан асқан) жауапкершіліктері де бар. Ересектер кәмелетке толмағандарды қайыршылыққа, алкогольді ішімдіктер ішуге бағыттаса, 3 жылға дейін,

есірткі заттарды тұтынуға тартса 3 жылдан 5 жылға дейін, қылмыс жасауға шақырса 5 жылдан 10 жылға дейін бас бостандығынан айыру арқылы жазланады.

Белгілі бір адамды, әсіресе кәмелетке толмаған баланы қылмыстық жауапқа тарту үшін оның істеген қылмысын дәлелдейтін құжаттар жеткілікті, негізді, заң тұрғысынан маңызды болуы керек.

Қылмыс істегенге дейін жасы он сегізге толмаған адамның қылмысы жөніндегі істер бойынша мыналар анықталады:

- 1) айыпталушының анық жасы (туған жылы, айы мен күні);
- 2) оның өзіне тән қасиеттері мен денсаулық күйі;
- 3) оның тұру және тәрбиелену жағдайлары;
- 4) жасы үлкен куәгердің немесе басқа қатысушының болуы я жоқтығы.

Кәмелетке толмағанның қылмысы жөніндегі іс жүргізуге оның заңды өкілі немесе қамқорлыққа, бағып-қағуға алған органның өкілі қатысуға құқылы. Жасы толмағандардың қылмысы жөніндегі іске қорғаушы да қатысу керек. Жасы толмаған күдікті және айыпталушы адамнан жауап алуға жұмсалған уақыт, демалыс пен тамақтану үшін бір сағаттық үзілісті есепке алғанда, бір күнде алты сағаттан артып кетпеуі керек.

Сот кәмелетке толмағандардың қылмыстары жөніндегі істердің қашан және қай жерде қарастырылатынын, олардың әке-шешесіне, әке-шешесінің орнын басатын адамдарға, жасы толмағанның оқитын немесе жұмыс істейтін орнына (кәсіпорындар мен мекемелерге), қажет болса, басқа ұйымдарға да хабарлайды. Сонда сот осы ұйымдардың өкілдерін, сотталушының қамқоршысын я бағып-қағушысын соттың мәжілісіне шақыруға құқылы.

Кәмелетке толмаған айыпталушыға қолданылатын бұлтартпау шаралары ретінде, Қылмыстық-процессуалды Кодекстің 236-бабында алдын ала ескерілген негіздер болса, қамауға алу шарасын кәмелетке толмаған адамға тек бес жылдан артық мерзімге еркінен айыруға тағайындалуы мүмкін болған, қасақана қылмыс істегені үшін айыпталған және оның мінез-құлқының әдепті болуын басқа бұлтартпау шаралары қамтамасыз ете алмайтын жағдайда қолдануға болады.



Кәмелетке толмаған тұлғаға айыпталу жариялау кезінде қорғаушымен бірге кәмелетке толмаған тұлғаның заңды өкілі де қатысуы мүмкін.

Жасы толмаған айыпталушыға қолданылған шаралар туралы хабар оның заңды өкіліне, ал егер ондай өкіл болмаса, оның басқа туысқандарына жеткізіледі. Кәмелетке толмаған адам оның әкешесі, қамқоршысы, демеушісінің кепілімен немесе, егер ол балалар мекемесінде тәрбиеленіп жатса, сол мекеме бастығына беріледі.

Шығармашылық жұмыс

Кәмелетке толмаған балалардың құқықбұзушылығы туралы кішкене әңгіме жазыңдар. Егер бұл әңгімедегі құқықбұзушылықты істеген адамның жасы 6-дан 14-ке дейін, 14-тен 16-ға дейін, 16-дан 18-ге дейін және 18-ден үлкен болса, онда ол қандай жазаға ұшырайтынын анықтаңдар (Мұнда Азаматтық, Қылмыстық, Әкімшілік жауапкершілік туралы кодекстерді пайдаланыңдар).

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Қылмыс туралы заңнама дегеніміз не?
2. Кәмелетке толмағандық деген не?
3. Кәмелетке толмаған деген түсініктің қылмыс субъектінің жасы деген түсініктен қандай айырмашылығы бар?
4. Кәмелетке толмағандар неше жасынан бастап қылмыстық жауапқа тартылуы мүмкін?
5. Өзбекстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 17-бабын пайдалана отырып, мына кестені толтырыңдар:

Қылмыс істегенге дейінгі жасы толған жауапкершілігі	істегенге 13-ке адамдардың	Қылмыс істегенге дейінгі жасы толған жауапкершілігі	істегенге 14-ке адамдардың	Қылмыс істегенге дейінгі жасы толған жауапкершілігі	істегенге 18-ге адамдардың

29-тақырып**Жанұя туралы заңнамада кәмелетке толмағандардың құқық және міндеттері**

13 жасар Ғанижанға атасынан автокөлік мирас болып қалды. Ғанижан өгей ата-анасымен бірге жасайды. Ғанижанның әкесі автокөлікті сатып, келісімді ресмилендіру мақсатында құжаттарды бекіту үшін мемлекеттік мекемеге (нотариусқа) барады. Бірақ нотариус келісімді ресмилендіруден бас тартты.

Кәсіптік-техникалық колледжінің оқушысы Ділшатбек 80000 сумдық ДВД плейерін несиеге (кредитке) алды. Ділшатбек 16 жаста, әр айда стипендия алады. Оның әкесі Әлім аға ұлының сатып алған бұйымын жөн көрмеді. Ол баласы ДВД плейерге қызығып, оқуға мән бермей қояды деп қауіптенді. Сондықтан Әлім аға ұлының бұл келісімшартты жасағанынан хабарсыз екендігін ескеріп, оның жарамсыз деп табуын сұрап, сотқа өтініш жасады.

Халима 16 жасында аудан әкімшілігінің рұқсатымен тұрмысқа шықты. Күйеуінің үйіне көшіп өтуіне байланысты өзіне мирас болып қалған жеке меншік үйін сатуға шешім қабылдады. Сол мақсатта алдысатты жұмыстарын ресмилендіру үшін қыстақтағы азаматтар жиынының төрағасына өтініш жасаған еді, жиын төрағасы Халиманы толық әрекеттілікке жетпеген деп келісім-шартты ресмилендіруге рұқсат етпеді. Халима ауыл азаматтар жиыны төрағасының шешімінен наразы болып сотқа шағым жасамақшы.

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Егер Ғанижанның өгей әкесі сотқа шағым жасаса, сот қандай қаулы шығаруы мүмкін деп ойлайсың?
2. Сенің пікіріңше, Ғанижанның өгей әкесі оған мирас болып қалған автокөлікті сату құқығына ие ме?
3. Сеніңше, Халиманың КАЖ-нан ренжігені орынды ма?
4. Егер Халима сотқа шағым жасаса, оның шағымы бойынша сот қандай қаулы шығаруы мүмкін деп ойлайсың? Халиманың ата-анасы бар болғанда қандай жағдай туындайтын еді? Жоқ болса ше?
5. Ділшатбектің жасаған ісін құқық бұзушылық деп атауға бола ма? Неліктен?

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

6. *Сеніңше, Әлім аганың шағымы бойынша сот қандай шешімге келуі мүмкін? Сен Әлім аганың орнында болғаныңда қандай жол ұстанған болар едің? Ділішатбектің орнында болғаныңда ше?*
7. *Жоғарыдағы ділгірліктерді шешуде сен қандай жол ұстаған болар едің?*
8. *Жанұяңдағы қайсы бұйымдарды дербес иемдене аласың?*
9. *Өзіңе тікелей тиісті болған бұйымдарың бар ма?*
10. *Өзіңе тиісті болған бұйымыңды жолдасыңмен ауыстыру үшін ата-анаңнан рұқсат сұрайсың ба? Неліктен?*



“Ата-аналар өз перзенттерін кәмелетке толғанға дейін бағу және тәрбиелеуге міндетті.



Мемлекет және қоғам жетім балаларды және ата-аналарының қамқорлығынан мақұрым болған балаларды бағу, тәрбиелеу және оқытуды қамтамасыз етеді, балаларға арналған қайырымдылық істерді ынталандырады”.

64- бап.

1. Ата-аналар балаларын кәмелетке толғанға дейін міндетті түрде бағып-қағу және тәрбиелеу керек деген шарттың конституциялық құқық дәрежесіне шығарылуының себебі неде деп ойлайсың? Бұл жағдай біздің ұлттық құндылықтарымызға сәйкес келе ме?

2. Мемлекеттің бағушысы жоқ және қараусыз қалған балаларға еткен қамқорлығының конституция арқылы тұрақты міндетке айналғаны қоғамға қандай пайда келтіреді? Мұнда енгізілген және келешекте көрілетін пайданы айрықша бөліп көрсетуге әрекет жаса.

Бала мүдделеріне қайшы болған жағдайларды қоспағанда, әрбір бала отбасында жасау және тәрбиелену, өз ата-анасын білу, олардың қамқорлығынан пайдалану, олармен бірге жасау құқығына ие.

Кейбір себептер бойынша баланын ата-анасы болмай қалған жағдайда оның жанұяда тәрбиелену құқығы қамқорлық және

демеушілік жасайтын мекеме тарапынан қамтамасыз етіледі.

Кәмелетке толмаған бала өз құқы және заңды мүддесін қорғау құқына ие. Баланың құқы және заңды мүддесі оның ата-анасы, ата-анасы жоқ болса, ата-анасының орнын басушылар, қамқорлық жасаушы және заңды мүдделері, прокуратура, сот тарапынан іске асырылады.

Кәмелетке толмаған баланың өміріне яки денсаулығына қауіп туғанынан, оның құқық және заңды мүдделері бұзылғанынан хабардар болған жеке тұлғалар бұл жөнінде бала қазіргі күнде жасап тұрған мекен-жайдағы қамқорлық жасаушысы мен демеушілік мекемесіне мәлімдеуі шарт. Осындай мәліметтерді алған соң, қамқорлық пен демеушілік мекемесі баланың құқық және заңды мүдделерін қорғау бойынша қажетті шаралар көруі шарт. Ата-ана өз балаларының заңды өкілдері болып саналады, сонымен қатар кез келген жеке және заңды тұлғалармен болатын қатынастарда, соның ішінде сотта арнайы өкілеттерсіз олардың құқық және мүдделерін қорғайды.

Жанұяда кәмелетке толмаған баланың мүддесіне тиісті кез келген мәселе шешіліп жатқанда, бала өз пікірін білдіруге, кез келген сот яки әкімшілік талқылауы кезінде сөйлеуге құқылы.

Кез келген ата-ана өз перзенттеріне өзара келісіп, яки туғандықтарының кеңесімен ата-анасының есіміне қарай яки өздері қалаған есімді қоюы мүмкін. Әдетте, баланың фамилиясы ата-ананың фамилиясына қарай белгіленеді. Егер ата-ана әр түрлі фамилияларда болса, олардың келісімі бойынша балаға әкесінің яки анасының фамилиясы берілуі мүмкін. Ата-ананың қалауы бойынша, балаға әке яки шеше жағынан ұлттық дәстүрлер бойынша арғы атасының есімі бойынша фамилия берілуі мүмкін.



“Кәмелетке толған, еңбек етуге лайықты перзенттер өз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті”. *66-бап.*

1. Конституцияның осы талаптары бойынша пікіріңді білдір.
2. Бұл баптың талаптары біздің ұлттық құндылықтарымызға, әдет-ғұрпымызға қаншалықты сай келетіні бойынша пікіріңді білдір.
3. Осы бап талаптарын 64-баптың талаптарымен салыстыр.

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Он алты жасқа жеткенше, кәмелетке толған баланың фамилиясы белгілі бір мақсатта ата-анасымен бірге қабылдаған шешіммен өзгертілуі мүмкін. Егер ол он алты жасқа толған болса, оның есімі яки фамилиясын өзгерту тек оның разылығымен іске асырылады.

Ата-анасы тірі кезінде балалар олардың мал-мүлкіне иелік ету құқына ие емес. Сондай-ақ, ата-ана да кәмелетке толмаған балалардың мал-мүлкіне иелік ету құқына ие емес. Кәмелетке толмаған бала өз ата-анасынан яки басқа адамдардан заң шеңберінде қамтамасыз етілуіне ақысы бар. Мұнда балаға тиісті кез келген қаржы, ол зейнетақы болсын, мейлі басқа түрдегі жәрдемақы болсын, оның әкесі яки шешесі тарапынан оның қамсыздандырылуы тәлім-тәрбие алу үшін ғана жұмсалыуы қажет. Сонымен қатар, ата-ана мен балалардың жеке меншігі болуы да мүмкін. Бірге жасап тұрғанда олар бір-бірінің разылығымен бұндай мүлікке иелік етіп оларды пайдалана алады.

Кәмелетке толмаған балалардың мирас түрінде алған мал-мүлкі, өзінің еңбегі мен іскерлік қызметі нәтижесінде арттырған мал-мүлкі олардың жеке меншігі болып саналады.

Сонымен кәмелетке жетпегендердің жеке пайдаланатын бұйымдары (киім-кешек, әр түрлі жұмыс құралдары, оқу құралдары және басқалар) олардың жеке меншігі боп саналады.



Америкалық бір досымның үйінде қонақта болдым.

Досыммен жағдай сұрасып отырған едім, оның ұлы оқудан келді.

— Әке, мен келдім. Сәлем, — (ағылшын тілінде) деп, жоғары қабаттағы өз бөлмесіне шығып кетті. Біраздан соң, рок тобының сазды күйі үйді жаңғыртып күмбірлей бастады. Мен досыма:

— Қазір басыңның ауырғаны жайлы шағым жасап едің, балаңа саздың даусын біраз төмендет десең болмай ма, — дедім. Досым маған: — Бұл баламның құқы, мен оған төмендет дей алмаймын, ол демалып жатыр, — деп жауап берді.

1. Біздің ұлттық дәстүрлеріміз бойынша бұл жанұядағы құқықтық қатынастарды оңтайлы бағалауға бола ма ?

2. Бала өз құқынан пайдаланғанда, басқалардың қандай құқықтарын бұзды?

Шолу жаса!

Ата-ана кәмелетке толмаған перзенттерінің заңды өкілі саналады. Себебі олар өз құқы мен міндетін дербес қорғай алмайды.

Ата және ана балаларды материалдық жағынан қамтамасыз ету, дене тәрбиесі, рухани және әдептік тұрғыдан тәрбиелеу, оларды тәуелсіз тіршілік етуге дайындау мәселесінде бірдей міндетке ие болады. Ата-ананың құқы баланың мүддесіне қызмет етуі керек. Бала өз құқы мен заңды мүддесін қорғау құқықына ие.

Шығармашылық жұмыс

Өзіңнің жанұяңды жазбаша сипатта. Жанұяңда өзіңнің және басқа кәмелетке толмаған аға, іні, әпке, қарындас, сіңлілеріңді санап жаз. Олардың маңыздылық дәрежесіне қарай бейнеле. Өзіңнің жанұяңдағы борыштарыңды да жаз.

Осы сұраққа жазбаша жауап беруге әрекет жаса: Сен үшін жанұядағы құқықтарыңның сақталуы маңыздырақ па, әлде борыштарыңның орындалуы ма? Мұнда сен және жанұя көзқарасымен жанасуға әрекет жаса.

Пысықтау мен қайталау үшін сұрақтар және тапсырмалар

1. Әр баланың өз жанұясында қандай құқықтары бар?
2. Егер кәмелетке толмаған баланың ата-анасы болмаса, оның құқықтарының орындалуы қалай қамтамасыз етіледі?
3. Жанұяда кәмелетке толмаған баланың мүдделеріне қатысты мәселе шешілетін жағдайда баланың қандай құқықтары бар екендігін айт.
4. Балаға есімді қалай және кім қояды?
5. Неше жасқа толғаннан кейін кәмелетке толмаған баланың есімі мен фамилиясын өзгерту үшін оның разылығы сұралады?
6. Ата-ананың кәмелетке толмаған баласының яки баланың ата-анасының жеке меншігіне иелік етуге құқығы бар ма?
7. Егер кәмелетке толмаған бала, оның ата-анасы жеке меншікке иелік етсе, олар бір-бірінің меншіктерін пайдалана ала ма?
8. Қандай бұйымдар кәмелетке толмағандардың жеке мүлкі?

30- тақырып

Еңбек туралы заңнамада кәмелетке
толмағандардың құқықтары



1



Ә р б і р
тұлға еңбек ету,
еркін мамандық
таңдау, әділ еңбек
жағдайында
жұмыс істеуі және заңда
көрсетілген тәртіппен
жұмыссыздықтан қорғалу
құқына ие.

37-бап.



2



“Он сегіз жасқа
толмаған тұлғалар
еңбекке қатысты
құқықтық
қатынастарда
ересек қызметкерлермен
тең құқылы, еңбекті
қорғау, жұмыс уақыты,
еңбек демалыстары және
басқа да еңбек шарттары
саласында олар үшін
еңбек туралы заңдар мен
басқа да нормативтік
құжаттарда белгіленген
қосымша жеңілдіктерді
пайдаланады”.

240-бап.



3



4

Белсендіруші сұрақтар мен тапсырмалар

1. Жоғарыдағы суреттерде бейнеленген балалар қандай істермен айналысып жатыр?
2. Конституцияның келтірілген баптарымен таныса отырып, сенің теңдестерің осы кәсіптерден қайсы бірінде істеуі

мүмкіндігі туралы өз пікіріңді білдір. Пікіріңді негіздеуге әрекет жаса.

3. *Егер теңдестерің осы кәсіптердің қайсысына іске кірсе, оған қандай жағдайлар жасалуы қажет болады деп ойлайсың?*
4. *Балалардың жастайынан еңбек етуге дағдыландырудан қоғам мүдделі болуы мүмкін бе? Бұдан ұнамды және ұнамсыз жақтарын айтып беруге әрекет жаса.*
5. *Мектептегі оқуға кедергі жасамайтындай етіп еңбекпен шұғылданып, өзің дербес ақша табуға мүмкіндігің бар деп ойлайсың ба?*
6. *Ақы төленетін қызметте жұмыс істеуің үшін ата-анаңның разылығы болуы шарт деп есептейсің бе?*
7. *Сенің пікіріңше, еңбек етіп тапқан ақшаңды кім жұмсауы керек? Сен бе яки ата-анаң ба? Неліктен?*

Мемлекетіміз Конституциясында әрбір жеке тұлға еңбек ету, ерікті мамандық таңдау құқына ие болса да, Өзбекстан Республикасы Еңбек кодексінің 77-бабына сәйкес, жұмысқа қабылдауға он алты жастан рұқсат етіледі. Он бес жасқа толған балалар ата-анасынан бірінің яки олардың орнын басушы адамның жазба түрдегі разылығымен, медициналық бақылаудан өткізіліп жұмысқа қабылданады.

Сонда да бұл жұмыс олардың денсаулығына және мінез-құлқына зиянын тигізбейтін, оқуына кедергі жасалмайтын жеңіл болуы қажет.

Кәмелетке толмағанадарды еңбек етуге жұмылдырудан көзделген негізгі мақсат жастарды еңбекке даярлау және олардың кәсіп таңдауына түрткі болу керек екеніне назар аудары керек.

Ал, еңбекке тиісті құқықтық қатынастарда он сегіз жасқа толмаған



Еңбек заңдылығы бойынша 16 жастан 18 жасқа дейінгі балаларға жұмыс уақыты аптасына 36 сағаттан, 15 жастан 16 жасқа дейінгі болған оқушылар үшін аптасына жиырма төрт сағаттан аспайтындай етіп белгіленеді.

балалар ересектермен тең құқықты болады. Олар жұмыс уақыты, демалыстар және басқа еңбек келісімшарттары бойынша олар

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

үшін еңбек жөніндегі заңдар мен басқа да нормативтік құжаттарда белгіленген қосымша және жеңілдіктерді пайдаланады. Оларға белгіленген нормадан артық жүк көтеру және тасуға жол қойылмайды. Сондай-ақ, оқудан бос кездерінде істеп жүрген оқушылардың жұмыс



Насыр ата-анасының, қамқорлыққа алу және демеушілік мекемесінің разылығымен шағын кәсіпорынға жұмысқа орналасты. Біраз уақыт жұмыс істеген соң, ол жұмыстан босау туралы кәсіпорын басшысын ескертті және жазбаша түрде өтініш жазды. Кәсіпорын басшысы Насырдың өтінішіне қарсылық білдірді және ата-анасының өтінішін алып келуін сұрады

Сенің көзқарасың. Кәсіпорын басшысы дұрыс жол ұстанды ма ?

уақытының мерзімі он алты жастан он сегіз жасқа дейінгі балалардың жұмыс уақытының ең көп мерзімінің жартысынан артып кетуі мүмкін емес. Балаларды түнгі жұмыстарға, жұмыс уақытынан тыс жұмыстарға және демалу күндеріндегі жұмыстарға қатыстырмау керек.

Бұдан басқа, жұмысты оқумен бірге жүргізіп жатқан кәмелетке толмағандарға жұмыс берушілер қажетті жағдайларды туғызып беруі керек болады.

Осы орайда, әрі оқып, әрі еңбек етуді қалайтын кәмелетке толмаған балаларға мемлекетіміздің еңбек заңдылығында бірталай жеңілдіктер берілгенін айтып өткен жөн. Атап айтсақ, қосымша демалысқа шығу, қысқартылған жұмыс аптасы сияқтыларды мысал ету мүмкін.

Егер жалпы білім беретін мектептерде оқып жүрген балалар аптасына алты күн жұмыс істесе, оларға оқу жылының барысында кем дегенде отыз алты жұмыс күні мөлшерінде демалыс берілуі керек болады.

Жұмыстан босатылған уақыт үшін оқушыларға жұмыс орнында алатын орташа жалақы еңбекақысының кемінде елу пайыздан кем болмаған мөлшерде жалақы төленеді.

Мектеп оқушылары үшін еңбекақы сақталған қалыпта 11-сыныпта мемлекеттік емтихандарды тапсыру кезінде жиырма жұмыс күнінен кем болмаған демалыс беріледі.



Шеберхана бастығы 15 жарым жасар жасөспірімді дәнекерлеушінің шәкірті етіп қабылдады. Медициналық байқауда дәрігер жасөспірімге өндірістік практиканы өтеуге лайық деп анықтама береді. Бұл үшін 6 сағаттық жұмыс күні белгіленеді (арнаулы қосымша төлемсіз). Біраз мерзім өткен соң, прокурор жәрдемшісі еңбек заңдылығының сақталуын бақылау жолымен тексеру өткізіп, аудан прокуратурасы арқылы шеберхана бастығына жазбаша баяндама



жібереді де, шәкіртті басқа жұмысқа өткізуді, жасөспірімдер еңбегін қорғау бойынша заңдылықтың бірнеше бұзылған жағдайларын жоюды талап етеді.

- 1. Прокурордың талабы негізді ме?*
- 2. Шеберхана әкімшілігі еңбек туралы заңнаманы бұзылған қандай жағдайлар пайда болды?*
- 3. Осыған ұқсас жағдайларда заңдылығымыз сот тарапынан құқықтық жауапкершіліктің қандай түрлері қамтылған ?*

Мектептің сыныптан сыныпқа көшіру емтихандарын тапсыру кезінде орташа еңбекақысы сақталған қалыпта 4 күннен 6 күнге дейін жұмыстан босату белгіленеді.

Сыныптан сыныпқа көшіру үшін мектеп емтихандарын тапсырғанда жұмыс істеп отырған оқушыға орташа еңбекақы сақталатын етіп, 4 күннен 6 күнге дейін істен босату шарасы белгіленеді.

Өзбекстан Республикасы жасы толмағандардың еңбекке тартылуын тәртіпке салу және балалар еңбегіне шек қою жөніндегі көп халықаралық заңдық құжаттарға қосылған, 2008 жылғы 4 апрельдегі № ӨРЗ–140 Заңмен «Іске қабылдау үшін ең кіші жас туралы» Конвенциясын (Женева, 1973 жылғы 26 июнь), 2008 жылғы 8 апрельдегі № ӨРЗ – 144 Заңмен «Балалар еңбегінің ауыр түрлеріне тыйым салу туралы» Конвенциясын (Женева, 1999 жылғы 17 июнь) бекіткен.

Қанатты сөздердің асыл қазынасынан!

Алтын мен күмісі жоқ адам — кедей емес, бірақ ақыл-есі мен кәсіп-өнері жоқ адам — кедей. (Мажидиддин Хавофи)

Шолу жаса!

Кез келген еңбек адамнан жеке қызметті талап етеді және адамның өзі оны іске асырады, сол себептен кез келген еңбекке жарамды жеке тұлға бір уақыттың өзінде құқықтық қабілетке және қатынас қабілетіне ие болуы мүмкін.

Шығармашылық жұмыс

Өзіңді бір кәсіпорын басшысымын деп ойла. Саған 14 жасар және 16 жасар екі жеке тұлға жұмысқа орналасу үшін келді.

Сенің іс-әрекеттерің қандай болуы керек? Сен оларға қандай жұмыстарды ұсына аласың? Оларға қандай жағдай жасап бере аласың? Оларға қандай жеңілдіктер берген болар едің? Егер олар істен босау бойынша өтініш жасаса, қандай құжаттарды талап етесің?

Пысықтау және қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар

1. Мемлекетіміз заңдылығына, сәйкес, кәмелетке жетпеген балаларды неше жастан іске алу мүмкін?
2. Он бес жасқа толған балалар іске қандай тәртіпте орналасады?
3. Кәмелетке жетпеген балалардың қандай жағдайларда еңбек етуіне жол берілмейді?
4. Еңбек туралы заңға сәйкес 16 жастан 18 жасқа дейінгі балаларға жұмыс уақыты аптасына неше сағат, 14-тен 16 жасқа дейінгі балаларға неше сағат етіп белгіленеді?
5. Әрі оқып, әрі еңбек етуші кәмелетке толмағандарға заңдылығымызда қандай жеңілдіктер жасау көзделген?
6. Бұл жеңілдіктер қалай белгіленетінін түсіндір?
7. Өзбекстан Республикасы кәмелетке жетпегендерді еңбекке жұмылдыруды тәртіпке салу және балалардың еңбегін пайдалануға жол бермеу бойынша қандай халықаралық құқықтық құжаттарды ратификация жасаған

Тарау бойынша қайталау үшін сұрақтар мен тапсырмалар

1. Өзбекстан Республикасы заңдылығы кәмелетке жетпегендерге қатысты қандай принципке негізделеді?
2. Өзбекстан Республикасының Азаматтық кодексі адамның толық әрекеттілікке жетуін неше жастан белгілеген?
3. Кәмелетке жетпегендердің жасынына қарай қабілетін анықтауда нелерге мән берілген?
4. Егер кәмелетке жетпеген бала және оның ата-анасы жеке меншікке иелік етсе, олар бір-бірінің меншігін пайдалана алады ма?
5. Қандай бұйымдар кәмелетке жетпегендердің жеке мүлкі боп есептеледі?
6. Кәмелетке толмағандардың қай жағдайда істеуіне жол берілмейді?
7. Еңбек туралы заңға сәйкес 16 жастан 18 жасқа дейінгі балаларға жұмыс уақыты аптасына неше сағат, 14-тен 16 жасқа дейінгі балаларға неше сағат етіп белгіленеді?

Атауларға сәйкес анықтамаларды белгіле.

1. Кәмелетке жетпегендерге

5. Айыппұл төлеу

2. Кәмелетке жеткен және еңбекке жарамды перзенттер

6. Құлық түзету істері

3. Азаматтық құқық саласы

7. Бас бостандығынан айыру

4. Бас бостандығынан айыру

8. Кәмелетке жетпегендерге

а) Төмендегі негізгі жазалар: - айыппұл төлеу; - құлық түзету жұмыстары; - еркінен айыру.

б) жеке және заңды тұлғалар меншіктік және меншіктік емес қатынастарды және тауар-ақша қатынастарын тәртіпке салатын құқықты нормаларды қамтыған.

в) 16 жасқа толған, еңбекке жарамды кәмелетке толмағандарды еңбекке мәжбүри түрде қатыстыру.

г) бұл түрдегі жаза 16 жасқа толған, кәмелетке толмағандарға бір айдан үш айға дейінгі мерзімге тағайындалады.

д) қосымша жазалар мен өлім жазасына тартылмайды.

е) өз ата-аналарына қамқорлық жасауға мәжбүр.

ж) қылмыс жасаған адамнан мемлекеттің есебіне ақша өндіру

з) бұл жаза түрі кәмелетке толмағандарға қатысты 6 айдан 10 жылға дейінгі мерзімге тағайындалады.

Тарау бойынша үлгі тесттер

1. **Жасы 14-ке толмай, кәмелетке толмағандар төменде келтірілген қай қылмыстардың субъекті болуы мүмкін?**
 1. Өзінің қызмет бабын теріс пайдалану;
 2. Адам ұрлау;
 3. Бұйрықты немесе басқа бір шешімді орындамау;
 4. Еркінен айыру орындарынан қашу;
 5. Көлік құралдарын ұрлау.a) 1, 2, 3, 4, 5; б) 1, 3, 4, 5; в) 3, 4, 5; г) 2, 4, 5.
2. **Эмансипация сөзі нені білдіреді?**
 - a) Латын тілінен алынған, тең құқықтылыққа жету, басыбайлылықтан құтылу деген мағынаны білдіреді;
 - б) Бұл сөз жауапкершіліктің бір түрі, оған жасы 16-ға толған адамдар тартылады;
 - в) Латын тілінен аударғанда «қорғаушы», «ақтаушы» деген мағыналарды білдіреді;
 - г) француз тілінен аударғанда «қаралаушы» деген мағынаны білдіреді.
3. **Кәмелетке толмаған адамдар қандай жағдайларда толық қатынасқа ие болады?**
 - 1) Соттың шешіміне сәйкес эмансипация етілген соң;
 - 2) Кемелетке жетпегендердің толық әрекет істеуге бейімділігі жоқ;
 - 3) Жасы 18-ге толмай, заңды түрде некелескен азамат некелесу күнінен бастап толық әрекеттенуге құқылы
 - 4) Кәмелетке толмаған адамдар белгілі бір мекемемен еңбек келісімшартын жасаған соң.a) 1, 2; б) 2, 3; в) 1, 3; г) 1, 4.
4. **Еңбек кітапшасы жұмысқа алғаш рет кіргенде жұмыс басталғаннан күннен неше күн кешіктірмей толтырылуы керек?**
 - a) 1 күн; б) 3 күн; в) 5 күн; г) 7 күн.
5. **Мыналардың арасынан кімге сынақ мерзімін белгілеуге болмайды?**
 - 1) Жүкті әйелдерге;
 - 2) Жасы 3-ке дейін болған перзенті бар әйелдерге;

- 3) Қосымша қызмет істеп отырған адамдарға;
 - 4) Көп балалы аналарға;
 - 5) Әкімшіліктің бастамасымен басқа іске көшірілген адамдарға;
 - 6) 6 айлық мерзім ішінде еңбек шартын жасаған қызметкерлерге.
 - а) 1, 2, 3, 4, 6; б) 1, 2, 3, 5, 6;
 - в) 1, 2, 3, 4, 5, 6; г) 1, 2, 4, 5, 6.
- 6. Жұмысқа орналасу кезінде әкімшілікке қандай құжаттар тапсырылады?**
- 1) Жасы 12-ден 14-ке дейінгі балалар үшін: әке-шешесінің бірінің немесе олардың орнын басатын адамның жазбаша ризалығы, оқу орнынан берілген анықтама, денсаулық жөніндегі куәлік, әскери билет немесе әскери есепке алынғаны туралы куәлік;
 - 2) Жасы 16-дан 18-ге дейінгі болған адамдар үшін: әке-шешесінің бірінің немесе олардың орнын басатын адамның жазбаша ризалығы, оқу орнынан берілген анықтама, денсаулығы жөніндегі куәлік, паспорт немесе туылғандығы туралы куәлік, тұрғылықты жерінен анықтама;
 - 3) Жасы 18-де, одан да үлкен адамдар үшін: паспорт, еңбек кітапшасы немесе соңғы уақытта немен шұғылданғаны жөнінде тұрғылықты жерден алынған анықтама;
 - 4) Жасы 14-15 аралығындағы балалар үшін: әке-шешесінің бірінің немесе олардың орнын басатын адамның жазбаша ризалығы, оқу орнынан берілген анықтама және денсаулығы жөніндегі анықтама, туылғандығы туралы куәлік.
 - а) 1, 2, 3, 4; б) 2, 3, 4; в) 1, 3, 4; г) 1, 2, 4.
- 7. Жасы 18-ге толмаған адамдарға неше күнтізбелік күнге тең жылдық ұзартылған демалыс беріледі?**
- а) 10 күнтізбелік күнге тең; б) 15 күнтізбелік күнге тең;
 - в) 20 күнтізбелік күнге тең; г) 30 күнтізбелік күнге тең.
- 8. Кемелетке толмаған адам жұмысқа орналасты дейік. Бір ай өтпестей ол директорға жұмыстан босау жөнінде арызын берді.**
- а) ӨзР Конституциясының 37-бабына сәйкес, мәжбүрлік еңбекке тартуға тыйым салынады, сондықтан ұйымның бастығы кемелетке толмаған адамның арызына қол қоюға міндетті;
 - б) кемелетке толмаған адамның әке-шешесінен немесе олардың орнын басатын адамдардан мақұлдаушы құжат талап етіледі;

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ КҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

- 14 жасқа толмаған кәмелетке толмағандардың (жас балалардың) яки қамқорлықта болған азаматтардың заңды өкілдері — ата-аналары, перзенттікке алушылары яки қамқоршыларының жасайтын мекенжайы кәмелетке толмағандар немесе қамқорлықтағы азаматтардың мекенжайы болып саналады.
- Азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болуға және оларды іске асыруға, өзі үшін азаматтық борыштарын тудыруға және оларды орындауға жарамдығы (әрекеттілігі), ол кәмелетке толған соң, яғни 18 жасқа толған соң толық көлемде жүзеге асады.
- 18 жасқа толмай неке бұзылса да, әрекеттілігі толық сақталып қалады. Бірақ неке шынайы емес деп табылғанда, сот кәмелетке толмаған ер (әйелі) сот белгілеген кезден бастап толық әрекеттілігін жоғалтқандығы туралы қаулы қабылдауы мүмкін.
- 18 жасқа толмаған, кәмелетке толмағандар жасаған бітімдер өз ата-анасы, перзенттікке алушылары яки демеушілерінің жазба ризалықтарымен түзілгенде ғана жарамды деп саналады.
- 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар ата-аналары, перзенттікке алушылары яки демеушілерінің жазба рұқсатынсыз төмендегілерді дербес жүзеге асыруға құқылы:
 - өз жалақысы, стипендиясы, тағы басқа табыстарын иеленуге;
 - ғылым, әдебиет яки өнер туындысының, жаңалық ашудың немесе интелекттік қызметінің заңмен қорғалатын авторы болуға құқықын іске асыруға;
 - заңға сәйкес несиелік (кредиті) мекемелерге жинақ ақшасын салуға және оларға иелік етуге;
 - ұсақ тұрмыстық бітімдерді, тегін мүдде көруге бағытталған, нотариалдық бекітуді яки мелекеттік тіркеуден өткізуді талап етпейтін бітімдер, заңды өкіл яки оның ризылығымен үшінші тұлға тарапынан кейбір мақсат яки еркін иелік ету үшін берілген қаржыларды иеленудегі келісімдер жасау;
- 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар жоғарыдағыларға сәйкес өздері жасаған келісімдер бойынша дербес түрде жауапкер болады.
- Сот ата-аналардың, перзенттікке алушылар немесе демеушілердің негізді өтініштері бар жағдайда, олардың өтінішіне сәйкес 14

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың өз жалақысы, стипендиясы, немесе басқа табыстарына дербес иелік ету құқығына шек қоюға яки бұл құқықтан айыруы мүмкін.

- 16 жасқа толған кәмелетке толмаған жеке тұлға еңбек келісім-шарты бойынша жұмыс істеп жатқан болса, немесе ата-анасы, перзенттікке алушылары яки демеушілердің разылығымен іскерлік қызметімен айналысатын болса, ол толық әрекет етуге бейімді деп жариялануы мүмкін.
- Кәмелетке толмағандардың толық еңбекке жарамды деп жариялануы — эмансипация соттың шешімімен іске асырылды. Мұнда кәмелетке толмаған жеке тұлғаның міндеттері бойынша, атап айтқанда ол жеткізген шығынның салдарынан туған міндеттемелері бойынша ата-анасы яки олардың орнын басушылар емес, оның өзі толық жауапкер болады.
- Бала мүддесіне қайшы болған жағдайлардан басқа, әрбір бала жанұяда жасау және тәрбиелену, өз ата-анасын білу, олардың қамқорлығын пайдалану, олармен бірге жасау құқына ие.
- Бала өз құқығы және заңды мүддесін қорғау құқына ие. Баланың құқы және заңды мүддесін оның ата-анасы, ата-анасы жоқ болса, ата-анасының орнын басушылар, қамқоршылар және демеуші кеңселері прокурор, сот іске асырады.
- Жанұяда баланың мүддесіне тиісті кез келген мәселе шешіліп жатқанда, бала өз пікірін білдіруге, сондай-ақ, кез келген сот талқылауы яки әкімшілік талқылау кезінде сөз айтуға құқылы. Баланың әкесінің есімі ата-ананың келісімімен, әкесінің есіміне қарай беріледі.
- Баланың фамилиясы ата-ананың фамилиясына қарай белгіленеді. Ата-ана түрлі фамилияларда болғанда, ата-ананың келісімі бойынша балаға әкесінің не шешесінің фамилиясы беріледі. Ата-ананың қалауынша балаға әке яки анасы жағынан ұлттық дәстүрлер бойынша арғы атасының есімі бойынша фамилия берілуі мүмкін.
- Баланың есімі мен фамилиясын ата-анасының бірге жасаған өтініші бойынша 16 жасқа толғанша баланың мүдделерін сақтаған жағдайда (әкесі яки шешесінің фамилиясына) өзгертуге болады. 16 жасқа толған баланың есімі я фамилиясын өзгерту тек оның разылығымен іске асырылады.

- Кәмелетке толмаған балалар заңда белгіленген тәртіп бойынша сый, мұра ету жолымен алған мал-мүлкі, сондай-ақ, өз еңбегі мен іскерлік қызметінің нәтижесінде арттырған мал-мүлкі олардың жеке меншігі саналады.
- Кәмелетке толмағандардың жеке пайдаланатын бұйымдары (киім-кешек, еңбек құралдары, оқу жабдықтары, тағы басқалар) олардың жеке меншігі саналады.
- 18 жасқа толмаған тұлғалар еңбекке тиісті құқықтық қатынастарда үлкен жастағы қызметкерлермен қатар тең құқылы болады.
- 16 жастан 18 жасқа дейінгі қызметкерлерге аптасына отыз алты сағаттан аспайтын жұмыс күні белгіленеді.
- 15-16 жасқа дейінгі (демалыс кезінде істеп жатқан 14 жастан 16 жасқа дейінгі оқушылар үшін) жеке тұлғалар үшін аптасына жиырма төрт сағаттан аспайтын жұмыс күні белгіленеді.
- Әкімшілік жауапкершілікке әкімшілік құқықбұзушылық істеген кезде 16 жасқа толған жеке тұлғалар тартылады.
- Қылмыс істенге дейін 13 жасқа толған жеке тұлғалар жауапкершілікті ауырлататын жағдайларда қасақана адам өлтіргені (ҚК 97-бабының 2 бөлімі) үшін қылмыстық жауапқа тартылады.
- Қылмыс жасағанға дейін 14 жасқа толған тұлғалар төмендегі қылмыстар үшін жауапқа тартылады:
 - қасақана адам өлтіргені,
 - әдейі денеге ауыр, орташа жарақат жеткізгені,
 - намысқа тию,
 - қажетсінуін зорлық-зомбылықпен жасанды жолмен өтеу,
 - адам ұрлау,
 - басқыншылық, алаяқтық, талан-тараждық,
 - мүлікті қастандықпен қирату яки түзетуге болмайтындай етіп зиян келтіру,
 - еркінен айыру, орындарынан қашу,
 - оқпен атылатын қару, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар немесе жарылғыш құрылымдарды, радиоактивтік материалдарды заңға қайшы иемдену,
 - теміржол, теңіз, өзен, әуе транспорты құралдарын яки байланыс

- желілерін жарамсыз қалыпка келтіру,
- көлік құралын алып қашу,
 - есірткі яки психотропты заттарды заңға қайшы түрде иемдену,
 - айыпты ауырлататын жағдайда бұзақылық жасау.

"ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІНЕН" МЫСАЛДАР

1. Мектепті радио мамандығын меңгерген оқушы, зауытқа жұмысқа кіріспес алдын зауыт оған неше сағаттық жұмыс уақытын белгілеуі керек деген мәселені шешу үшін Өзбекстан Республикасы Конституциясына жүгінді, бірақ Конституциядан сұраққа жауап таба алмады. Жас жұмысшы қайсы заңнан жауап таба алады? Конституция неге негізгі заң дейіледі?

2. Өзбекстан Конституциясының 9-бабында қоғам мен мемлекеттің тіршілік етуінің ең маңызды мәселелері бүкілхалықтық талқылауға ұсынылады, жалпыға бірдей дауысқа (референдумға) қойылады, деп көрсетілген. Айтшы, нелер бүкілхалықтық сайлаумен шешіледі?

3. Өзбекстан Республикасы құрама командасының мүшесі Н. енді ғана 18 жасқа толып, өмірінде бірінші рет сайлауға қатысуға тиісті еді. Бірақ жарысқа қатысу үшін басқа қалаға кетуге мәжбүр болғандықтан, Н. сайлауға қатыса алмаймын деп өкінді.

Айтшы, Н. сайлауға қатыса ала ма? Егер қатысатын болса, қандай түрде өз құқын іске асырады?

4. Республика Конституциясы және меншік туралы заң азаматтардың жеке меншікке деген иелігін білдірді, тұрғын үй де жекешелендірілді. Осы заңды пайдаланып, азамат М. үйінің бөлмелерін өзіне ұнайтын түрде өзгерту жұмыстарын бастады, кей қабырғаларды алып тастады, екі бөлмеден үлкен бір бөлме жасады, асхананы балконға көшірді. Үй басқармасының қызметкерлері М-ға ескерту жасап, барлық бөлмелерді ескі қалпына келтіріп қоюды бұйырды. Бұл үйде басқалар да тіршілік ететінін оған ұқтырды.

Айтшы, кімнің істегені дұрыс?

5. М. есімді азамат Яккасарай ауданының прокуратурасына, көршісі С. өз серігімен бірге қылмыс жасауға дайындық көріп жатыр деп хабарлады. Прокурор тергеушіге С.-ны тұтқынға алуды бұйырды.

Айтшы, прокурор дұрыс бұйрық берді ме?

Тергеуші Конституцияның қайсы бабына қарсы қимыл жасады?

6. О. есімді азамат жұмыстан шығып үйіне келгенде, кей бұйымдарының ұрланғанын көрді. Ұры осы махаллада жасайтын М. екендігіне көзі жеткен соң, оның есігін бұзып, үйінен мал-мүлкін алып кетті.

Айтшы, О. Конституцияның қайсы бабына қайшы қимыл жасады? Ол қалай істесе заңды болатын еді?

7. 15 жасар техникум студенттерін курстастары Шухрат пен Ағзам туған күндеріне шақырған еді. Стол үстінде 1 бөтелке спиртті ішімдікті көрген Батыр «Неге спиртті ішімдік қойдыңдар, бізге ішуге болмайды. Бұған бола, айыппұл төлетеді», — деді.

— Қойшы, егер біз көшеде, қоғамдық орындарда ішсек айыппұл төлетеді, ал біз өз үйіміздеміз ғой, — деді Бахадыр.

— Екеуіңдікі де дұрыс емес, — деді Бахрам. — Бізге спиртті ішімдіктер ішуге әсте болмайды. Қай жерде ішілсе де бәрібір бұған бола ата-аналарымызға айыппұл төлетеді.

Кімдікі дұрыс?

8. Әлішер орманға аң аулайтын мылтығын әкелді. Орман маңында ол екі қазды көріп, оларды атып өлтірді. Сол заматта тәртіп бұзушыны орман қорушысы ұстап алды да тиісті мекемеге тапсырды.

Орманды қадағалаушы инспекция Әлішерге орман шаруашылығының аң аулау тәртіптерін бұзғандығы үшін төмендегі шараларды қолданды: айыппұл төлеу 10000 сум, мылтығын тәркілеу, өлтірген қаздарды алып қалу және 18000 сумға тең ақша төлеу.

Әлішер қандай түрдегі жазаға тартылады?

9. Мектептің бір топ оқушылары табиғатты қорғау жұмыстарымен айналысатын еді. Мектеп төңірегіндегі суда зиянды заттар ағатынын көріп, балықты қадағалаушы инспекцияға хабар берді.

Ауыр салдарлардың алдын алу шаралары тез анықталғанын ескеріп, бұл іс ластанған заттарды суға ағызған кәсіпорынның

лауазымды адамдарына әкімшілік жаза қолданумен бітті.

Төмендегі әкімшілік жазаның қайсысын бұл мысалда қолдануға болады? Кейбір азаматтар мұндай тәртіп бұзушылық істесе, қандай шаралар қолданылады?

Егер көп мөлшерде балықтар жойылып кеткен болса, кәсіпорын басшыларына қандай шаралар қолданылатын еді?

А) айыппұл; Б) құлық түзету істері; В) тәркілеу.

10. А. есімді қызметкер жұмыстан босау туралы «өз қалауынша» деп өтініш жазды. Біраз уақыт өткен соң, директор шақырып өтінішті қайтадан жауды және босау себебін көрсетуді талап етті. А. бұған көнбеді.

Мұндай жағдайда кімдікі дұрыс?

11. Т. есімді жүргізуші өз міндетіне немқұрайды қарағаны үшін қымбат бағалы аспапты жарамсыз етіп қойды. Кәсіпорын басшысы оған сөгіс жариялаумен бірге келтірілген шығынның орнын толтыру, айыппұл төлеу шараларын қолданды. Т. көнбеді.

Әкімшіліктің әрекеті заңды ма?

12. Жұмыс уақытының аяқталуына бір сағат қалғанда, 17 жасар М. жұмыстан қайту үшін есіктің алдына келгенде, бөлім бастығы: «Әлі ерте емес пе?» деп сұрады.

Бөлім басшысы Өзбекстан Республикасы Еңбек туралы кодексінің қайсы бабын білуге міндетті.

13. 16 жасар қызметкер С. 6 ай істеген соң, оған еңбек демалысын беруді басшыдан сұрады. Басшы С-тің жұмыс істегеніне әлі 6 ай толмағанын есепке алып, демалыс бермеді.

Басшының іс-әрекеті еңбек заңына қайшы келе ме, әлде келмей ме?

14. Еңбек туралы кодексте төменде көрсетілген қызметшілерге қайсы түрдегі (қысқартылған, толымсыз) жұмыс мерзімін қолдану

көрсетілген:

- А) сырқат шешесіне қараған қызметкерге;
- Б) 16 жасар қызметкерге;
- В) жас баласы бар қызметкерге;
- Г) зиянды өндірісте істейтін қызметкерге;
- Г) өндірістен қол үзбей оқитын қызметкерге.

15. Цех бастығы 16 жасар жұмысшыны жұмыстан тыс, жұмыс істеуі туралы бұйрық беріп, екі апта жұмыс істеуін сұрады. Бірақ жұмысшы келіспеді. Цех бастығы оған сөгіс жариялады.

- А) Осы жағдайда цех бастығының ісі заңды ма?
- Б) Заңды болмаса, жұмысшы қайда барып шағым жасауы мүмкін?

16. Ф. есімді азамат бірнеше күн бойы өз үйінің терезесі арқылы екі жасөспірім көршісінің автокөлігінің төңірегінде жүргенін көрді. Бір күні ол көршісінің көлігінің екі доңғалағы ұрланғанын білді. Көршісінің «Кім ұрлады?» — деп күйіне сұрағанына, Ф.: «Кім алатын еді, сол екі өспірім ұрлаған да», — деді.

Ф. дұрыс айтты ма? Егер күмәнданған болса, кімге барып шағым жасауға тиісті еді?

17. Шавкаттың әкесі үздіксіз арақ ішкіш болып алды. Бір күні ол 8-сыныпта оқитын баласына күшпен арақ құйып берді. Шавкаттың көзі тұнып, аузы ащы боп, шыдай алмай көшеге қашып шығып кетті. Оны көрген милиция қызметкері іс жүргізетін жазбаларында тәртіп бұзғандығын көрсетті. Таңертең Шавкаттың әкесін милиция бөліміне шақырып, оған жазаға тартылатынын айтты.

Шавкаттың әкесіне қандай жаза қолданылады? Мұнда тәртіп қалай бұзылды?

18. Әжесі басқа мемлекетке көшіп кету себебімен 12 жасар немересіне тұрғын үйін сыйға тартты. Немересі ол үйді бір нәрсеге алмастырмақшы болды? Алмастыруға құқылы ма? Азаматтық заңнама бұл құқықтық қатынасты заңды деп тани ма?

- А) Иә, құқығы бар, ол меншіктің иесі;
- Б) Жоқ, оның жасы әлі 18-ге толған жоқ.

КЕЙБІР ЗАҢДЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ТҮСІНДІРМЕЛІ СӨЗДІГІ

АДВОКАТ — (лат) айыпталушының қорғаушысы, сотта бір жеке тұлғаның ісін жүргізетін, құқықтық мәселелер бойынша мәслихаттар беретін заңды қызметкер.

АЙЫПТАЛУШЫ — қылмыстық жауапкершілікке қатысы бар тұлға.

АЛАЯҚТЫҚ — алдау және басқа жолдармен өзгенің мүлкін пайда күнемдік мақсатында иелену.

АМНИСТИЯ — сотталғандардың бір бөлігін заң негізінде бүтіндей немесе жартылай еркіне босатып жіберу.

АППЕЛЯЦИЯ — шағымдану, наразылық білдіру.

АРБИТР — жақтар арасындағы келіспеушілікті сотсыз жоятын, ымыраға келтіретін, әділ делдал.

АУДИТОР — коммерциялық банктердің қызметін тексеруге өкілеті бар адам.

АНТ — ант ішу, бір нәрсені орындауға ресми немесе салтанатты түрде уәде беру, шын берілгендік.

ӘДІЛЕТ (ЮСТИЦИЯ) — соттау ұйымдарының қызметін білдіретін кең мағыналы құқықтық ұғым.

БҰЗАҚЫЛЫҚ — қоғамдық ережелерге әдейі құрметсіздік білдіріп ұрып-соғу, денесін жаракаттау.

БАСЫБАЙЛЫ БОЛУ — белгілі бір тұлғаның өз мүлкін өзге тұлғаның пайдасына тегін беру шарты.

БАСҚЫНШЫЛЫҚ — біреудің мал-мүлкін талан-тараж ету мақсатында шабуыл жасау, денесін жаракаттау.

БҰЙРЫҚ — мемлекеттік басқару құжаттарының бір түрі. Бірлестік — бір істі бірлесе жүзеге асыру мақсатында бірлескен адамдардың қарым-қатынасы, серіктестік ұйымдары.

ДЕМАЛУ УАҚЫТЫ — қызметкер еңбек міндеттерін орындаудан бос және оны өз қалауынша пайдалану мүмкін болған уақыт.

ДЕКЛАРАЦИЯ — (лат.) баяндама, табыстары мен байлықтары туралы салық төлеуге ұсынылған жеке тұлғаның арызы.

ЖАРЛЫҚ — мемлекеттің басшысы шығарған құжат.

ЖАУАПКЕРШІЛІК — орынсыз іс-әрекеті үшін жауап беруді талап ететін жәйт.

ЖӘБІРЛЕНУШІ — қылмыстық әрекет нәтижесінде зиян-залал шеккен тұлға.

ЖАЗА — құқық бұзушы деп табылған жеке тұлғаға мемлекет тарапынан сот билігімен қолданылатын, белгілі құқықтар мен бостандықтардан айыру болып саналатын мәжбүрлік шара.

ЖАЛПЫ МҮЛК — заңдылық бойынша екі немесе одан артық тұлғаға тиісті мүлік.

ЖАЛПЫҒА БІРДЕЙ САЙЛАУ ҚҰҚЫҚЫ - заңда белгіленген жасқа жеткен барлық азаматтар өкіметтің өкілдік мекемелерін сайлауларға қатысу құқықын беретін сайлау құқықының жүйесі.

ЖЕКЕ ҰЙҒАРЫМ — сот талқылауы кезінде үкіммен бір уақытта шығарылатын қаулы.

ЖЕКЕ ТҮЛҒА ДЕРБЕСТІГІ — азаматтардың өздеріне тән конституциялық жеке құқықтары мен еркіндіктердің бірі.

ЗАҢ — мемлекеттік өкіметтің жоғарғы мекемесі белгілеген тәртіпте қабылданатын акт.

ЗАҢДЫҚ (ҚҰҚЫҚТЫҚ) АКТ — мемлекеттік мекемелердің лауазымды тұлғалары тарапынан өз өкілеттіктері шеңберінен шықпай шығарылатын жарлық.

ЗАҢДЫҚ (ҚҰҚЫҚТЫҚ) ЖАУАПКЕРШІЛІК — жазалау, заңдылықты, міндеттерді бұзған жеке тұлға, айыпкерге қатысты заңда көзделген санкцияларды қолдану.

ЗАҢДЫҚ (ҚҰҚЫҚТЫҚ) ФАКТІЛЕР — құқықтар мен міндеттерді жасау мен, өзгерту мен яки жокқа шығаруға байланысты жағдайлар.

ЗАҢДЫҚ (ҚҰҚЫҚТЫҚ) ТҮЛҒА — азаматтық құқықтары және міндеттері бар нақты субъект.

КУӘ — болған оқиғаны өз көзімен көрген, білгендерін айтып беру үшін сотқа шақырылған кісі.

КУӘЛІК — бір оқиға, құбылыс немесе бар мән-жайды бекіту (мақұлдау), оған куәлік беру мақсатында бірнеше кісілер тарапынан жасалған құжат
КОДЕКС — (лат.) құқықтың бір тармағына тиісті заңдық қағидалар жинағы.

КОНСТИТУЦИЯ — (лат.) құрылыс, мемлекеттің негізгі заңы. Ол елдің әлеуметтік-саяси, мемлекеттік құрылысы, мекемелер жүйесі, азаматтардың негізгі құқықтары мен борыштарын білдіреді.

КОНВЕНЦИЯ — (лат.) бітім, көп жақты халықаралық келісім- шарттардың бір түрі.

КОНТРАБАНДА — (контр және бандо) заттарды мемлекетке заңсыз

ЎЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

жолмен алып келу.

КЕЛІСІМ-ШАРТ — екі немесе бірнеше жеке тұлға арасындағы өзара міндеттерді белгілеу, оларды өзгерту немесе жою туралы бітім.

КЕК — айып түрлерінің бірі. Мұнда қылмыскер өз қылмысының әлеуметтік қауіпті екендігін біледі, зиянды салдарларын көреді және оған саналы түрде қол ұрады.

ҚЫЛМЫС — заңмен тыйым салынған, жазаға лайық, әлеуметтік қауіпті қылық (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп есептеледі.

ҚАНАҒАТСЫЗДЫҚ — материалдық мүдделілік, ашкөздік, дүние арттыру жолында істелген қылмыстық әрекет.

ҚҰҚЫҚ — мемлекет тарапынан белгіленген және қорғалатын заңды қағидалар жүйесі.

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАС — қатысушылардың құқықтары мен борыштарын белгілейтін, заңдық нормалар ретке келтіретін әлеуметтік өзара байланыстар.

ҚОСЫМША ІСТЕУІШІ — орындарда негізгі жұмыспен бірге басқа ақылы лауазымда істеу.

ЛИЦЕНЗИЯ — (лат.) азаттық, құқық, рұқсат ету. Мәселен, ойлап табылған нәрсе үшін берілетін техникалық құжат, саудамен шұғылдану үшін берілетін рұқсатнама.

МҰРА — дүниеден өткен адамның мүлкінің өз туыстарының және басқа жақын кісілерінің ықтиярына өтуі.

НОТАРИУС — нотариалдық әрекеттерді жүзеге асырушы лауазымды тұлға, мемлекеттің өкілі.

ОЖДАН ЕРКІНДІГІ — бұл азаматтардың қалаған дінге сену немесе ешқандай дінге сенбеу құқығы.

ӨЛІМ ЖАЗАСЫ — қылмыстық жазаның ең ауыр шарасы. Бұл жаза уақытша сипатқа ие болған, төтенше жаза шарасы боп саналады.

ОБЛИГАЦИЯ — бағалы қағаздар түрі, оның иесі алдын ала белгіленген мөлшерде жылдық табыс алып тұрады.

ӨСИЕТ — мал-мүлікті мұрагерлеріне мұра етіп қалдыру туралы өсиет мәтіні жазылған құжат.

ПАРЫЗ—(араб)борыш,міндет;барлық мұсылмандар орындауға міндетті болған талаптар мен нормаларды білдіретін діни құқықтық категория.

ПАТЕНТ — белгілі мерзімі шінде кез келген қызметпен шұғылдану үшін берілген құжат.

ПАРИТЕТ — (латын) теңдік, түрлі мемлекеттердің ақша бірлігі немесе салмақ өлшеміндегі сәйкестік.

ПЕНЯ — міндетін өз уақытында орындалмағаны үшін берілетін санкция, төлемақы өсімі.

ПОШЛИНА — мемлекет және басқа мекемелер тарапынан орындалған ділгірліктер үшін өндірілетін ақша жиынтығы, баж.

РАДДИЯ — бір хабарды немесе мағлұматты теріске шығаратын, дұрыс емес екенін дәлелдейтін ресми баяндама.

РЕПЛИКА — (лат.) қайталаймын, жауап беремін. Қақпа сөз, қысқа пікір, қарсылық, жауап. Мәселен, сот барысында ақтаушы мен қаралаушы арасындағы қайшылықтар.

САНКЦИЯ — құқық бұзушыға қатысты мемлекет тарапынан қолданылатын сақтық шарасы.

СЕССИЯ — (латын) мәжіліс, кеңес, өкілетті органдардың ұйымдастырушылық -құқықтық қызмет түрі.

СУБСИДИЯ — (лат.) субсидиум — жәрдем, мемлекеттік бюджет есебінен жергілікті әкімшілік мекемелері, заңды және жеке тұлғаларға берілетін жәрдем.

СҰРАҚ — тергеу, сұрастырып білу және сот мәжілісінде жеке тұлғадан нұсқау мен түсіндірме алу құралы.

ТАЛАПКЕР — өзінің азаматтық құқын қорғау үшін сот арқылы арыз жасаған адам.

ТЕРГЕУ — бір оқиғаның себебін және айыпкерді анықтауға бағытталған қызмет.

ТЕРРОРИСТИК АКТ — мемлекет қауіпсіздігіне қарсы, конституциялық жүйенің негіздеріне қарсы бағытталған қылмыс.

ІЗДЕУ — тергеу, сұрастыру мекемесі және ішкі істер мекемелерінің жасырынып жүрген айыпкерді, жазадан қашқан тұтқынды, із-түзсіз жоғалған адамды табуға бағытталған шаралар кешені.

ЭКСПЕРТИЗА — белгілі мәселерді эксперттердің тексеріп көруі.

ЭКСТЕРНАТ — (лат.) сыртқы, оқу орнында оқымайтын жеке тұлғалар үшін оқу курсы бойынша емтихандар тапсыруға белгіленген тәртіп.

ЭМАНСИПАЦИЯ — (лат.) қанау мен езгіден, тәуелділіктен құтылу, тең құқықтылыққа жету, бостандыққа шығу.

ЮРИСКОНСУЛЬТ — (лат.) құқықтанушы, заңды қызметкер.

ҮКІМ — айыпталушыны айыптау немесе ақтау туралы соттың қаулысы.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
1-тақырып. Өзбекстан Республикасы — тәуелсіз мемлекет.....	4

**I ТАРАУ
ҚОҒАМ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ**

2- тақырып. Тұлға	10
3- тақырып. Қоғам	15
4- тақырып. Мемлекет	20
5- тақырып. Мемлекеттің функциялары	25
6- тақырып. Мемлекеттің басқару формасы	30
7- тақырып. Мемлекеттің құрылу формасы	35
8- тақырып. Саяси тәртіп (режим). Мемлекеттік органдар.....	40
Мемлекет механизмі.....	40
Тарау бойынша үлгі тесттер	46

**II ТАРАУ
АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ**

9- тақырып. Азаматтық қоғам	48
10- тақырып. Құқықтық мемлекет	53
Тарау бойынша үлгі тесттер	58

**III ТАРАУ
ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТ
БАСҚАРУЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ**

11- тақырып. Өзбекстан Республикасында мемлекет басқаруы	60
12- тақырып. Өзбекстан Республикасының Президенті	65
13- тақырып. Өзбекстан Республикасында заң шығарушы орган	70
14- тақырып. Өзбекстан Республикасының атқарушы билік органдары.....	75
15- тақырып. Өзбекстан Республикасының сот жүйесі	80
Тарау бойынша үлгі тесттер	86

IV ТАРАУ

ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ. ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

16- тақырып. Құлық және құқық.....	90
17- тақырып. Құқық нормалары.....	95
18- тақырып. Құқық салалары.....	100
19- тақырып. Құқықтық қатынастар.....	105
20- тақырып. Өзбекстан Республикасы заңының дереккөздері.....	110
21- тақырып. Құқықтық сана мен құқықтық мәдениет.....	115
Тарау бойынша үлгі тесттер.....	121

V ТАРАУ

ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢДЫ ЖАУАПКЕРЛІК

22- тақырып. Құқықбұзушылық.....	124
23- тақырып. Заңды жауапкерлік.....	129
24- тақырып. Құқықты қорғайтын мемлекеттік органдар.....	134
25- тақырып. Әділет министрлігі. Адвокатура және нотариалды кеңселер.....	140
26- тақырып. Қарулы Күштер және жастарды әскери отансүйгіштік рухында тәрбиелеу.....	146
Тарау бойынша үлгі тесттер.....	152

VI ТАРАУ

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ, БОРЫШТАРЫ

27- тақырып. Азаматтық заңдылықта кәмелетке толмағандардың құқықтары.....	154
28- тақырып. Қылмыс заңдылығында кәмелетке толмағандардың құқық және міндеттері.....	159
29- тақырып. Жанұя туралы заңнамада кәмелетке толмағандардың құқық және міндеттері.....	164
30- тақырып. Еңбек туралы заңнамада кәмелетке толмағандардың құқықтары.....	169
Тарау бойынша үлгі тесттер.....	175
Қосымша: Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен міндеттері.....	178
“Өзбекстан мемлекеті және құқық негіздерінен” мысалдар.....	181
Кейбір заңды атаулардың түсіндірмелі сөздігі.....	185

S32

О‘zbekiston davlati va huquqi asoslari: 8-sinf uchun/Mualliflar guruhi; Mas’ul muharrirlar: _____ . — T: “_____”, 2019 – 192 b.

ISBN
UO‘K
BBK

ОМИНА АБДУРАХИМОВНА КАРИМОВА
НАРГИЗА ҚАМАРИТДИНОВНА ИСМАТОВА
ШУХРАТБЕК ЕРГАШЕВИЧ САРИҚОВ
ОМИНА ЕРГАШЕВНА АМАНОВА

О‘ZBEKISTON DAVLATI VA HUQUQI ASOSLARI

(Қозоқ тилида)

*О‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi
umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8- sinf o‘quvchilari
uchun darslik sifatida tavsiya etgan*

Аудармашы

Р. Төленов

Редактор

Қ. Нұрбаева

Дизайнер

"Н&J" ұжымы

Бетгеуші

Рүстем Түзелұлы

Корректор

А.Ақпанбетова

Басуға қол қойылды __ . __ . ____ ж. Пішімі 70x90 1/16. Кеглі 12,5, 11 шпонды. “Таумс” әріпінде теріліп, офсет әдісінде басылды.

Баспа табағы 12,5. Баспа түрі. 13,0. Таралымы ____ . Тапсырыс N ____

Жалға берілген оқулық жағдайын көрсететін таблица

T/p	Оқушының аты, жөні	Оқу жылы	Оқулықтың алынғандағы жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы	Оқулықты тапсырғандағы жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Оқулық жалға берілгенде және оқу жылы соңында қайтарып алынғанда жоғарыдағы таблица сынып жетекшісінің қолымен төмендегі бағалау критерийлеріне негізделіп толтырылады

Жаңа	Оқулықтың пайдалануға алғаш берілгендегі жағдайы
Жақсы	Мұқаба бүтін, оқулықтың негізгі бөлігінен бөлектенбеген. Барлық беті түгел, өшірілмеген, жазу, сызық жоқ.
Қанағаттанарлық	Мұқаба езілген, біршама сызылып, беттері жемірілген, оқулықтың негізгі бөлігінен бөлектенуге жақын. Пайдаланушы біршама түптеп жыртылған беттерін желімдеген, кей беттері сызылған.
Қанағаттанарлықсыз	Мұқаба сызылған, жыртылған, негізгі бөлігінен ажыралған немесе бүтіндей жоқ. Қанағаттанарсыз түптелген. Беттері жыртылған, парақтары жетпейді, сызып, бояп тасталған, оқулықты қайта түптеу мүмкін емес.